

- Истиқлол қаҳрамонлари -

ИСҲОҚХОН ТЎРА ИБРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2005

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов,
Шухрат Ризаев*

Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифлари:

Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов

Масъул муҳаррир

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор **Бегали Қосимов**

МУНДАРИЖА

«Асардурки, оламға ўлғай нишон...»

«Луғати ситтати алсина»

«Жомеъ ул-хутут»

Ғазаллар

Мухаммас

Мусаддас

Тарихи Фарғона

Илмий ва маърифий мақолалар

Мезон уз-замон

Луғат

«АСАРДУРКИ, ОЛАМГА ЎЛГАЙ НИШОН...»

Исҳоқхон Ибрat шоир ва олим, ношир ва педагог, дин арбоби ва ислохотчи сифатида умрини Ватан ва миллат манфаатига қаратди. Шу боис унинг бой маданий мероси наинки мамлакатимизда, ҳатто яқин ва узоқ хорижда ҳам кенг ўрганилмоқда. «Мезон уз-замон» асарининг япон олимлари билан ҳамкорликда нашр этилиши¹, шеърларининг салмоқли сўзбоши билан Туркияда чоп этилгани² ушбу фикрни қувватлайди.

Унинг серқирра илмий-ижодий ва ташкилотчилик фаолияти ўз давридаёқ кенг миқёсда эътироф этилган. Маърифатпарвар шоир, маорифчи Иброҳим Давроннинг қуйидаги сўзлари бунинг далили: «Исҳоқхон тўра улуми диния ва фанния ва адабияда устози комиллиги билан бутун Фарғона ва дигар жиҳат Озиёи вустода (Ўрта Осиёда) инкор ўлунмас даражада бир мавқеи мумтоза тутмушдур. Исҳоқхон тўра улуми динияда мударрисдур, фунуни дунявийда, било шубҳа, архитектор, техник ва механик ва физиқия илминда тилифониист, тилиғрофист ва яна химик десак яна оздур; чунки бу илмларни билур. Исҳоқхон тўра олим ва фозил бир зоти олий бўлуб, бу турфа фазоили инсонияга молик... Баъзи ихтироти ҳам бордур»³.

Шоирнинг таржимаи ҳолини тўлароқ ёритишда унинг «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ ул-хутут», «Тарихи Фарғона», «Мезон уз-замон», «Санъати Ибрat, қалами Мирражаб Бандий» каби илмий, педагогик ҳамда бадий асарларидаги маълумотлар, Ибрatни яқиндан билган замондошларининг хотиралари ва ўша давр вақтли матбуотида эълон қилинган Исҳоқхон Ибрat ҳақидаги мақолалар муҳим ўрин тутди. Исҳоқхон Ибрat 1862 йили Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилди. Унинг ота-оналари Жунайдуллаҳўжа ва Ҳурибиби даврининг ўқимишли кишиларидан бўлганлар. Исҳоқхон дастлаб хижо усулига асосланган қишлоқ мактабида ўқиди, аммо онасининг қўлида савод чиқарди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзади: «Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактабида, ўз уйимизда волидаи марҳумамдан ўқуб савод чиқардим. Икки сана қиблагохимдан ҳуснихат машқ этдим»⁴.

Ҳурибиби мактабдор бўлиб, ўз мактабида фақат куруқ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзишни, ҳуснихатни ҳам ўргатар эди. Ўзи анча саводхон бўлиб, ҳуснихатдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон онасини кўп ўринларда устози сифатида ҳурмат билан тилга олади.

Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исҳоқхонни ўқишни давом эттириш учун Қўқонга юбордилар. У XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига 1878 йили ўқишга киради. Исҳоқхон Ибрatнинг Қўқон мадрасасида таҳсил кўрган йиллари (1878—1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, маорифида туб сифат ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келади. Унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намояндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган.

Исҳоқхон Ибрat мадраса берадиган илмлар билангина чекланиб қолмади. У ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил тарзда қунт билан мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди. У рус ва ўзбек тилларида чиқадиган Туркистоннинг илк газеталари «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» ҳамда Туркистон ўлкасида янги тарқала бошлаган Исмоилбек Гаспиралининг «Таржимон» газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди. Манбалардаги маълумотларга кўра, Исҳоқхон томонидан ташкил қилинган «Исҳоқия» кутубхонасида «Таржимон» газетасининг

¹ Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳ хўжа. Мезон уз-замон. Тошкент -Токио, 2001.

² Ishakhan Ibrat. Siirlar. – Türkiye disindeki türk edebiyatları antalojisi. Ozbek edebiyati. Ankara, 2000.

³ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

⁴ Исҳоқхон Ибрat. Мезон уз-замон. II дафтар, 36-37-бетлар.

ҳатто 1884 йилги бойламлари ҳам бўлган.

Исҳоқхон тўра Ибрat 1886 йили Қўқон мадрасасини тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтиб келади. Ўз фаолиятини илғор маорифчи сифатида маърифат тарқатиш билан бошлайди: ўша йили ўз қишлоғида мактаб очади. Унинг мактаби «усули қадим» («усули таҳажжи»), яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Ибрat Қўқонда ўқиб юрган вақтларидаёқ ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда қуруқ ёдлаш усулидан устунлигини сезган эди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор бўлган товуш (савтия) усулини татбиқ қилди ва «усули савтия»ни эски метод тарафдорларидан ҳимоя қилди. Бироқ бу мактабда узоқ вақт ишлай олмади. Айрим жохил мутаассиблар унинг мактабини «кофирлар мактаби» деб эълон қилиб, халқ болаларини бу мактабдан қайтаришга ҳаракат қилдилар. Ҳатто генерал-губернаторлик амалдорлари ёрдамида ёптиришга муваффақ бўлдилар.

Ибрat ўзининг «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ ул-хутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишча, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини Маккага, ҳаж зиёратига олиб боради. Бироқ онаизорига ўз ватанига яна қайтиб келиш насиб этмади. Онаси Ҳурибиби Жидда шаҳрида ўпка шамоллаш касали билан вафот этди.

Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатларига сафарга чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш истаги эди: «...Умрум нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақозоси-ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақозои муҳтарама душуб саёҳат этдум...»⁵ — деб ёзади у.

Исҳоқхон Ибрat онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатини давом эттирди. Шу билан бирга, у Истанбул, София, Афина, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғонистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби катта шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил денгиз ва Ҳинд океани орқали Ҳиндистонга келди. 1892— 1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарларидан Бомбей ва Калькуттада яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаъ лисонни, яъни тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрганди. Чет элларда у Шарқ ва Ғарб халқлари ҳаёти, маданияти ва санъатини муқояса этиш имконига эга бўлди. Европанинг илғор илм-фанини яқиндан ўрганди, илмий асарлари учун қимматли материаллар тўплади. У Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда Ғарб халқлари тилларини ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди. Бу ҳақда замондоши Иброҳим Даврон шундай ёзади: «...Фазоили инсониядин маода қози тўра (Исҳоқхон — *қавс ичидаги барча таъкидлар сўзбоши муаллифларига тегишли*) жаноблари туркча, форсча, ҳиндича, русча лисон билиб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар»⁶.

Исҳоқхон Ибрat бу мамлакатларда Европа усулидаги шаҳарлар, улардаги маданий ҳаёт ва техника янгиликлари билан танишди, замонавий фан ютуқларини эгаллаш учун Ғарб тилларини билиш зарур эканлигини яхши англади. Лекин бу маданий ҳаётдан баҳраманд бўла олмаётган, мустамлака зулми остида азоб чекаётган араб, ҳинд ва бошқа Шарқ халқлари ҳаёти уни изтиробга солди. Исҳоқхон ўз Ватанида кўрган мустамлака зулмининг оғир даҳшатларини чет мамлакатларда ҳам кўрди, ҳамма мустамлака мамлакатларда халқ ҳаёти бир хилда оғир эканлигини тушунди. Мустабидларга нафрат билан қаради. Ибрat бу мамлакатларда наққошлик, кишиларга муҳр ўйиб бериш, масжид-мадрасалар пештоқларига, қабр тошларига нақш солиб бериш, баъзи китоблардан намуналар кўчириб бериш йўли билан тирикчилик ўтказди.

⁵ Исҳоқхон Ибрat. Луғати ситтати алсина. Т.: Ильин типографияси, 1901, 2-бет.

⁶ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

Исҳоқхон Ибрат чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси динга ёки миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, яқин алоқада бўлди. «Ҳар бир лисон сафар ахлина юз олтун баробаринда» ишлатилганлигини тушунган маърифатпарвар чет тилларни ўрганишга катта эътибор берди: «Ҳар бир заввор ва ахли фазл кишини кўрсам, кайфият ва таълимот маолларини андин сўрадим»⁷.

Унинг «Луғати ситтати алсина» ва бошқа асарлари мазкур сафарлари давомида йиғилган бой материал асосида катта эҳтиёж самараси ўлароқ яратилди.

⁷ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут, Наманган, Матбааи Исҳоқия, 1912, 5-бет.

«ЛУҒАТИ СИТТАТИ АЛСИНА»

XX аср бошларида Чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг авжига чиқиши маҳаллий аҳоли ўртасида рус тилига бўлган эҳтиёжни оширди. Рус-тузем мактаблари, «усули савтия» мактаблари ўлканинг катта-катта шаҳарларидагина эмас, балки қишлоқларда ҳам очила бошлади. Бундай мактабларда дунёвий фанлар, она тили билан бир қаторда рус тили ҳам ўқитилар эди. Замон талабларини яхши тушунган илғор фикрли кишилар ўз фарзандларини бундай мактабларга бера бошладилар. Лекин ўқувчилар, рус ва хорижий тилларни мустақил ўрганувчилар учун дарслик ва қўлланмалар етишмас ёки йўқ даражада эди. Тошкентдаги китоб дўкони хўжайинларидан бирининг «Туркестанские ведомости» газетасида эълон қилинган куйидаги сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: «Шу кунларда шаҳарликлар ўртасида рус тилига қизиқувчилар сони ортиб бормоқда. Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири шикоят қиляптики, «сартлар (ўзбеклар,) ҳеч тинчлик бермаяпти, русча ўрганиш учун сарт тилида ёзилган бирор дарслик борми?»—деб сўраб келишавериб жонга тегди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ерли ўтроқ аҳолининг тил ўрганишга қобилияти кучли»⁸.

Рус тили билан бир қаторда ўнга яқин Шарқ ва Ғарб тилларини анча мукамал билган Исҳоқхон Иброт бу муҳим масалада ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. У олти тилдаги: арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча) ва русча сўзларни ўз ичига олган «Луғати ситтати алсина» («Олти тилли луғат») номли лутат китобини яратди. Исҳоқхон тўра мазкур асарни яратар экан, биринчи галда рус тилига қизиқувчиларни кўзда тутган. Бу ҳол китобнинг биринчи бетиданоқ кўзга ташланади. Муаллиф русча ёзув тизимини билмайдиганларга ҳам қулай бўлсин учун рус сўзларини ҳам араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида ифодалаш анча мураккаб бўлса-да, Иброт бу ишни муваффақиятли ҳал қилди.

Китоб қўлёзма ҳолидаёқ қўлдан-қўлга ўтиб, нашр этилмасданоқ зиёлилар ундан фойдаланишга, кўчириб олишга муваффақ бўлганлар. Рус тилини ўрганиш истагидаги ўзбек зиёлилари, «усули савтия» мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари бу асарнинг яратилишидан хурсанд бўлдилар, кўп нусхаларда чоп этилишини сабрсизлик билан кутдилар. Китоб билан қўлёзмалигидаёқ танишган шахснинг куйидаги сўзлари ҳам буни тасдиқлайди: «Ушбу овони хайриянишонда Наманган уездига тобеъ Тўрақўрғон қозиси жаноб Исҳоқхон тўра ўз таъбларидан чиқариб, «Ситтати алсина» деган олти луғатлик китоб тасниф қилиб, босмаҳонага юборибдурлар. Мазкур олти луғат: арабий, форсий, туркий, сартий, ҳиндий ва русча китобни алҳол ибораларини дуруст ва тасҳиҳлаб кўруб турубдурмиз. Албатта, онинг босилмоғига ижозат берилуб, нечанд нусхалар босилиб чиқса керак. Лекин аксар ибора ва луғатлари тасҳиҳ ва тағйир бўлинди. Хусусан, русия луғатларини мусулмония ҳуруфлари илан ёзмок хўб қийин ва душвор учун ул русча ёзилгон ибораларни кўпроқ тағйир берилди ва мазкур «Ситтати алсина» деган жаноб қозининг ихтиро қилган луғат китоблари, гарчанд кичик бўлса ҳам, бизнинг Туркистон вилоятимизда сартиялардан шунча тил билиб, бул тариқа китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди. Бинобарин, ул жаноб қозининг босма учун юборган ва тасниф айлаган луғат китобларини кўруб, босма қилмокқа ижозат берилса керак, деб умид айлаб газетага ёздук. Ул луғатларни кўб кўриб ўқидим. Анинг учун бу сўзни мен тўқидим»⁹.

Олимнинг ушбу асари XIX асрнинг 90-йиллари ўрталаридаёқ, муаллифнинг чет эл сафаридан қайтиб келиши билан тугатилган бўлса-да, лекин маҳаллий муаллифлар асарларининг таъкиб остига олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган қаттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб — 1901 йили босмадан чиқди. Буни ўша даврда чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири вазифасини бажарувчи Н.П.Остроумовнинг шахсий архивида сақланувчи ҳужжатлар исботлайди. Архивда Исҳоқхон

⁸ «Туркестанские ведомости», 1900, 7(20) декабрь, 98-сон.

⁹ «Туркистон вилоятининг газети», 1901, 4 август, 30-сон.

Ибрatнинг Н.Остроумов номига ёзилган икки мактуби сакданади. Биринчи мактуб 1898 йили ёзилган бўлиб, унда Ибрat Остроумовга луғатни босмадан чиқаришда ёрдам беришини илтимос қилиб, мурожаат этади ва унинг таклифига мувофиқ китобнинг икки жузъини юборади. Лекин анча вақтгача асарни нашр қилиш ёки нашр қилмаслик ҳақида ҳеч қандай жавоб ололмайди. Исҳоқхон тўра Ибрat 1900 йилнинг 26 февралда иккинчи марта рус ва ўзбек тилларида хат билан мурожаат этишга мажбур бўлади. Мазкур асарни нашр этишда катта аҳамиятга эга бўлган ўша иккинчи мактуб матни қуйидагича:

«1900-нчи йилда 26 февралда. Ҳурматлу Остроумов ҳузурларига саволнома: Ушбу баробаринда сиз улуғ мартабадан ўтулуб сўрайманки, 1898-инчи йилда сиздан илтимос қилиб эдим, ўз таснифларимдан олти тил узра «Ситтати алсина» деган словарь китобни босма қилмоқ учун. Марҳамат қилиб, икки жузъ юборинг, кўрмоқ учун, деган экансиз. Дарров амрларига мувофиқ юбориб эдим. Мазкурни(нг) ҳеч хабари бўлмаган жиҳатидан боз илтимос қилиб турубманки, агарда нозирлар назоратларидан ўтган бўлса, қабулга олинса, мен қолган ўн жузъини ҳам юборсам ва ёки қабул бўлмаган бўлса, ўшал нусхани марҳамат илан Наманган маҳкамасига, манинг исмимга адрес этиб юборсалар, боз бўлак маслаҳат қилсак, деб илтимос қилувчи Исҳоқхон тўрадурман»¹⁰.

Маълумки, Чор ҳукумати ўлка халқларининг маданий-сиёсий ривожланишидан, миллий уйғонишдан, айниқса, ерли аҳолининг мутараққий миллатлар билан мулоқотда бўлишидан кўрқар, шу боисдан ҳам ўша давр учун тараққиёт калити ҳисобланган рус тилини ўрганишга қаттиқ қаршилиқ қилар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон Ибрatнинг мазкур асари бир неча йил чоризм цензурасидан ўта олмади. Бу ишда асосий ролни чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири Н.Остроумов ўинади.

«Луғати ситтати алсина» бир неча йиллик саргузаштлардан сўнг 1901 йили Тошкентдаги В.И.Ильин босмахонасида нашрдан чиқди. Исҳоқхон тўра ушбу асарни яратишда анча вақт илмий иш олиб борди, чет элларда бўлиб, материал тўплади. Асар кичик муқаддима билан бошланади. Унда муаллиф мазкур асарни яратиш учун бир неча йил материал тўлагани, кейинги авлодларга «бир нишон» қолдириш мақсадида китоб ҳолига келтиргани, асарнинг тузилиши, тартиби ҳақида гапиради: «... саёҳат этдугум вақтларида Афғонистон, Ҳиндистон ва Форсистон шаҳарлари саёҳатида... бир лисон сафар аҳлига юз олтун баробарида ишладики, биза мушоҳада бўлиб, лисонлар таҳсилига кўшиш эдуб ва ҳам даҳр аҳлига бир нишон қолдирмак фикри-ла бир неча муддати мадид бу китоб таввинина жустужў эдуб, бўйла бир китоб суратинда халқга намудор этдим ва ҳам олти лисондан мураккаб ўддуғи учун, «Луғати ситтати алсина» тасмия эдуб, икки жилд ила тартиб этдум»¹¹.

Луғат олти тиллик, анча мураккаб, ўзбекча сўзларнинг қаршисида арабча, форсча, туркча, ҳиндча ва русча таржималари берилади. У мингдан ортиқ сўзни ўз ичига олиб, 53 бетдан иборат, икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисм — алифбо тартибида тузилиб, ҳар қайси ҳарфга алоҳида кичик-кичик бобчалар ажратилган. Бу қисмда феълларнинг ноаниқ ва келаси замон шакллари аввал форсча, кейин арабча, туркча, сартча (ўзбекча), ҳиндча ва русча таржималари берилади.

Исҳоқхон Ибрat мазкур асарига материал тўплар экан, жонли тилда кўп қўлланадиган энг фаол сўзларни киритишга алоҳида эътибор берди. Унда истёъмолдан чиқиб кетаётган архаик сўзларни деярли учратмаймиз, луғатни кенг халқ оммасига тушунарли бўлган араб ёзувида яратди.

Маълумки, Исҳоқхон Ибрatга қадар ҳам русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар яратилган. Масалан, В. П. Наливкин ва унинг рафиқаси М. Наливкинанинг «Русско-сартовский словарь», «Сартовско-русский словарь» асарлари шулар жумласидандир. Лекин бу асарлардан китоб-

¹⁰ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, 1009-фонд, 115-йиғма жилд, 15—16-варақлар.

¹¹ **Исҳоқхон Ибрat.** Луғати ситтати алсина, 1901, 2—3-бетлар.

хонлар — рус тилини ўрганишга қизиқувчилар унумли фойдалана олмадилар. Чунки бу китоблар рус ёзувида яратилган бўлиб, ўзбек тилини ўрганувчи руслар ва русча саводи бўлган санокли ўзбеклар учун мўлжалланган эди. Шунинг учун ҳам бу асарлар рус тилини ўрганувчи ўзбеклар эҳтиёжини қондира олмади.

Исҳоқхоннинг мазкур асарини араб ёзувида яратиши сабабини шунинг билан изоҳлаш мумкин. Мана шу муҳим, ниҳоятда мураккаб масалага ўзбек маърифатпарварлари орасида биринчи бўлиб у қўл урди ва замондошлари талабини бирмунча қондиришга муваффақ бўлди. Шу нуқтаи назардан, луғат муаллифи замондошларидан бирининг: «...Бизнинг Туркистон вилоятида сартиялардан шунча тил билиб, бул тарика китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди»,—деган сўзлари заминида катта мазмун ётар эди.

«ЖОМЕЪ УЛ-ХУТУТ»

Ёзув жамият, маданият ва илм-фан тараққиётида, маданий меросни келгуси авлодларга етказишда муҳим аҳамиятга эга. Ёзувнинг вужудга келиши, ривожланиши бир неча минг йиллик тарихга эга. У одамлар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида тилга нисбатан анча кейин вужудга келди ва ривожланди. Ёзув тил ва маданият тарихи, унинг ривожланиш босқичлари билан ажратиб бўлмас даражада боғлиқ. Шунинг учун ҳам ёзувлар тарихи билан шуғулланувчи олимнинг зиммасида катта масъулият бўлади. У кишилиқ жамияти тарихи, маданияти, қачонлардир алоқа қуроли ҳисобланган, кейинчалик ўлик ҳолига тушиб қолган тиллар, ёзувлар билан ҳамда жонли тил ва ёзув ўртасидаги алоқалар билан танишмоғи зарур. Лекин тилшуносликнинг мазкур энг қизиқарли, долзарб, айнаи замонда жуда мураккаб соҳаси етарли ўрганилмаган.

Тилшунослик фанининг бу мураккаб соҳасида Исҳоқхон Ибрat анча мукаммал «Жомеъ ул-хутут» («Ёзувлар мажмуаси») номли илмий асар яратди. Бу асарида муаллиф ёзувларнинг энг ибтидоийси — пиктографик ёзувлардан то сўнгги давр энг мукаммал ёзувларгача босиб ўтган тараққиёт тарихини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Олимнинг мазкур асари катта ҳажмда — 132 бетдан иборат бўлиб, 1912 йили ўз босмаҳонаси — «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинди. Исҳоқхон бу асарнинг яратилиш тарихи, кўзда тутган мақсади, асарнинг номланиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Бул хатларни(нг) боқий ва тариқ қарори муддао бўлиб, ҳам миллатимизга ягона бир тарих қолдирмоқ қасдинда ва ҳам олама бир асар қолдирмоқ ният этуб, бу мисра мужиби:

Асардурки оламға ўлғай нишон,
Киши беасардур кетар бенишон,—

мазмунича ботадвин айлаб, ройи соқиб, арбоби ҳасм ва арбоби фазлу камолларга манзур қилиб, миллатга нишон қолдириб ҳам миллатимиз лисони туркий учун умумий туркий илан сартия халқини(нг) нафъ олмоғи муддао бўлиб, адабийи миллиёна қилмай, равшан туркий қилдим. Миллатимиз(нинг) форсийларига иккинчи табъада форсий қилинур ва жами хатларга жомеъ учун «Жомеъ ул-хутут» тасмия эдуб, ўз хатимиз ва ўз тилимиз ва ўз матбааимизда табъ қилмоқ мақсад бўлиб, табъи шариф, аҳли расо ва қалби латиф, аҳли заколарга пешкаш қилдим»¹².

Исҳоқхон Ибрatнинг тилшунослиқ соҳасида чуқур илмга эга эканлиги мазкур асарида ҳам намоён бўлди. Асарда пиктографик ёзувлардан кейин вужудга келган энг қадимий товуш-ҳарф ёзувлари: финикия, яҳудий, сурия, араб, юнон, форс, славян, санскрит, ҳинд, лотин, арман, грузин, уйғур ва бошқа қирқдан ортиқ ёзувлар, уларнинг келиб чиқиши, тараққиёти ҳақида маълумот берилади. Ибрat фақат ўз ватанидаги ёзувлар намуналарини ўрганиш билан чегараланмай, араб мамлакатларидаги қадимий ёзув маданиятини ҳам ўрганди. У эрамиздан илгари финикия халқлари томонидан вужудга келтирилган ёзув ёдгорликларини, Кипр оролидаги ғорлардан топилган ёзув қолдиқларини ўз асарига жалб этди.

Ибрat ёзувлар тарихини ўрганар экан, товуш-ҳарф ёзув тизими биринчи марта финикия халқлари томонидан яратилган ва бошқа кўшни халқлар: яҳудий, сурия, араб ёзувлари финикия ёзувлари асосида вужудга келган, деган илмий хулосага келади. Муаллиф ушбу асарида араб ёзувлари тарихи, уларнинг ривожланиш эволюциясига алоҳида тўхталади. У ўз текширишлари натижасида қуйидаги илмий хулосага келади: араб ёзувлари набати халқи ёзувларидан келиб чиққан бўлиб, VII асрдан бошлаб икки шаклда — кўфий ва насх ёзувлари шаклида ривожланган. Кўфий ва насх ёзувлари асосида нисбатан содда бўлган «сулс» ёзуви яратилди. Бу ҳақда муаллиф қуйидагиларни ёзади: «Хатти даврондан сурёний чиқориб, сурёнийдан кўфий чиқориб, кўфийдан сулсни, сулсдан таълиқни, сулс ила таълиқдан настаълиқ китоб

¹² Исҳоқхон Ибрat. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 6—7-бетлар.

хатимиздурки, 900-нчи ҳижрийда Эронда шахри Табриз деган балдада Хўжа Мир Али Табризий чиқарганлар. Насх ила таълиқдан мураккаб учун настаълиқ исм қўйганлар. Бу хат Арабистонда жорий эмас. Ҳиндистон ва Бухоро, Туркистон, Фарғона, Кошғар аҳли ислом ораларида жорийдур. Бунга сабаб бу мулкларга Эрон подшолари(нинг) ихтилоти бўлуб, Бухоро бўлаклари олиб, ул вақтларда жорий қилинган экан»¹³.

«Жомеъ ул-хутут» дунёда машҳур бўлган 41 хил ёзув тизими ҳақида, шу жумладан, араб хатининг сулс, тавқеъ, райҳон, зулф, хумоюн, турра каби шакллари ҳақида маълумот беради ва шу билан бирга, унда ҳуснихат санъатига оид фикрлар билдирилади. Ибрат ушбу асарида рус тили билан бир қаторда инглиз, француз, немис, лотин каби чет тилларини ўрганиш илм-фан ва маданиятни эгаллашда катта роль ўйнашини ҳам алоҳида таъкидлайди: «До-рихона борганда лотинча зарур. Ҳиндистонга хат қилинса, инглизча бўлмаса олмайдур, Эронистонга франсавий. Биз туркистон(лик)ларга биринчи заруримиз русия хатидурки, муни қози ва мударрислар инкор қилмаслар. Ахборнома, рапурт ёзсалар, мударрислар бўлса, ўрусча биладурган кишига оқча бериб, рапурт ёздурадурлар, аларга жуда зарур. Савдогарларга Масковдан мол ёзмоққа зарур ҳукумат хати бўлуб, бинобарин, эҳтиёжи халқуллоҳ ҳама жиҳатдин буни билмак зарурлиги бадеҳий»¹⁴.

Ўз замондошларини, айниқса, ёш авлодни рус ва Европа тилларини ўрганишга даъват этиш унинг мазкур «Жомеъ ул-хутут» асарида алоҳида ўринни эгаллайди. Исҳоқхон ўз салафлари — маърифатпарвар шоирлар, олимлар анъаналарини давом эттириб, Россиянинг Ўрта Осиёга қарши олиб бораётган босқинчилик сиёсатини қаттиқ қоралайди. Жамият ҳаётига кириб келаётган илм-фан ва маданиятни, ўқув-тарбия тизимидаги илғор методларни, айниқса, Исмоилбек Гаспрали томонидан асосланган «усули савтия» методини ҳаётга татбиқ этишга интидди. Исҳоқхон асарни ёзишдан асл муддаосини қуйидагича баён этади: «...Бу намуналардан мудцао буки, ҳар асрда бир олам табодул бўлиб, аср ўзгариб, олам, одам, ашёлар — ҳамма нарсa табодул бўлмоғи бизга бир сархатдур. Бунга қараб ибрат олиб иш тутмак даркор. Аввали ҳолимиз ул, эмди бул, олам юриши шул. Бинобарин, таждиди аҳвол ва атвор ибрат бўлур экан. Шул ўттиз йил(га) бир назар қарасак қўб фарқдар бор»¹⁵.

Исҳоқхон замон ҳамиша ўзгариб, янгиланиб туришини алоҳида таъкидлайди. Миллатдошларини замондан, тараққийдан орқада қолмасликка чақиради. Муаллифнинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўла олади: «Маданият хотирага ўхшаган янги таомил, янги сўз, янги хат жорий бўлиб, эски нимарсалар, диний ишлар, бўлаклари ҳаммаси билкул қолиб, янги юриб кетар эканлар... Уйингизда ҳозир турубдур аён... чунончи: чироқ қолди — лампа (чикди), чакмоқ қолди — гугурд (чикди)... чойжўш қолди — чойнак (чикди), қумғон қолди — самовар (чикди) ва ҳоказо янги нимарсалар қўб жорий бўлиб қолган»¹⁶.

Исҳоқхон Ибрат ўзи яшаб турган замонда илм ва фан, маориф ва маданиятнинг бирмунча ривожланганлигини мазкур асари «Жомеъ ул-хутут»да зўр мамнуният билан қайд этади. У бундай ривожланишни ўлкага илғор маданият ва фаннинг кириб келишида деб тушунди. Ибрат ўз даврини хонликлар даври билан таққослар экан, илмли кишиларнинг анча кўпайганидан мамнун бўлади: «Асримиз маданияти бор эди... Чунончи, оташ ароба, телеграм, телефон, электр фонарлар, неча хил учадурган айруфлон, грамафон, литограф, тифограф, анвойи машиналар, афтомобел, велосифид, тилсиз телеграмлар, неча-неча ашёвий жадидалар, анвойи адидалар ҳаммаси мавжуд эди»¹⁷.

Исҳоқхон Ибратнинг жаҳон ёзувлари тарихига бағишланган мазкур «Жомеъ ул-хутут»

¹³ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 74-бет.

¹⁴ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 106-бет.

¹⁵ Юқоридаги асар, 48-бет.

¹⁶ Юқоридаги асар, 14-15-бетлар.

¹⁷ Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912, 15-бет.

асарининг нашр этилиши ўзбек матбаачилиги, маданияти тарихида, ёзувлар тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳақда асарга сўнгсўз ёзган муҳаррир Хусаин Макаев қуйидагиларни таъкидлайди: «Эски осор ва эски замонлардаги миллатларнинг, хусусан, Шарқ халқларининг хат ва ёзувлари ила танушлукни хоҳлаган илм ва фан ҳаваслилари учун, хусусан, ислохи ҳуруф масалалари каби ғоят муҳим муҳофазалар жараён этган бу замонда ушбу китобда тўблан-миш неча хил эски ёзувлар бу масалани айруча диққатга сабаб бўлсалар керак. Фозил Исҳоқхон тўра ҳазратларининг кўб ижтиҳодлар сарф этиб, вужудга келтирган бу хат нусхаларининг шарҳиндаги китобати ила матбаани(нг) баъзи қусурларидан қатъи назар, санойи нафисадин бўлган энг эски ёзувларни бизга умрликка бир асар қолдурувчи бу китобнинг Туркистонда нашр қилинуви бизнинг учун ўзи бир шараф деб билам. Аммо миллат учун аҳамиятлик ёки аҳамиятсизлиги ҳақидаги танқид ва фикрларни илм ва фан ҳурмати аҳли қалам, фан суйган одамларнинг диққатларига топширам»¹⁸.

Шубҳасиз, Исҳоқхон Ибратнинг XX аср бошларидаёқ олиб борган илмий фаолияти унинг ажойиб тилшунос олим эканлигидан далолат беради. Исҳоқхон маданиятимиз тараққиёти тарихида хуснихатни мукаммал эгаллаган хаттот сифатида ҳам катта шухрат қозонди. Бу ҳол унинг «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» ва «Жомеъ ул-хутут» асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг замондоши Иброҳим Давроннинг тасдиқдашича, Исҳоқхон зўр хаттот, хуснихатни мукаммал эгаллаган каллиграфдир, у бу соҳада яратган «шоён бир санъати (асари)» учун 1907 йили катта мукофотга сазовор бўлган. Бу ҳақда Иброҳим Даврон қуйидагиларни ёзади: «У (Исҳоқхон тўра) ҳам хаттоти аъзамдур. Чунки мусулмонча хат ёзмокдан ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузурлар. Бу осори қаламия ва ақлиясидан намунаи зоти, демакки, шоён бир санъати ўтган йил, 1907 йилда жаноби Туркистон гинирол-губирнаторига тақдим қилиниб, шойисталиқига иккинчи даража почётной халат (почётный халат) олган эдилар»¹⁹.

Исҳоқхон Ибрат билим доирасининг анча кенглиги билан ҳам замондош шоирлар ва олимлардан ажралиб туради. У кўплаб Шарқ ва Ғарб олимларининг илмий асарлари билан танишган. Текширишлар шуни кўрсатадики, унинг шахсий кутубхонасида рус ва ўзбек тилидаги маҳаллий газета, журнал бойламлари ва китоблардан ташқари Россияда нашр этилган «Нива», «Литературная Нива» каби адабий журналлар бойламлари, «Туркча-французча луғат», В.Наливкин, М.Наливкиналарнинг «Сартовско-русский словарь», «Русско-сартовский словарь», «Краткая история Кокандского ханства» асарлари, В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Г.Вамбери каби атоқли шарқшунос олимларнинг ўнлаб асарлари бўлган. Булар Ибратнинг Европа тиллари ва адабиёти, рус ва жаҳон шарқшуносларининг илмий асарлари билан қизиққанлигидан, уларни мукаммал ўрганганлигидан далолат беради.

Исҳоқхон чин қалбдан ўз халқининг илмли, маърифатли бўлишини истади ва бу истагини амалга оширишда билимини, куч-ғайратини аямади. 1916 йили ёзилган «Тарихи маданият» асарида хабар беришича, кейинги 20 йил ичида 14 та илмий-тарихий, лингвистик асарлар ва 30 йиллик назмий ижодининг мажмуи бўлмиш «Девони Ибрат» шеърлар тўпламини яратди. Унинг тилшуносликка оид «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ ул-хутут» асарларидан ташқари тарихшуносликка оид «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият» ва «Мезон уз-замон» асарлари бизгача етиб келган. Ибрат бу асарларни яратишда рус ва Европа шарқшунослари асарларидан баҳраманд бўлди, улар билан ҳамкорлик қилди. У атоқли тарихчи олим сифатида ўз илмий-тарихий асарларини яратишда Шарқ тарихнавислари асарларини ўрганиб, улардан фойдаланди. Рус ва Европа шарқшунос олимларининг ўнлаб илмий асарларидан, кўплаб тарихий манбалардан истифода этди. Керакли ўринларда улардан кўчирмалар келтирди. Муаллиф мазкур асарларини яратишда Ғарб шарқшуносларининг тарихий асар ёзиш методини қўллади. Бу, айниқса, унинг асар яратиш услубида, тарихий воқеаларга муносабатида яққол кўринади.

¹⁸ Юқоридаги асар, 132-бет.

¹⁹ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

Исҳоқхон Шарқ тарихчиларининг илмий асарларини ўрганар экан, бу асарларга ва уларнинг муаллифларига танқидий муносабатда бўлди. Айниқса, ўз салафлари томонидан хонларга бағишланган, уларнинг қонли урушларини мақтаб, муболаға қилиб ёзилган асарларни, хонларга ва бекларга бағишлаб яратилган дostonларни танқид қилди. Шу нуқтаи назардан, Ибратнинг қуйидаги сўзлари унинг тарихий асар яра-тишдан кўзда тутган мақсадини, эстетик принципини яққол ифодалайди: «Тарихни ислом муаррихлари аксарият ила ҳамма тарихлари умароий бўлуб, жуғрофий, маданий ёки санойй бўлмай, фақат хонларнинг урушлари бирла адо қиладурлар. Бинобарин, мен бу тарихимда муболағага ошуруб, мақтаб ва ақлнинг косасига сиғмайдурган сўзларни олмай, баъзи хурофий сўзларни ёзмай, тўғри ва ақл косасига сиғадурган сўзларни олдим ва ажнабий тарихлардан кўпроқ ёздим... Бу «Тарихи Фарғона»ни ёзмокдин мақсад изхори ҳунар ёки мусанниф қаторига кирмак ёки таъмаи тириклик йўлидан бўлмай, балки бани башарни(нг) тириклик қилиш, санойй ва зироатлари, маданият ва бадавиятларини халқларга кўрсатмак, биздан кейин келадурганлар ўтганларни(нг) турмуш ва қилмуш ва билмуш ишларидан ибрат олсун. Ўз замони билан ўтган замонни торозу қилиб, вазнини билсун учун ва ҳам илми тарих бир илми таърифдур»²⁰.

Олимнинг тарихий асарларга бундай тўғри муносабатда бўлиши, халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга интилишининг асосий омилларидан бири муаллиф Шарқ тарихнавислари билан бир қаторда рус ва Европа шарқшунос олимларининг асарларини чуқур ўрганганлигидадир. Рус ва Европа тилларини анча мукамал билган Исҳоқхон Ибрат шарқшуносларнинг асарларини оригиналда ўқиган.

Ибрат ўз илмий асарларини яратишда рус шарқшунослари В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Г.Вамбери асарларидан фойдаланди, бу асарларга ўз муносабатини билдирди. Жумладан, муаррихнинг қуйидаги сўзлари бунга далил бўла олади: «Султон Содиқ Буғрохон амри билан назм «Қутадғу билиг» деган тарих Юсуф Ҳожиб тарафидан уйғурча-ўзбек тилида ёзулуб, ани Радлов русча, туркча, немисча кўб жилдда таъб қилган. Мундан бошқа исломдан аввал бўлган асарлар Фарғонада матрук бўлган, бу сабабдан ҳозирда исломдан аввалги ҳоли бизга қоронғу... Бартолд деган Петербургдан келиб, мунда юруб, неча вақтлар муомала ва маълумотлар олиб кетган эди. Мана, тарих қилиб, матбуотда нашр бўлди. Кўб кишилар фойда кўруб турубдилар ва сўнггидан Вамбери деган Хитойистон Кошғарини айланиб чиқиб, кўб тарихлар нашр этди, бизга тарих бўлуб турубдур. Буларни кўрганда, бизга нега ўз мамлакатимизнинг ҳамма ишларидан авлоди башарга бир нишона қолдурмадук деган афсус бор»²¹. Исҳоқхон Ибрат ўзининг тарихий асарларини яратишда В.Наливкин асарларидан, айниқса, «Краткая история Кокандского ханства» (Қозон, 1886) асаридан кенг фойдаланди, кўп ўринларда унга танқидий муносабатда бўлди. Исҳоқхон илмий-тарихий асарларини яратишда катта масъулият ҳис қилди, тарихий воқеаларни, фактларни объектив баҳолашга алоҳида эътибор берди.

Ибрат XIX асрнинг биринчи ярми - Муҳаммад Алихон ҳукмронлик қилган давр тўғрисида гапирар экан, ўзбек халқи ҳаёти, маданияти тарихида ўчмас из қолдирган 1842 йилги мудҳиш воқеаларни четлаб ўта олмайди. Маълумки, Бухоро амири Насрулло худди шу йили Қўқонга бостириб кириб, шаҳарни талаган ва халқни хонавайрон қилган эди. Исҳоқхон ўзининг «Тарихи Фарғона» асарида буюк шоира, мутафаккир, давлат арбоби Нодирабегимнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида анча қизиқарли, шу билан бирга, ўша машъум воқеа шохидлари фикр-мулоҳазаларини келтиради, Насруллонинг Қўқонда уюштирган қирғинига алоҳида тўхталади. Муаллиф, айниқса, Нодира ва унинг норасида набираларининг амир Насрулло томонидан ўлдирилиши воқеасини ёзар экан, ўзининг ҳаяжонини, Насруллога бўлган нафратини яшира олмайди. Асарда муаррих қатл этилган норасида фарзандлар онасининг амирга нафрат билан айтган қуйидаги сўзларини келтиргани ҳам ушбу фикрни қувватлайди: «Эй золим! Отаси сенга

²⁰ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 3-4-бетлар.

²¹ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди инв. № 11080, 17-18-бетлар.

осий бўлган бу норасида нима гуноҳ қилди? Бераҳм золим, қизил қонга бўядинг. Сен ҳам мендек нури чаш-мингдан ажраб, хонавайрон бўл!» — деб алфоз ила оғзига нима келса қайтармай, амирни ҳеч писанд қилмай турганда, они яқинларини(нг) ҳаммасини сўйдирган экан»²².

Исҳоқхон мазкур воқеаларни баён қилар экан, фақат ўз таассуротларини ёзиш билан чекланиб қолмади. Айни вақтда ўша давр шоирларининг бу мудҳиш воқеага бағишланган тарихларидан, марсияларидан намуналар келтирди²³. Бу эса асарнинг бадиий қийматини янада оширган.

Муаррих Амир Умархон салтанати даврини қаламга олар экан, унинг шоирлик иқгидорига юқори баҳо беради, уни «жаннатмакон», одил хон сифатида таърифлайди. Умархон даврини илм-фан, маданият ва адабиёт-санъат ривожланган давр сифатида баҳолайди. Унинг саройида ижод қилган Фазлий Намангоний, Султонхон тўра Адо, Хижлат, Афсус, Гулханий, Махмур, Бехжат, Ҳозик, Ғозий, Нодир каби шоирлар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Адиб асарда Қўқон хонлигида ҳукмронлик қилган хонлар фаолиятини хронологик изчилликда баён қилади. Айниқса, Қўқон хонлигининг сўнгги ҳукмдори Худоёрхон даврига, унинг хон сифатидаги фаолиятига, қипчоқ қирғини воқеаларига алоҳида тўхталади. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши ва у келтирган фожиаларга кенг ўрин беради, яъни 104—155-бетлар шу тарихий воқеага бағишланган.

Маълумки, ўзбек мутафаккирлари, давлат арбоблари тарихга ҳаққоний баҳо берганлар, улар тарихий воқеалар оқимини, айниқса, Россиянинг Шарққа нисбатан бос-қинчилик сиёсатини анча илгари, қарийб 20—25 йил илгари тушуниб етганлар. Буюк ёзувчи Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романининг бош қаҳрамонларидан бири — Юсуфбек ҳожи тилидан «Қипчоқлар қирғини» муносабати билан қуйидагиларни баён қилган эди: «Беклар! Маним мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладур! Мен ҳеч бир вақт инкор қила олмайманки, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилувчи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор! Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқвачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошканд беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз, яхшилар ҳам инкор қила олмассиз! Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошликларидан ва қипчоқлар ўйлағондек гуноҳ қора чопонлиларда бўлмай, балки унинг уч-тўртта маънисиз бекларида! Биродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадурғон фитна-фасодни кутуб, дарбозамиз тегида (Оқмасжид ёки Олмота ёнида демокчи) кўр тўкиб ётибдур. Шундай махшар каби бир кунда биз чин ёвға берадурган кучимизни ўз кўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладур? Бу тўғрида ҳам фикр қилгучимиз борми? Кунимизнинг кофир кўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига қуюб давом этди:

— Мана, биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазигон фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадур, биз қипчоққа қилич кўтарганда ўрус бизга тўп ўклайдур. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрасиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман!—деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб, Ўрнидан турди.— Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар! Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз!—деди ва мажлисининг «ўлтиринг», «тўхтанг» сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди».

Ушбу сўзлар XIX аср ўрталаридаги ўзбек давлат арбобларидан бирининг Россия

²² Исҳоқхон Иброт. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 54-бет.

²³ Юқоридаги асар, 55-57-бетлар.

босқинчилик сиёсатига муносабати. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши воқеаси шўролар даврида иложи борица ижобий, ҳатто, «босиб олди» эмас, «қўшиб одди» тарзида баҳоланди. Янада ажабланарлиси, XX аср 60-йилларининг бошида бу воқеанинг 100 йиллигини байрам қилиш ҳам режалаштирилди.

Исҳоқхон Ибрat ҳам муаррих олим сифатида «Тарихи Фарғона» асарида тарихий воқеаларга хон ва бекларнинг муносабатини тасвирлашга алоҳида эътибор берди. Амир Насруллонинг 1842 йили Қўқондаги машъум қатли ом уюштиришига қарши чиқиб, Қўқон хонлиги билан бирлашиш ва яқинлашиб келаётган рус босқинининг олдини олиш таклифи билан амир вазирларидан бири Абдусамад чиқади: «Хонни (Муҳаммад Алихонни) боғлаб амирга олиб борганда, амир дарҳол қатлга ҳукм қилганда, ўз вазирларидан Абдусамад нойиб деган хушманд киши амирга: «Жаноби олийлариға малол хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам»,—деганда, амир: «Нима сўздур?»—деган экан. Айтубдурки: «Ҳоло Хўқанд забт ўлди, Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳаллий хавфдур, агарда хонни онти ақц беруб, тавба қилдуруб, Хўқандға қуюб, Бухороға тобеъ қилиб, бир мулк бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эди»,—деганда, сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кафш билан урдурғон экан»²⁴.

Афсуски, Амир Насрулло каби калтабин, бурнидан нарини кўра олмайдиган подшоҳларимиз ҳам бўлганки, Исҳоқхон Ибрat Амир Насруллонинг бу ярамас қилмишини қаттиқ қоралайди.

Ўрта Осиё босиб олиниши натижасида мустамлака ўлка ривожланиб келаётган Россия тўқимачилик саноатини пахта билан таъминловчи хомашё базасига айланди.

Исҳоқхон Ибрat географ олим сифатида «Тарихи Фарғона» асарида Фарғона водийси, ундаги шаҳар ва қишлоқларнинг тўла географик тавсифномасини беради, уларни ўраб турган қўшни давлатлар, тоғлар, ўлкадан оқиб ўтадиган дарёлар, иқлими, ҳавоси, ерлари, ҳайвонот дунёси, водийда яшайдиган халқлар, уларнинг ҳунармандчиликлари, экинлари, савдо-сотик ишлари ва ер ости қазилма бойликлариға атрофлича тўхталиб ўтади. Масалан, асар муаллифи Чуст шаҳри ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Чуст шаҳри Наманганни(нг) ғарб тарафида, 136 қақирим ғарбда бўлуб, они қибласи Поп қасабасига, жануби дарёға муттасил бўлуб, шимоли Олмос ва Чодак қасабасига ёпишадур... Деҳқоний иши буларда пахта ҳам ривожда ва лекин хусусий деҳқончилик картўшкага булар кўб мутахассис бўлганлар... эски хонликлар замонасида Чуст ҳам бир беклик жой бўлуб, Намангандан кейин бек мунда турар эди. Саноати аксариятда шуҳрат ишлари тўффидурки, бул тўффилари Фарғона, ҳатто Бухоро ва Тошкандларни ўзига жалб қилган. Ҳар ҳафтада атрофга заказ бўлуб кетадурган тўффини(нг) ҳисоби ўн мингдан зиёда ҳисобланадур. Бу тўффилар ўн сўмдан бошлаб, бир сўмгача савдо бўладур. Боғдорчиликда ҳам булар яхши ўрун оладур. Чунки олма илан нок ҳаммадан кўб атрофга кетадур. Чуст уч иш билан: тўффи, олма-нок ва фичоқбуларда яхши. Фичоқ қиладурган усталари кўбдур, машхур, атрофга кетадур... Суғорилиши Чодак сойидан сув ичадур. Ерлари ок туфроқ, қумлик, мулойим. Тиббиси: ҳавоси яхши, тоғ яқин учун кўбда иссиқ бўлмайдур, бўлса ҳам кечаси салқин бўлур, ҳавоси фойдали, шабадаси ҳам яхши бир шаҳардур. Олиш-бериш тижорати Хўқанд илан бўладур... Бир ҳаммом, бир нечта заводи бор. Чустни(нг) шарқ тарафиға янги шаҳар деб ўрусча шаҳар бино қилинган эди»²⁵.

Бошқа шаҳар ва қишлоқлар ҳақида ҳам шундай тўлиқ этнографик ва географик маълумотлар берилади. Муаллифнинг яна бир катта ютуғи шундаки, у ўз асарини содда, ўша давр адабий тил меъёриға тўла риоя қилган ҳолда яратган. Услуби, тасвирлаш доирасининг кенглиги жиҳатидан «Тарихи Фарғона» Бобурнинг буюк «Бобурнома» асари таъсирида ёзилгани сезилиб туради.

²⁴ Исҳоқхон Ибрat. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 77-бет.

²⁵ Исҳоқхон Ибрat. Тарихи Фарғона, Ўз ФАШИ Қўлёзмалар фонди, инв. № 11080, 138-140-бетлар.

Исҳоқхон Иброт «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон уз-замон» каби асарларида ҳам ўзининг педагогик-маърифатпарварлик қарашларини илгари сурди. У чет эл саёҳати вақтида техника ва маданият ривожланган шаҳарларда бўлди. Туркистон шаҳарларининг ҳам маданий шаҳарлар қаторидан ўрин олишига ишонди. Буни амалга оширишнинг бирдан-бир йўлини илм-фанда, ўқиш-ўрганишда, деб бидди: «Бизнинг Русияда Петроград, Масков, Адес (Одесса) ва шунга ўхшаш шаҳарлар бор. Франсияда (Европада демокчи) Фарис, Берлин, Вена ва Мадрид, Лондон, Румо, Вашингтон, Шарқда Токио, Истанбул. Мундан бўлак неча-неча шаҳарлар бор, ўзи кичкина бўлса ҳам маданият топган. Бу маданият шаҳарлари маданиятни нима бирлан топган? Илм бирлан, ўқуб... Маданиятни топадурган ва юргузадурган асбоби илм экан»²⁶.

Исҳоқхон Иброт ўзининг амалий фаолиятида ҳам, ижодида ҳам қишлоқ ва шаҳар муносабатларига алоҳида эътибор берди. У шундай ҳулосага келдики, қишлоқ билан шаҳарни бир-биридан ажратиб бўлмайди, уларни ўзаро боғлиқ ҳолда ривожлантириш керак. Шунинг учун ҳам у шаҳарлар билан бир қаторда қишлоқларда ҳам илм-маърифат, маданият ўчоқларини вужудга келтириш, эрлар ва аёллар, ўғил ва қиз болалар мактаблари очиш масаласига катта аҳамият берди. Исҳоқхон ўзининг «Тарихи маданият», «Мезон уз-замон» асарларида қишлоқ ишлари тугагач, гапма-гап юрувчи деҳқон йигитларини кечки мактабларга тортиш, ота-оналар ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориш, таълим-тарбияга оид дарсликлар, рисоалар, газета ва журналлар чиқариб туриш каби долзарб масалаларни кўтариб чикди: «Қишлоқни(нг) ишлари шаҳарга, шаҳарни(нг) ишлари қишлоққа, бир-биридан ажратиб бўлмайдур. Бир тан бўлса, анда жасад сихат бўлур. Шаҳарни(нг) эҳтиёжини қишлоқ адо қилур, қиш-лоқни(нг) эҳтиёжини шаҳар битирур... Бизни(нг) Фарғонадаги хурофотларни(нг) кўблигига қараганда ҳар йили уч-тўрт адад фанга оид китоб бостириб таркатиш лозим. Ваҳоланки, бир дона ҳам йўқ. Лоақал бирор дона журнал, рисолача, газет ҳафталик мактаб учун даркор эди»²⁷.

Исҳоқхон Иброт ўз халқининг порлоқ келажагига, озод ҳаётига зўр умид ва ишонч билан қаради. Бу орзуларини романтик бўёқларда тасвирлади: «Маданий шаҳарлар шундай бўлурки, анда дорулмуаллимин мадрасалар ва анвойи фунун мактаблар (олий ўқув юртлари), ҳар хил илму ҳунарлар, катта дўхтирлар, табиблар ва мазлумни золимдан ҳимоя қиладурган ҳокимлар ўз шаҳарларида бўлур. Қўл ҳунарларидан ҳар хил ва ҳамма хиллари, тўқиладурган нимарсалар, анвойи асбоб ўз шаҳарларида бўлуб, бўлак кишиларга эҳтиёж бўлмаса ҳамда ул шаҳарда заводлар, оташ кемалар ва фойизлар ва кўнкалар электр илан барпо бўлса. Ҳам ул шаҳарда ҳар куни юруб турадиган фойизлар, чироғ, шамол сандал (вентилятор ёки холодильник) бўлса, катта мактаблар бўлса, заводлар овози ҳар куни неча мартадан эшитулур турса, бир нимарсага эҳтиёжманд бўлуб чикса киши дарҳол топилса, тилфонограмлар бўлса, шаҳарлар озода, чангдан, бўйи баддан тоза бўлса, қайси илмни хоҳласа, ани таълим берадурган муаллимлар бўлса, арз қилганда, арзи ҳолни билиб жавобини қайтарса, ярамас одамлар учун жазоҳоналар, омонат қўймоқучун хиёнат қилмайдурган омонатхоналар бўлса, аҳли илмларнинг қадри яхши бўлса, нодонларни ўз ҳолига қўймаса, фикр ва илму ҳунар ўргатса... Ҳар киши ўз ишига машғул бўлуб, бекор кўчаларда ва самоварларда ўлтурмаса, касаллар оҳ-зор қилмай ва ётмай илож қиладурган ҳакимлар тайёр бўлса, йўқотган нарсаларни омонатхонага аҳли беҳилоф топширса, кечалар ҳам кундуз кунидек савдо-сотикдар бўлса...»²⁸.

Исҳоқхон Ибротнинг илмий-тарихий асарлари Ватанимиз тарихини ўрганишда, шубҳасиз, зарур, биринчи, мўътабар манба ҳисобланади.

«Мезон уз-замон» асари Иброт ижодий меросида алоҳида ўрин тутди. Асар номиёқ эътиборни тортади — замон тарозуси. Олим бу асарида замондаги эврилишлар ва уларга

²⁶ Исҳоқхон Иброт. Тарихи маданият, Ўз ФАШИ Қўлғезмалар фонди, инв. № 11616, 112-бет.

²⁷ Исҳоқхон Иброт. Тарихи маданият, Ўз ФАШИ Қўлғезмалар фонди, инв. № 11616, 188-бет.

²⁸ Юқоридаги асар, 113—114-бетлар.

миллатдошларининг муносабати масаласига диққатни қаратади. Ўз таъбири билан айтганда, бу мезон ила у ўз асрини тортади. Чунки, «аввалги замон ва кейинги замонларни(нг) бўлак тарозуси бор»²⁹.

Асар шартли равишда тўққиз мезондан ташкил топган. Ҳар бир мезонда муайян масала таҳлил этилади. Жумладан, биринчи мезонда янги пайдо бўлган нарсаларга муносабат масаласи таҳлил этилади. Адиб жузъий сўзлар устида жанжал қилиб юрган уламо ва фузалоларни уммат ва миллат хизматини қилмоққа чақиради. Унинг фикрича: «иттифоқ ва иттиҳод зарурлиги ҳеч кимни андишасида... Худо амринда уламолардин амри маъруф, ағниёдин эҳсон, бинои хайру имдод, фуқаро ва умумунносдин ҳаракати касби илм» лозим. Иброт бундай эмаслигидан афсусланади. Адибнинг таъкидлашича: «Уламо ва фузало ва авом ҳама нафс хизматидин бўшамай, дунё қилмоқ, иморат, ҳашам, манфаати нафсияларин мубталойи». Ваҳоланки, улар уммат ва миллатга хизмат қилмоқлари зарур эди.

Иккинчи мезон миллатни турли фирқаларга ажралишдан қайтариш, иттифоқ ва иттиҳодга чақириш мавзусига бағишланган. Адиб бу мезонда одамларнинг иттифоқ бўлиб яшашлари зарурлиги ҳақидаги оят ва ҳадислардан намуналар келтиради, уларни шарҳлайди.

Учинчи мезон судхўрлик, тижоратда хиёнат масалаларига бағишланган. Бу иллатлар миллат таназзулининг бош омиллари сифатида талкин этилган: «...пахта тижоратига ўрганган кишиларда шариати исломияга муҳолиф уч катта гуноҳ муайяндур... Биринчиси, тарозуда кам олмоқ. Иккинчиси, хиёнат. Учинчиси, пахта беролмаган кишига суммасига 55 тийиндан иштроф ҳисоб қиладурлар. Уламолар бўлса, бул хил ишлар хусусида амри бил-маъруфдан хифз қилиб, дам урмаслар. Машойихлар бўлса, ўз маишати жоҳ ва ҳашамларига оввора бўлуб, жамъи молу мулкка банддурлар».

Тўртинчи мезонда илм, бадавият ва тафаккур ҳақида, авлод тарбияси ва усули савтия мактабларининг миллат ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида фикр юритилган. Бешинчи мезонда халқимизнинг аввалги ҳаракатлари ва янги замондаги ишлари хусусида баҳс қилинган. «Асримиз илму хунар, ҳаракат асридур, - деб ёзади адиб, - турмоқ асри эмас. Ғофил турса, ғафлат уйқусидин тургунча, бозори олам ўтуб кетадур. Ўр(г)анмоқ даркор. Эътибор қилинглар, эй оқиллар!».

Олтинчи мезон бидъат ва ортиқча сарф-харажатларга ружу қўйиш, фикрсизлик иллатларининг муолажаси хусусида. Еттинчи ва саккизинчи мезонлар либос борасидаги мунозаралар хусусида, ўша даврдаги одамга эмас, либосга ихлос қўйишнинг, дунёпарастликнинг ёмон оқибатлари ҳақида. Тўққизинчи мезонда ўтмиш ва замон воқеалари муқояса қилинади. Муҳим хулосалар чиқарилади.

Асар матни устидаги кузатишлар шуни кўрсатадики, унинг охири йўқ, тугалланмаган. Лекин шу ҳолда ҳам «Мезон уз-замон» Исҳоқхон Иброт асарлари ичида ўзига хос ўрин тутишини англаш мумкин.

²⁹ Ўз ФАШИ, Қўлёзма № 11618 (Асардан келтирилган иқтибослар шу манбадан олинди).

Исҳоқхон Ибратнинг «Жомеъ ул-хутут» асарида келтирилган турли ёзув намуналари

موت نہن شہزادہ افغانی ہم کورستہ قدیمی سی بولہ بدر

САНСКРИТ. ПИЩА

[illegible]

یو ای کی ہندی کے بوب فون

التی عرف بہ بدن یا زبور

ایکون ہر حرف ایک ایک

ایمان اور قیامت و موعظہ

شعری طریقہ بولکان ایکٹ

Санскрит ऎзуवि

عربی الیہ بر صمدان جیقاند و راصلی بوفینکی خطیہ

قریمی حروف فینکی

Древне-Феникское письмо

ا ب ج د ه و ز ح ط ق ک

ل م ن س ع ف ی ر ک خ د

پ ی ز ح ط ق ک ل م ن س ع ف ی ر ک خ د

ا ب ج د ه و ز ح ط ق ک

فینکی خطی دن جیقاند کیکی عبرانی خطنی

حروفی اولده همه خط لاری یو فاریدن پستک

قزاق زید رایکان نمونه فی انگلیس یازوب

Қадимий финикия ёзуви

دستایه بوبور همه حکمت را اصلی ولی بول خطید
یا مریب او قولب معندن تارماکان اریکان

یونانیچه عالی

Греческій

Α α	Ι ι	Λ λ	Ξ ξ	Ο ο	Η η
Β β	Γ γ	Δ δ	Ε ε	Ζ ζ	Θ θ
Κ κ	Λ λ	Μ μ	Ν ν	Ξ ξ	Ο ο
Π π	Ρ ρ	Σ σ	Τ τ	Υ υ	Φ φ
Χ χ	Ψ ψ	Ω ω	Α α	Β β	Γ γ
Δ δ	Ε ε	Ζ ζ	Η η	Θ θ	Κ κ
Λ λ	Μ μ	Ν ν	Ξ ξ	Ο ο	Π π
Ρ ρ	Σ σ	Τ τ	Υ υ	Φ φ	Χ χ
Ψ ψ	Ω ω	Α α	Β β	Γ γ	Δ δ
Ε ε	Ζ ζ	Η η	Θ θ	Κ κ	Λ λ
Μ μ	Ν ν	Ξ ξ	Ο ο	Π π	Ρ ρ
Σ σ	Τ τ	Υ υ	Φ φ	Χ χ	Ψ ψ
Ω ω	Α α	Β β	Γ γ	Δ δ	Ε ε
Ζ ζ	Η η	Θ θ	Κ κ	Λ λ	Μ μ
Ν ν	Ξ ξ	Ο ο	Π π	Ρ ρ	Σ σ
Τ τ	Υ υ	Φ φ	Χ χ	Ψ ψ	Ω ω

بازوب او ز بازيريدست حادولى عاليه و شونندن اريكان
بازوب او ز بازيريدست حادولى عاليه و شونندن اريكان

Юнон ёзуви

Китоб عثمانیہ تفسیر

و خطا لا اله الا الله
لستوا محلا من بعد ولا بعد
لا اله الا الله

ДРЕВНИЙ КУФИЙ

ترجمہ

وجعلنا آية النهار مبصرة لتبغو فضلا من ربكم
وتعلموا مدد ديني والحسن وكل شي فصلنا
تقصدا وكل انسان الزمته طاره ونخرج ربكم

انقباض مكن يا يلقا منشورا

Қадимий куфий ёзуви

يازоб кўр кнз док бо айскі عبرانی یم خود
فینکی خطنی وزیر یک فینا عبرانی فینکی لنگان

ایکان

۴ ۱ ۶ ۹ ۳

۴ ۳ ۶ ۷ ۸

۵ ۶ ۷ ۸ ۹

ДРСОНСВЕРСИОНКА ۴ ۳ ۷ ۸ ۹

ایسکی عبرانی دینده ینکی عبرانی ینک یم کورکا
درکار دورا ینکه ینکی ید ایسکی فرقی بولور

Қадимги яхудий ёзуви

ترتيب: بنسلي بيان ايدى ادش سجد و بيان

خطى Словянокая

Н А В Г Д Е Ж
از نى دى دى دى دى

З И Й К Л
زى زى زى زى

М П Р С Т
مى پى رى سى تى

Ф Х Ц Ч Ш Щ
فى خى زى دى دى دى

Ъ Ъ Ъ Ъ Ъ Ъ
اى اى اى اى اى اى

Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ
اى اى اى اى اى اى

Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ
اى اى اى اى اى اى

Славян ёзуви

Ўрта Осиёда XIX аср охири XX аср бошларида маданий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикр тараққиётида матбуот, нашриёт муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек зиё-лилари Сатторхон, Фурқат, Комил Хоразмий, Исҳоқхон Ибрat, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мирмуҳсин Шермуҳамедов-Фикрийлар ўзларининг илғор қарашларини ёйишда матбуотдан минбар сифатида фойдаландилар. Шунинг учун ҳам XX аср бошларида илғор, ҳозиржавоб публицистика жанри етакчи ўрин тутди. Публицистика ўзбек адабиёти учун янги жанр бўлишига қарамай, ўзбек маърифатпарварларининг жанговар минбарига айланди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон тўра Ибрat қатор публицистик мақола ва шеърларида матбуотнинг халқ маънавий-маданий ҳаётидаги аҳамиятига юксак баҳо берди. Ўзбек маърифатпарварлари ўзларининг илк публицистик асарларини ўзбек тилида биринчи бор чиққан «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилдилар.

Бу газета Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишни тезлаштириш, ерли аҳолини руслаштириш мақсадини кўзда тутган бўлса-да, ўзбек маърифатпарварлари бу газета саҳифаларидан ўз мақсадлари йўлида фойдаландилар.

Исҳоқхон Ибрat ҳам бу жанрда қалам тебратди ва ҳажм, мазмун, мавзу эътибори билан диққатга сазовор публицистик мақолалар, шеърлар яратди. Унинг биз тўплаган мақолалари 45 дан ортиқ бўлиб, шулардан 35 таси «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида босилган. Ибрat публицистикасининг асосини маърифатпарварлик ғояси ташкил қилади. У дастлабки мақолаларидан бошлаб меҳнаткаш халқ бошидаги оғир мустамлака зулмини фош этишга, халқни маънан уйғотишга ҳаракат қилди. Янгича «усули савтия»—«усули жаид» мактабларини очиш ва бу мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар яратиш ишига алоҳида аҳамият берганлиги сабаби ҳам шунда. Бу йўналишдаги ҳаракатлар оммавий тус олди. Янгича маърифатпарварлик даражасига ўсиб чиқди, доираси кенгайди. Улар хотин-қизлар масаласига ҳам алоҳида эътибор бердилар. Шоир ва илғор маорифчи Муҳаммадшариф Сўфизода «она бўлғувчи қобила қизлар»нинг илм-фан эгалари бўлишларини орзу қилади:

Бечора она бўлғувчи қобила қизлар,
Нозик қўлига олмай ўтар хома ва дафтар.
Ибрat кўзимиз кўр, ҳақиқат қулогимиз қар,
Сўз тўғриси шул, бизда бор авра ва на астар.

Маърифатпарварлар халқнинг порлоқ келажагига зўр умид билан қарадилар. Исҳоқхон Ибрat «усули савтия» мактабларини ташкил этиш, уларни дарсликлар ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаш ишига бош-қош бўлди. «Матбааи Исҳоқия»да шундай дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини нашр эттирди. «Санъати Ибрat, қалами Мирражаб Бандий», «Илми Ибрat» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Унинг публицистик мақолалари ва мунозараларида ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратилди. Исҳоқхон Ибрat билан Тошкент шаҳар Себзор даҳасидаги эски мактабдор Мулла Хусанхўжа эшон ўғли ўртасидаги мунозара ушбу фикрни қувватлайди. Бу мунозара «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1907 йилги бир неча сонларида босилиб чиқди. Мулла Хусанхўжа домла ўз мактабини енгил-елпи ислоҳ қилиб, «жаид мактаби» деб эълон қилади. Кўплаб болаларни ўз мактабига тарғиб этади: «Мулла Хусанхўжа эшон ўғли ушбу 1907 йилни(нг) биринчи сентябридан бошлаб биз сартия болаларига ўқитадурғон усули қадимиямизни усули жаид тартибига олиб, жамоа-жамоа қилиб ўқитадур. Чароки, мазкур тарих тартибида мактаб болаларини(нг) тез фурсатда саводлари чиқиб, кўб фойдалар ҳосил бўлур экан. Яна шулки, бул тартибни(нг) ҳеч нимарсага монелиги бўлмас экан. Сабаб шулки, бешинчи жамоа бирлан тамом бўлур экан. Биринчи жамоа «Ҳафти-яки шариф», иккинчи жамоа «Қалом шариф», учинчи жамоа «Ҳаҳор китоб» билан «Фузулий» ёки «Навоий», тўртинчи жамоа «Илми фаройиз» ўқуб,

тамом қилиб, муддати икки йил ёнқи уч йил миёнасида мадрасаларда ўқимоқни хоҳлаганлари мадрасаларга чиқиб ўқимоқга қодир бўлур эканлар»³⁰.

Юқоридаги сўзлардан маълум бўладики, Мулла Ҳусанхўжа ўз мактабини «ислоҳ» қилиб, ҳеч қандай ижобий ўзгариш киритгани йўқ (жамоа-жамоа қилиб ўқитишдан ташқари). Ваҳоланки, бу пайтда «усули савтия» методи асосида Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал», Мунавварқорининг «Адиби аввал» алифбо дарсликлари нашр қилинган, янги ўқитув методлари вужудга келаётган эди. Исҳоқхон тўра Иброт «жадид мактабдор» Ҳусанхўжа домладан ранжийди, унинг мактабини халқ болаларини алдаш учун, кўпроқ болаларни жалб қилиб, катта даромад олиш учун очилган мактаб деб ҳисоблайди.

Мулла Ҳусанхўжа домла ўзининг «Тошканд мусулмон мактаблари ҳақида»³¹ мақоласида қадим (эски) мактабларни тарғиб этиб, янги усули савтия мактабларини танқид қилади ва эски мактабларни усули савтия мактабларидан устун қўяди. Шу билан бирга, у эски мактабларни номига енгил-елпи ислоҳ қилиш, яъни ўқувчиларни калтак билан жазолаш усулини бекор қилиш, ўқувчиларни жамоа-жамоа қилиб ўқитиш ва давоматни тартибга со-лиш шиори билан чиқди.

Бу ислоҳ ўқув-тарбия савиясини кўтаришда сезиларли натижа бермаслигини таъкидлаган Исҳоқхон тўра Иброт шундай ёзади: «Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонаси-ла беш-ўн саналар осмонга қаратиб, «алиф базавар, безавар» деб шовқин қилдириб-қилдириб, бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайинча умрларини барбод қилиб ётмоқга тақвиятгина бўладур»³².

Халқ фарзандларининг ўн-ўн беш йиллаб мактаб ва мадраса тупроғини ялаб, охири саводсиз ёки чаласавод бўлиб чиқишлари Ибротни изтиробга солди. У бундай мактаблар ўрнида янги, замона талабига жавоб бера оладиган, замонавий илмлар ўқитиладиган мактаблар барпо этиш шиори билан чиқди. Эски мактаб ўқитувчиларининг жоҳиллигини, авлодни тарбиялашга, билим беришга қодир эмаслигини таъкидлайди.

Исҳоқхон Иброт мазкур мақоласида «усули савтияи тадрижия» методини тарғиб қилар экан, у биринчи навбатда, ўз амалий фаолиятига, янги илғор педагогика ютуқларига суянди³³.

Юқорида айтилганидек, Иброт 1886 йилдаёқ эски мактабларга нисбатан бирмунча илғор бўлган мактаб очди. 1907 йили янги «усули савтия» мактабини ташкил этди. Бу мактабда 25 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Мактаб ўз уйида — ёруғ, деразали хонага жойлашган бўлиб, янги ўқув қуроллари — парта, стол-стул, янги китоблар, дарслиklar, дафтар, қора тахта (доска), курраи арз (глобус) кабилар билан жиҳозланди. Ўқитиш ишларини ўзи тузган дастур асосида олиб борди. Исҳоқхон Иброт ўз мактабида дарслик ва қўлланмалар сифатида Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал», Али Асқар Калининнинг «Муаллим ус-соний», Мунавварқорининг «Адиби аввал» дарслиklarидан, ўзи яратган «Луғати ситтати алсина», «Санъати Иброт, қалами Мирражаб Бандий» асарларидан фойдаланди.

Исҳоқхон Иброт янгича таълим-тарбия тизимининг афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқларга, амалий фаолиятга ўзи татбиқ қилган янги усулларга асосланди. Мутафаккирнинг куйидаги фикрларига эътибор беринг: «Мен ўзим ҳам ўзимга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафиндан... бир мулла (Ҳусайн Макаев) жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлган йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн-ўн бешта одамлар «алиф нима?» деган саволига «калтак» деб жавоб берувчилар тамоми саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадурган бўлдилар. Тўрт-бешта етти ва саккиз саналар Қўқонда юруб, ҳеч нарса билмаган

³⁰ «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

³¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

³² «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

³³ «Туркистон вилоятининг газети», 1907 йил 6 сентябрь, 66-сон.

муллабаччалар битамомихи арабий муколамага қодир бўлуб, ҳар бир китобларни мутолаа этадурган бўлдилар. Шул сабабдин биз тажриба қилиб, бул ўқутишга (усули савтияга) тамом ихлос қилдик»³⁴.

Исҳоқхон Ибрат илғор мактабдор сифатида ўз мактабида ҳафталик дарс жадвалини жорий қилди. Бу ҳақда унинг собиқ ўқувчиси Мирзабой Ғиёсов шундай дейди: «Биз мактабга олдиндан тузиб қўйилган ҳафталик дарс жадвали бўйича дарсларга тайёрланиб келар эдик. Ҳар бир дарсдан кейин танаффус бўлар эди».

Ўзбек мутафаккирлари - жадидчилик ҳаракатининг Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Исҳоқхон Ибрат каби намояндалари Ватан ва миллатни юксак тараққиёт даражасида кўришни орзу қилдилар ва бу орзуларини амалга оширишнинг бирдан-бир йўли сифатида мактаб ва мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига бутун куч-ғайратларини, билимларини сафарбар этдилар. Улар ўз фаолиятларини бир-бирларидан ажралган ҳолда эмас, ўзаро ҳамкорликда, ҳаммаслақликда, яқин алоқа боғлаган ҳолда йўлга қўйдилар. Мунаввар қори Абдурашидхонов Бехбудийнинг «Ойна» журналида, «Самарқанд» газетасида ўз мақолалари билан қатнашса, Исҳоқхон тўра Ибрат Тошкент жадидлари раҳбарлик қилган «Садойи Туркистон», Фарғонадаги «Садойи Фарғона» газеталарида фаолият кўрсатди. У Мунаввар қори таклифига биноан бир неча марта Тошкентда, унинг мактабидаги имтиҳонларда қатнашган. Мунаввар қори Исҳоқхонга махсус таклиф хати билан 1907 йилда мурожаат қилади:

«Хурматлу Исҳоқхонхожи жанобларина! 1907 йил май ойиндан эътиборан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда «Хония» мактабинда талабаларни йиллик имтиҳонлари бошланур. Сиз хурматлудан ражо қилурмизки, тавобиингизда бўлгон усули жадидия мактаблари муридлари ила имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирдлар Сиздан мамнун бўлур эдилар.

Муҳибингиз Мунаввар Қори, 15 март 1907 йил».

Бу таклифга биноан Исҳоқхон Ибрат ўз яқинлари Ҳусаин Макаев (Исҳоқхон Ибрат очган мактабда дарс берган татар муаллими, 1910 йилдан «Матбааи Исҳоқия»да мудир вазифасида ишлаган) ва шогирди Мулла Искандар домла Абдуваҳоб ўғли билан 1907 йили бир неча ой Тошкентда бўлди, «усули савтия» мактабларида Мунавварқори жорий қилган имтиҳонларда иштирок этди. «Усули жадид» мактаблари билан бир қаторда хусусий «усули қадим» мактабларида ҳам бўлди.

Исҳоқхон Ибрат 1908 йили жуда катта хайрли ишга қўл урди: у Уфа ва Оренбург шаҳарларида бўлиб, оренбурглик Гауфман деган матбаачидан пулини ўн йил мо-байнида тўлаш шарти билан 1901 йили чиққан литографик машина сотиб олди. Исҳоқхон литография анжомларини катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келди. 1908 йил апрель ойида ўзи 1905 йили қурдирган ҳаммом ўрнида чопхона ташкил қилди ва «Матбааи Исҳоқия» номи билан ишга туширди. Бу ишда қишлоқ аҳолиси унга яқиндан ёрдам берди. Ҳарф ўйиш учун Мирзабой Ғиёсов катта ёнғоғини кесиб берди ва ўзи ҳам ушбу матбаада ишлади. Матбаа ишларидан хабардор бўлган Ҳусаин Макаев Исҳоқхон билан ёнма-ён туриб ишлади. Туркистоннинг чек-ка қишлоғида матбаанинг вужудга келиши ўзбек халқининг фан ва маданият соҳасидаги катта ютуғи эди. Матбаани ташкил этишдан кўзлаган мақсади ҳақида Исҳоқхон Ибрат қуйидагиларни ёзади:

Мақсад бу ишдан эрди оламга илм касри,
Ҳам қўймоққа асарлар ёд овари жахона...³⁵

Туркистоннинг илк матбаачиларидан бири Исҳоқхон Ибрат ўзининг бу амалий фаолияти билан XIX аср охири XX аср бошларидаги идғор маърифатпарварлар ғояларини яна бир поғона юқорига кўтарди. Бу матбаада турли китоблар, савод чиқаришга оид рисоалар, дарсликлар,

³⁴ «Туркистон вилоятининг газети», 1907, 72-сон.

³⁵ **Исҳоқхон Ибрат.** Илми Ибрат. — Турақўрғон: Матбааи Исҳоқия, 1909, 14-бет.

плакатлар, откриткалар мунтазам нашр этиб турилди. Ибрat «Мақсад бу ишдан эрди оламга илм касри» деб кўрсатганидек, бу литография ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. У бу ерда биринчи марта 1908 йили «Санъати Ибрat, қалами Мирражаб Бандий» асарини нашр қилди. Бу тўғрида 1908 йилда литографияга мудирлик қилган Охунзода Абдурауф Шаҳидий қуйидагиларни ёзади: «Қобилият ва салоҳиятлари қавий, заковат ва фатонатлари жойида бўлган ғайратлик талабалар ва ёш муаллимларимиз бирон қитъаи ҳол хат намунасига ноил бўлсунлар. Боқий дуо умид қилиб, янги ва эски усул мактаб ва мадрасаларимиз ва аҳли китобот ва хаттотларимизга таълим ва таълими китобат хусусидаги биринчи ҳадямизни ожизона тақдим айладик. Агар жолиби диққат бўлурса, оз ва кўб хоҳлагувчилар Тўрақўрғонда «Матбааи Исҳоқия»га деб ёзсалар, ҳар нусхасини 25 тийиндан ҳисоблаб, таваққуфсиз юборилур... Мудир «Матбааи Исҳоқия» Охунзода Абдурауф Шаҳидий»³⁶.

Исҳоқхон матбаасига нур таратаётган қуёш тасвирини ишлаб, қуёш ичига «илм» сўзини ёзган. Бу билан Ибрat илмни нур сочаётган қуёшга ўхшатади. Бу рамзий тасвир мазкур матбаада чоп этилган китобларнинг кўпида мавжуд. Матбаа очилган йилиёқ уни кенгайтириш, ўлкада энг кўзга кўринган босмахоналардан бирига айлантириш учун ҳаракат қилди, керакли анжомлар тайёрлади. Литография ўз харажатларини қоплаш ва кредит қарзидан қутулиш мақсадида турли буюртмалар қабул қилиш учун баъзи асарлар охирига қуйидаги мазмунда эълонлар берган: «Ушбун эълон этамиз, ушбу кундан ибтидоан матбаамизда за-казлар қабул қилинадур. Чунончи: рисоалар, эълонномалар, ҳар хил бланкалар ва табрикномалар, ишчўтлар, карточкалар, мактуб варақлари, ҳар нима чоп этмоқ мумкин. Нимарсалар ғоят яхши ва нафис ўзига боп қоғозда чоп қилиб, зийнатлаб, шоён тамошо қилиб, муштарийларимизни ҳусни ризоларига мазҳар бўлмоқ саъй ва ижтиҳодимиздур, хоссатан вазифамиздур... Матбааимизни вилоятда танҳо қилмоқ аввалдан матлабимиздур. Анқариб уруфот босмахонаси ҳам очилур, асбоблари ҳам тайёр. Ҳукуматдан ижозат олинган»³⁷.

Бу сўзлардан кўриниб турибдики, Исҳоқхон матбаа очилган йилиёқ уни кенгайтириш, ўлкада энг кўзга кўринган босмахоналардан бирига айлантириш учун ҳаракат қилган, керакли анжомларни тайёрлаган, ҳукуматдан рухсат ҳам олган. 1908—1909 йилларда Тўрақўрғонда матбаага Абдурауф Шаҳидий мудирлик қилган.

Исҳоқхоннинг ҳаракатлари зое кетмади. Халқ ўртасида китоб ва турли рисоаларга талаб ортиши натижасида литография 1910 йили Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди. 1910—1913 йилларда матбаа мудир «Бўлиб Ҳусайн» Макаев ишлади, 1913—1917 йилларда эса матбаага М.Н. Абдусатторов раҳбарлик қилди. Бу даврда матбаа Туркистон миқёсида катта аҳамият касб этди, «Матбааи Исҳоқия»да катта ҳажмдаги асарлар ҳам нашр қилина бошлади. Октябрь тўнтариши туфайли босмахона мусодара қилинди. Оренбургдан олиб келинган мазкур литографик машина шўролар ҳокимияти даврида ҳам катта манфаат келтирди. Бу даврда «Народная газета», «Эркинлик», «Ишчилар қалқони», «Совдеб», «Роста» каби газеталар рус ва ўзбек тилларида шу матбаада нашр қилинди. Намангандаги ҳозирги Исҳоқхон Ибрat номидаги матбаа-босмахона «Матбааи Исҳоқия» асосида ташкил топди. Исҳоқхон Ибрat олиб келган литографик машина 1952 йили Тўрақўрғон босмахонасига юборилди ва «Учкун» номли Наманган туман газетасини мунтазам чиқариб туришда фойдаланилди (1960 йилгача).

Исҳоқхоннинг хуснихатга, хат-савод чиқаришга бағиш-ланган «Санъати Ибрat, қалами Мирражаб Бандий» рисоласи, «Илми Ибрat» номли шеърлар тўплами, ёзувлар тарихига бағишланган «Жомеъ ул-хутут» каби асарлари ўзи ташкил қилган матбаада нашр этилди. Абдурауф Самадовнинг (Абдурауф Шаҳидий) ўзбек ёзма драматургияси илк намуналаридан бўлган «Маҳрамлар» пьесаси ҳам «Матбааи Исҳоқия»да нашр этилди. Илмий адабиётларда

³⁶ Санъати Ибрat, қалами Мирражаб Бандий. - Тўрақўрғон: Матбааи Исҳоқия, 1908, 12-бет.

³⁷ Исҳоқхон Ибрat. Илми Ибрat. - Тўрақўрғон: Матбааи Исҳоқия, 1909, 16-бет.

биринчи ўзбек драмаси сифатида Бехбудийнинг «Падаркуш» асари қабул қилинган бўлса ҳам, Бехбудий драмасидан бир йил олдин Абдурауф Самадов Шаҳидий «Маҳрамлар» драмасини ёзган эди.

Наманган матбааси маҳсулотининг кун сайин ортиб бориши шаҳар ва қишлоқларда китоб дўконлари ва бозорларининг бирмунча кўпайишига сабаб бўлди. 1910 йилдан бошлаб Наманган шаҳрида 13 та, Чустда 2 та, Попда 2 та, Янгиқўрғонда 1 та, Тўрақўрғонда 1 та китоб дўкони очилди. Бу дўконларда, асосан, «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинган китоблар жуда арзон нархларда сотилар эди. Бу матбаада, асосан, маърифатпарварликка оид рисоалар нашр қилинган. Бу ишда асосий ташаббусни Исҳоқхон Иброт кўрсатган.

Маориф ва маданият тарғиби ҳамда халқ онгининг шаклланишида газетанинг улкан аҳамиятини тушунган Исҳоқхон Иброт 1913 йили «Матбааи Исҳоқия» қошида «Ат-тижор ал-Наманган» номида газета чиқаришга ҳаракат қилди, ҳукуматга ариза ҳам берди. Бу ҳақда Оренбургда чиқадиган, Ўрта Осиёда ва туркий дунёда анча машҳур бўлган «Вакт» газетаси катта мамнуният билан қуйидагиларни ёзади: «Наманган. Мўътабар андин Исҳоқ қози ҳазратлари «Ат-тижор ал-Наманган» исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908-нчи йилда Наманганда бир матбаа очган эди. Бу йил «Кутубхонаи Исҳоқия» исминда кутубхона очиб, турк, татар, ўзбек тилларинда бўлгон адабиёт китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқар-моқ ҳаддиндадур. Чин кўнгулдан муваффақият тилаймиз»³⁸.

Таассуфки, Исҳоқхон бу газетани нашр этишга муваффақ бўла олмади. Лекин ўз уйида анчагина бой кутубхона ташкил қилди ва уни «Кутубхонаи Исҳоқия» деб атади. Иброт архивидаги китоблар рўйхати шуни тасдиқлайдики, кутубхонада таълим-тарбия ва ўқитишга оид ўзбек, РУс, турк, татар, форс-тожик тилларида кўплаб китоблар бўлган. Бу кутубхонадан нафақат ўзи, қишлоқ аҳолиси ҳам унумли фойдаланган. Исҳоқхон Иброт ўз мактаби ўқувчиларини кутубхонада сақланувчи китоблар билан таъминлаган. Кутубхонанинг мактаб ўқувчиларига бағишланган. қисмида Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Рустамбек Юсуфбек хожи ўғлининг «Раҳбари ҳисоб» (1912), С. М. Граменицкийнинг «Первая книга для чтения», «Вторая книга для чтения», Наманган рус-тузем мактаби ўқитувчиси М. М. Оракуловнинг «Самоучитель русского языка для русско-мусульманских школ», В.П.Наливкин ва М.Наливкина тузган «Сартовско-русский словарь», «Русско-сартовский словарь» каби асарлар, 50 дан ортиқ дарслик ва қўлланмалар, таълим ва тарбияга оид китоблар бўлган. Булардан ташқари, «Кутубхонаи Исҳоқия»да ўзбек ва форс-тожик шоирларининг мингдан ортиқ қўлёзма ва босма китоблари ҳам сақланган. Маълумотларга қараганда, ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланувчи Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарининг Наманган нусхаси деб ном олган нодир қўлёзмаси «Кутубхонаи Исҳоқия»га мансуб бўлган. Кутубхонада рус ва Европа шарқшунослари Херман Вамбери, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, В.П. Наливкин, Н.П.Остроумовларнинг ўнлаб асарлари бор эди.

Исҳоқхон Иброт кутубхона аъзоларининг китоб олиш ва ўқиб бўлгач, уни топшириш дафтарларини ҳам ташкил этган. Аъзолар, айниқса, ёшларнинг китоб ўқишларини Исҳоқхоннинг ўзи назорат қилиб борган. Кутубхонадаги китоб фонди йил сайин катталашиб, аъзолар сони ортиб борган. «Кутубхонаи Исҳоқия» китоб фондининг катталашиб боришида «Матбааи Исҳоқия» катта роль ўйнаган. Бу матбаада чоп этилган китобларнинг деярли ҳаммасидан бир неча нусха «Кутубхонаи Исҳоқия»га топширилар эди. Кутубхонада «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости», «Таржимон» газеталарининг ҳамда марказий Россияда чиқадиган газета ва журналларнинг бойламлари бўлган. Афсуски, бу кутубхонадаги кўплаб нодир нашрлар 1918-1920 йиллар тўполонида, 1937 йил қатағон даврида

³⁸ «Вакт» газетаси, 1913 йил, 1324-сон.

йўқ қилинди, ёқилди, дарёга оқизидди, ерга кўмилди.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданияти томонидан яратилган ҳар қандай илғор янгиликни бажонидил қабул қилди. Бу янгиликларни миллат ҳаётига татбиқ этишга интилдди. У отасидан қолган уч таноб ерда халқ учун боғ яратди. Фаввора қурдириб, 150 туп арчадан хиёбон барпо этди, рус ва Европа манзарали дарахтларини ўтказди. Европа типда иморат қурдириб, аркига «Хуш келибсиз Исҳоқия боғига!» деб ёзиб қўйди. Бу боғни қишлоқ аҳолиси ҳозир ҳам «Исҳоқия боғи», «Гулбоғ» деб атайдди.

Исҳоқхон гулларни беҳуда узмасликка, тартиб сақлашга чақирувчи дидактик шеърый мисралар битилган афишалар билан боғни безатди:

Узмагил беҳуда гул, боғбондин андиша қил,
Ори, ори гул узарсан, хоридин андиша қил.
Кимки келди бу чаманга, то гул узмай қўймади,
Лек ҳар вақт гул узарсан, халқ хушини пеша қил.

Ёки:

Беижозат гулни узма, боадаб,
Сўра боғбондин, сенга қўйдим қадаб.

Ёки:

Кирса ҳар одам бу ерга, гулин ҳаргиз узмасун,
Кўр ҳўкуздек сурканиб, панжораларни бузмасун.
Янчиғилаб гулни, ҳамоқат дўконини тузмасун,
Ёш буқадек югуруб, кўрган кишини сузмасун.
Кирса ҳар ким, боадаблик таслимини бермасун,
Ибрат олмай ҳам хижолат бирла боғдан безмасун.

Ибратнинг илғор илм-фан, маданият янгиликлариний ўз халқига тарғиб қилиши, бидъатларга қарши кураш олиб бориши, албатта, баъзи бир мутаассибларга ёқмади, уларнинг ғазабини оширди. Натижада улар шоирга нисбатан турли-туман бўҳтон тошларини ёғдирдилар, уни «Исҳоқ кофир» деб эълон қилдилар. Улар бу билан чекланиб қол-мадилар. Ибрат очган «усули савтия» мактабини «кофирлар мактаби» деб таъқиб қилдилар. У қурдирган ҳаммомни «куфр» деб, халқнинг бу ҳаммомга боришини манъ этдилар.

Бундай таъқиблар фақат Исҳоқхонгагина эмас, илғор педагог-маърифатпарварлар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Муҳаммадшариф Сўфизода, Саидахмад Сиддиқий Ажзий ва бошқаларга нисбатан ҳам бўлди. Улар очган илғор мактабларнинг ёпилиши, уларнинг тазйиқ остига олиниши ёки ўз ватанларидан бадарға қилинишлари фикримиз далили бўла олади.

Исҳоқхон Ибрат ҳар қандай оғир шароитда ҳам ўз маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирди. Замондоши Иброҳим Даврон гувоҳлик берганидек, Исҳоқхон ақли комил инсон сифатида «...дунёнинг сонсиз меҳнат ва андуҳлариндин ва гуруҳи кажрафтор таъналариндин бир зарра қадар ўлса-да, малулият ҳосил этмади»³⁹.

Исҳоқхон Ибрат октябрь тўнтаришига қадар ва ундан кейин 20 йилдан ортиқ Тўрақўрғон ва Хонобод қишлоқларида қози лавозимида ишлади. Унинг қозилик фаолияти, қози сифатида амалга оширган ишлари ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд. У бошқа қозилардан фарқли равишда, халқ манфаатларини кўзлаб, адолат билан иш олиб борди. Бошқа қозилар каби халқни талаш, порахўрлик, ришват билан шуғулланмади.

Исҳоқхон Ибратнинг қатор публицистик мақолалари мавжуд тузум иллатларини, маҳаллий мансабдорлар — қозилар, мингбошилар, элликбошиларни фош қилишга қаратилган. 1910 йили ўлкада қозилик мансабига сайловлар ўтказилади. «Туркистон вилоятининг газети» бу жараён ҳақидаги чиқишларга кенг ўрин берди. Исҳоқхон Ибрат ҳам бу мавзуда туркум мақола ва шеърлари билан мат-буотда қатнашди. Бу мавзуда ёзилган мақолаларида, маҳаллий

³⁹ «Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.

мансабларга сайлов ўтказишдаги найранглар аёв-сиз фош этилган. Исҳоқхон ўғрилиқ, порахўрлик, зўравонлик билан шуғулланувчи ифлос одамларнинг қози ёки мингбоши, элликбоши бўлиб олишларига кенг йўл очиб берган чор ҳукумати қонун-қоидаларидан, тартибларидан, «положения»ларидан қаттиқ норози эканлигини дадил ифодалайди. Халқ тақдирини ёмон, қабих одамларга топшириб қўйишларидан афсусланади: «Положенияда 223-нчи бобида зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундан зиёда ҳибс бўлмаган, ўттуз сўмдан зиёда иштраф тўламаган, ёши йигирма бешдан паст эмас одам (қози) бўлар экан. Олим ё оми, аҳмоқ ё доно киши, ё шариат биладурган ва ёки низом биладурган демаган... Кўрасиз, кимларни(нг) қўлларига бу катта шариат ҳукмини топширадурлар. Фикр-андиша қиладурган киши йўқ. Андиша қиладурган одамни одам ҳам ҳисоб қилмайдилар... Положения бобиға мувофиқ элликбоши деган кимгаки шар кўб хушса ани ёзар экан. На қилсунлар, бу хил қилсалар положенияға мувофиқ. Положенияда шариат биладурган мулладан деган эмас экан... Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан. Бефикр ўтсанг, эй дўст, муҳтожи нон ўлурсан»⁴⁰.

Чор ҳукумати адресига, унинг қонун-қоидаларига қара-та айтилган бу киноя, аччиқ сўзлар ҳукумат наشري бўлмиш «Туркистон вилоятининг газети» таҳририяти ходимларига қаттиқ теккан бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам газета идораси мақола муаллифига эътироз билдиради: «Положенияда халқ орасида обрў ва эътибори бор одам бўлсун, деган, албатта. Мингбошилиққа мингбоши бўлмоқликка муносиб обрўси бўлиб ва қозилиққа қози бўлмоққа лаёқат ва муносиблиқ обрў бўлмоқ лозимдир. Положенияни мулоҳаза қилмоқ керак — Идора»⁴¹.

Исҳоқхон Ибрат тузум иллатларини кескин фош этув-чи ҳамда маърифатпарварликка оид мақолалари билан бирга қатор илмий-тарихий, лингвистик мавзуларда ҳам мақолалар ёзди. Бу ўринда унинг «Фарғона вилоятидаги қадимий Аҳси шаҳрининг тарихи» туркум мақолалари диққатга сазовордир⁴².

1913 йил июнь-июль ойларида Тошкент археология жамияти Аҳси шаҳри тарихига бағишланган илмий мунозара уюштиради. Бу мунозарага Исҳоқхон Ибрат ҳам таклиф қилинади. Мунозарада Исҳоқхон маъруза қилади. Мунозара материаллари «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида мунтазам бериб борилади. Бу мунозара Иб-рат мақоласи билан бошланади. Мақола ҳажман салмоқли, фактик материалларга бойлиги билан қимматли.

Исҳоқхон Ибратнинг сўнгги йиллардаги ҳаёти анча таҳликали ўтди. Биринчидан, кексалиқ, иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан ҳамма лавозимлардан озод қилинган, қарилиқ нафақаси ҳам тайинланмаган эди. Бунинг устига маҳаллий ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар, Ибрат тепасида ҳам даҳшатли қатағон булутлари қуюқлашиб бормоқда эди.

1963 йили Исҳоқхоннинг шогирди Мулла Искандар домла Абдувахоб ўғли шоирнинг қамалиши олдидаги руҳияти ҳақида қуёниб гапирган эди: «Минглаб ўзбек зиёлиларининг ёстиғини қуритган Сталин қатағонининг энг даҳшатли йили — 1937 йилнинг илк баҳор кезлари «халқ душмани» деб кўплар қамалган, газета ва журналларда Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек ва бошқа ёзувчиларни «машҳур миллатчилар», «аксилинқилобчилар», совет ҳукуматига қарши кўпоровчилик ишларини олиб боровчилик сифатида қораловчи мақолалар кетма-кет чиқиб турган, тўрам (Исҳоқхон Ибрат) ҳам «тақ» этса, эшикка қараб турган вақтлар. Улар бир куни мени уйлариға чакириб қолдилар. Қиёфалари анча ташвишли.

— Келинг, Мулла Искандар.

Салом-алиқдан кейин мени машҳур кутубхоналарига олиб кирдилар.

— Қаранг, шунча китоб. Буларнинг қанчаси 1919-1920 йилларда нес-нобуд бўлди. Мана

⁴⁰ «Туркистон вилоятининг газети», 1910 йил 21 март, 22-сон.

⁴¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1910 йил 21 март, 22-сон.

⁴² «Туркистон вилоятининг газети», 1913 йил № 48, 52, 53, 55.

энди яна нотинчлик. Бу китоблардан қанчаси кеча куни қамалган, қанчаси «халқ душмани», «аксилинқилобчи» деб бадном қилинаётган ёзувчиларнинг асарлари. Буларни қандай қилиб йўқ қилиш мумкин? Ахир, булар халқнинг бебаҳо мулки-ку!

Тўрамнинг овози анча синикқан эди.

— Мана, мен ҳар эҳтимолга қарши юзга яқин нозикроқ китобларни ажратиб қўйдим, буларни Сиз меҳмонхонанинг орқасига — қўшсинч орасига nobуд бўлмайдиган қилиб териб, деворни яна суваб қўясиз.

Мен бу китобларни кўздан кечирдим:

— Тўрам, мана бу китоблар Исмоилбек Ғаспиралининг «Хўжаи сибён», Мунавварқорининг «Адиби аввал», Беҳбудхўжанинг «Китобат ул-атфол» алифболари. Ахир, улар вафот этганларига бир қанча йиллар бўлди, қолаверса, бу китоблар ёш болалар учун ёзилган.

— Азизим Мулла Искандар, большевикларнинг мақсади фақат уларни жисман йўқ қилиш эмас, балки уларни ҳатто фарзандларимиз хотирасидан ҳам сидириб ташлашдир. Мабодо, Ғаспиралар, Беҳбудийлар шу кунларга етиб келганларида эди, большевиклар биринчи навбатда уларни отар эдилар.

Мен, тўрам айтганларидек, қўшсинчнинг гувалаларини тушириб, аввал 2-3 қатор қуруқ пишиқ ғишт тердим ва унинг устига китобларни тахладим. Бу воқеадан 1-2 ой ўтгач, тўрамни, кутубхонадаги бор-йўқ китобларини бир машинага босиб олиб кетишди. Ҳақиқатан ҳам тўрам авлиё одам эдилар. Мана, ўша воқеага ҳам 27 йил бўлди, доруломон вақтлар келди. Энди, ўша хазинани очамиз».

Шу тариқа ўша китоблар келажак авлод учун сақлаб қолинди. Таажжубланарли жойи шундаки, бирорта китоб оз бўлса ҳам шикастланмаган эди. Тўғри, саҳифалар сар-ғайиб кетган, муқовалари бир оз ишдан чиққан. Юқорида тилга олинган китоблардан ташқари, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романлари, Фитратнинг «Адабиёт қоидалари», Элбекнинг «Гўзал ёзғичлар», «Адабиёт парчалари», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи эшон воқеаси», Зиё Сайиднинг «Ўзбек вақтли матбуоти тарихидан материаллар» ва ҳока-зо китоблари ҳам бор эди.

1937 йил. Қатағон Ватанимизнинг фозил кишилари қаторида Исҳоқхон Ибратни ҳам аждаҳодай ўз қомига тортди. 75 ёшни қоралаган кекса шоир ва бир «қора машина» тўла китоб Андижон турмасига олиб кетилди. Исҳоқхон Ибрат Сталин турмасида бир неча ой ётиб, ҳаёт билан видолашди. Бутун умрини халқининг маърифати, истиқлоли учун бахш этган 75 ёшли нуроний шоир қамокнинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларига бардош бера олмади.

Мустақиллик шарофати билан Исҳоқхон тўра Ибрат меросини илмий ўрганиш ва оммалаштириш имконияти кенгайди. Ушбу нашр ҳам бунга далил бўла олади. Икки оғиз ушбу нашрнинг аввалгиларидан фарқли жиҳатлари хусусида. Биринчидан, шоирнинг шу пайтгача илм аҳлига маълум бўлмаган шеърлари аниқланиб, тўпламга киритилди. Иккинчидан, «Тарихи Фарғона» асарининг Исҳоқхон тўра Ибрат ўз қўли билан китобат қилган дастхат нусхасидан Иноятхон Тўрақўрғоний кўчирган мўътабар қўлёзмаси асосидаги матн нашрга тайёрланди. Бу матн асарнинг аввалги нашридан анчагина фарқ қилади. Учинчидан, «Мезон уз-замон» асари жорий имлода биринчи марта нашр этилмоқда. Тўртинчидан, Исҳоқхон тўра Ибрат публицистик мероси намуналари ҳам илк бор эълон қилинмоқда.

Ушбу нашрда ўтиши мумкин бўлган камчиликлар, уни такомиллаштириш билан боғлиқ мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

**Улуғбек ДОЛИМОВ,
Нурбой ЖАББОРОВ**

- ҒАЗАЛЛАР -

ХУШ КЕЛДИНГИЗ

Сарв бўйлуқ хуш қадам раъно сифат, хуш келдингиз,
Юришинг товус киби барно сифат, хуш келдингиз.

Лабларинг шаҳду шакар, оқ тишларинг дурдонадур,
Кўзларинг бодоми тар Лайло сифат, хуш келдингиз.

Ҳам келинлик даврини сурсанг керак бир неча вақт,
Нури дийдам, тожсар, келин ойим, хуш келдингиз.

Умрингиз бўлсун дароз ҳам бахтингиз бўлсун кушод,
Охуни барно билан қўша қаринг, хуш келдингиз.

Ўн тўрт ўғил, етти киз берсун Худованди жаҳон,
Унинг, ўсинг, эй бўтам, келин ойим, хуш келдингиз.

Қайнотангиз давлатин Сизга насиб этсун эгам,
Толеинг бўлсун баланд, ёнсун чирок, хуш келдингиз.

* * *

Дунё айлаб сафарлар, топмадим хўб орқадеш,
Ҳасрати дилни деёлмай, ҳеч этмай сирни фoш.

Асримиз инсонларига бўлмади бир дардқаш,
Кимни сўрсанг суҳбат айлар санда бўлса нону oш.

Ҳеч вақти тенг келурму ҳуснида ҳам қуввати,
Ҳам баҳорда ким қилур ҳар ерда қари бирла ёш.

Ёшлар базму таашшуқ суҳбати гул чехралар
Бирла доим ижтиҳоду қарилар кўзида ёш.

Бўлса санда сийму зар, ҳар ким қилур улфатчилик,
Қайда бўлсанг суҳбатингни айлағайларди талош.

Фақирлиққа айламаслар мажлисингни орзу,
Сўзлама даҳр аҳлига, Ибрat, солиб оғзингга тош.

* * *

Сен учун бу дам кирмиш гулистонга жононлар,
Рашки боғи жаннатдур юз туман гулистонлар.

Қуруғайди кўз ёшим ул парилар илкидин,

Сели ашкимни кўргач, чекти барча домонлар.

Ишқинг ичра, эй Ширин сўзли Лайли, йўқтур мен
Кезмағону қазмоғон кўҳ ила биёбонлар.

Раҳм айла, ушшоқинг ҳар саҳар жафо узра
Чок этарлар оҳ айлаб субҳдек гирибонлар.

Даҳр гулистонини андалиби лол ўлди,
Гул юзинг фирокидин токи чекди афғонлар.

Эткамиз нечук, ё Раб ул ситам — жафопеша,
Бизгаму жафо айлар, ўзга лутфу эҳсонлар.

Эй бути пари талъат, чекти қаддинга охир
Доми зулфи зуннорин мурғи жону иймонлар.

Очилибму наргислар сабзалар оросида,
Икки даври мужгонинг ичра чашми фаттонлар.

Вўсмалик қошингмудур ёки қон тўқуб усру,
Занг боғламишдурлар икки тиғи бурронлар.

Ики юз, ики зулфи дилбарингмудур, Ибрat,
Гуллар узра ё тутмуш сунбул ила райҳонлар.

КЎРГОНИ КЕЛДИМ СОҒИНИБ

Гулдек юзингни, дилбарим,
Кўргони келдим соғиниб.
Сен шоҳи олам, мен гадо,
Кўргони келдим соғиниб.

Кел-кел мани ҳолим сўраб,
Эй, ошиқи ҳолим хароб,
Бўлди юрак-бағрим кабоб,
Кўргони келдим соғиниб.

Ишқингда дилбар зор-зор,
Йиғлаб юрибман, эй нигор,
Кел эй, букун, кўзи хумор,
Кўргони келдим соғиниб.

Сиздин бўлак йўқтур кишим,
Ўзга билан йўқтур ишим,
Мастона кўзли маҳвашим,
Кўргони келдим соғиниб.

Тан ичра жоним сен эдинг,
Хуш меҳрибоним сен эдинг,
Ширин забоним сен эдинг,
Ўргони келдим соғиниб.

Ман хаста дил ҳайрон бўлуб,
Ишқингда саргардон бўлуб,
Парвона янглиғ ўргулуб,
Кўргони келдим соғиниб.

Дардинг билан дармондаман,
Топкин илож, бемораман,
Васлинг билан афтодаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Эй дилбари нозик бадан,
Ҳам тишлари дурри Адан,
Ой юзлари боғи чаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Боғу баҳорим сан мани,
Кўзи хуморим сан мани,
Ширин забоним сан мани,
Кўргони келдим соғиниб.

Мандин яширма юзларинг,
Ёдимға тушди сўзларинг,
Куйдурди, ёрим, кўзларинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Кўйингда, дилбар, зор-зор,
Шому сабо, лайлу наҳор,
Йўқ эмди бизда ихтиёр,
Кўргони келдим соғиниб.

Ибрat қулинг қилди дуо,
Сандин ижобатдур яно,
Дойим деюр ҳамду сано,
Кўргони келдим соғиниб.

ҚАЛАЙСИЗЛАР

Тириклик заҳматидин ушбу кунлардан қалайсизлар?
Бу тириклик йили буғдою унлардан қалайсизлар?

Ҳамани қўймади ўз ҳолиға, ташвишлар солди,
Мушавваш айлаган бу аҳли дунлардан қалайсизлар?

Жаҳон ҳеч кимга гардиш этмади иқболина таври,
Замона ҳоли мол, қофи унлардан қалайсизлар?

Босиб халқи жаҳонни, айлади торож ўғрилар,
Саломат ётдингизму, бўйла тунлардан қалайсизлар?

Фасоду олам этти шу каби ҳар ерда инсонни,
Бу тарзда фитнаю торож бунлардан қалайсизлар?

Ки ҳар бир кишида минг хил аломату қиёматлар,
Машаққат вақтини умри ўринлардан қалайсизлар?

БЎЛУБДУР

Эй даҳр эли, билинглар, турфа замон бўлубдур,
Беандиша халойиқ феъли ямон бўлубдур.

Олим била фақирда зухду амал бўлунмай,
Ёинки амри маъруф гўё ниҳон бўлубдур.

Шайхларни(нг) хонақоси қолмай ани бақоси,
Бир-бирин шиква қилмоқ ул ҳам тамом бўлубдур.

Мадрасалар ичинда кўб фитна бирла шўриш,
Ҳар кунда ўн хил уруш, оқ салла нон бўлубдур.

Бермас закот бойлар, сандикқа фулни жойлар,
Чиптау неча тойлар, сўз амиркон бўлубдур.

Деҳқон эли, билингиз, хирмонни кечга олғай,
Бир дона хайр килмас, охир замон бўлубдур.

Бопанда ё дурадгор ёки барча устолар
Ишин битирмас асло, ёлғонга кон бўлубдур,

Кассобу қўйфурушлар — жангу жадал урушлар,
Бечоралар фулига гўшт устихон бўлубдур.

Нонвойда йўқдур инсоф, андин ўтадур аллоф,
Кўр, чакса ун хабири қирқ икки нон бўлубдур.

Кўб қозихоналарда ушбу замоналарда
Ишдин закунчилар кўб, эмди ямон бўлубдур.

Жанжални ахтарурлар фул олмоққа халойиқ,
Жанжал фули аларга чой ила нон бўлубдур.

Элликбоши деганлар уй бошидан еганлар,

Ўз мансабига мағрур, гўёки хон бўлубдур.

Ҳар кўчада қоровул, йўқдур кўлида довул,
Сўзлар чақиб бўлусга, мисли чаён бўлубдур.

Алҳол мухтасиб йўқ, бир-икки қилса ул дўқ,
Ичкуга халқ роғиб, дойим фиён бўлубдур.

Ушбу замон онлар, топди ривож ямонлар,
Йўқ эмди нуктадонлар, қандай замон бўлубдур?

Ҳар ерда ошкора фоҳиш иши-ла луббат,
Носиҳ мухтасиблар баста даҳон бўлубдур.

Бой ила камбағал йўқ, йўқ занларини фарқи,
Барча либоси ҳафтранг, бир ногаҳон бўлубдур.

Халқ ўлди эмди тартиб, рўмолга бурнин артиб,
Мошина айламасдан, киймас чофон бўлубдур.

Маҳбуби нахшихонлар, кўзи қаро жувонлар
Гастинсаларда юриб, сарфи зиён бўлубдур.

Манзума соли тарих, бу даҳри инқилоби,
Минг икки юз тўқсон икки баён бўлубдур⁴³.

Ибрat, бу ерда турма, бунлар била ўлтурма,
Бу халқи феъли-хуйи сенга аён бўлубдур.

ҲИКОЯТИ УЧ КИШИ

Сокини гул боғидурмиз уч киши,
Ҳамдулиллоҳ, соғдурмиз уч киши.

Ҳар биримиз бир иша машғулмиз,
Еб-ичиб сарёғдурмиз уч киши.

Бири дер, майдонга сув сеп, тоза қил,
Бири дер, носоғдурмиз уч киши.

Иш буюрсак, биримиз қилмай қабул,
Негаким бўйдоғдурмиз уч киши.

Учимиз теъдод этай, яхши билинг,
Улфату ўртоғдурмиз уч киши.

⁴³ Ҳижрий 1292 йил милодий 1875 йилга тўғри келади. Шоир Ибрat мусулмонлар ўртасида бундай ярамас, фаҳш ишларнинг ривож топишини ўлканинг руслар томонидан босиб олиниши билан боғлайди.

Бири Ваққосхон, бири мулла Шариф,
Банди бир белбоғдурмиз уч киши.

Бири Турсундур, бизи хизматдадур,
Тиш ила тирноқдурмиз уч киши.

Ўртамизда устаю нажжоримиз,
Зоири кўб тоғимиздур уч киши.

Боғдаким асалари чақти бизи,
Лаб шишириб доғдурмиз уч киши.

Биздан одобу усул этманг умид,
Одами қишлоқидурмиз уч киши.

Чойи нондур ҳар куни нонуштамиз,
Толиби қаймоқдурмиз уч киши.

Бор эди бир боадаб меҳмонимиз,
Толиби сўйлоғидурмиз уч киши.

Бири овсар, бир тентак, лўндамиз,
Ақлдин камроқдурмиз уч киши.

Ибрat олмай бизга ҳар ким кулсалар,
Бул сабабдин доғдурмиз уч киши.

ЎЛУРСАН

Бўлма амалга мухтор, озурда жон ўлурсан,
Бадфиқр фитнасин дил тўла қон ўлурсан.

Гар тўғри сўз қилурсан, ул фаҳм эгри айлар,
Анга тушунтурурга дарди даҳон ўлурсан.

Валлот ёки қози кори эрур машаққат,
Ашрорлар сўзидан дарди ниҳон ўлурсан.

Гар ушласанг шариат, пос ушламоқ машаққат,
Бир қўл низоми давлат токи омон ўлурсан.

Хайр ишни ҳеч кўрмас,⁴⁴
Ижройи кор қилсанг, ўқға нишон ўлурсан.

Хасмин бир-бирини алар этса муқайяд,
Иккиси сенга рожеъ, қайдин омон ўлурсан?

⁴⁴ Бу ва бундан кейинги кўп нуқта қўйилган ўринларни асл матнда ўчиб кетгани сабабли ўқиш имкони бўлмади.

Адлинг бўлурса ақви, изҳор айламас ҳеч,
Гар зарра зулм қилсанг, халқға аён ўлурсан.

Таклиф ғайри мавзеъ айлар қилинг муни деб,
Сен масъалага юрсанг, анга ёмон ўлурсан.

Гар ҳукм жорий қилсанг, норози ҳар иккиси,
Мен судга арза бергум, анда ёмон ўлурсан.

Келгай бириси ҳар дам ҳар кимни ўғри айлаб,
Топгунча биттасин сен дарди гумон ўлурсан.

Бечоралиғдин ўзга иш ихтиёр қилма,
Ҳарчанд хўб бўлсанг, дарди замон ўлурсан.

Кўб бўлди адвокатлар ё омидин вакиллар,
Кўфиядин бўлакни билмас, фиғон ўлурсан.

Келгай заиф хайли, санга жадали майли,
Ўқини шаст қилгай, сан бир камон ўлурсан.

Ҳар касб пеша қилғил, бўлмас амал сенга қут,
Бекасб ўтсанг, Ибрat, муҳтожи нон ўлурсан.

ТАРИХИ ТРАКТУР

Бир мўъжиза замона бўлди келиб трактур,
Ишларни қилди осон эмди келиб трактур.

Аввалда қўш тиркаш, қишларда мол боқишлар
Барчасидин қутулдик бизга келиб трактур.

Дехқон ҳўкузу йўқцур, гўёки юзи йўқдур,
Барча баробар ўлди мунда келиб трактур.

Ем бирла ул хашақдин деҳқонлари қутулди,
Ер ҳайдар ҳўкузсиз, мунда келиб трактур.

Эски омоч, ҳўкузлар ерни тилиб ёрарди,
Эмдийи ағдарилгай, яхши қилур трактур.

Ердан гиёҳ чикмас, томурлари кесилгай,
Ерни кучи кўпайгай, гар ҳайдаса трактур.

Бир кунда ўн десят ер ҳайдаб қилурга тайёр,
Гар ҳайдар эрса бир бор обод этуб трактур.

Эски омочда уч жон овора эрди бирдан,
Бир кунда ўн таноб ер ёргай, бале трактур.

Кўхна омочу мола одамдин эрди мерос,
Эмди усули янги иш бошлагай трактур.

Бўлса эди юз уйга бир ўнта ўт омочдин,
Қолмас халойиқ ишдин, ёргай эди трактур.

Сад ҳайфи бизда йўқцур, ерларни айласанг ун,
Ибрat, сан этма афсус, бергай санга трактур.

* * *

Бир неча йиллар ичинда шахримиз жаннат бўлар,
Бул тариқа бошчилар қилса ташаббуслар агар.

Халқни тарғиб этуб ишга бўлурса ижтиҳод,
Саҳал кунларда бўлурлар жумлаи оламга сар.

Ҳар киши иш ишласа, доим иши хурсандлик,
Ишламаслар ўз бошига урғуси тиғи батар.

Санга осмондин ёғурму ақча ё буғдойлар,
Қилма элдин сан умиду ўз ишинг ўзинг бажар.

Ибрat олсунлар ҳама ишчи бунинг мазмунидин,
Ишласанг, қандингни ол, гар дангаса бўлсанг заҳар.

БЎЛУБДУР

Ишқинг дилу жона жо бўлубдур,
Жону дил анга фидо бўлубдур.

Сан айламасанг агар давоси,
Дардим мани бедаво бўлубдур.

Оҳим тутуни-ла рўзгорим
Ялдо тунидай қаро бўлубдур.

Тан боғидин андалиби жоним
Кўйингни тилаб жало бўлубдур.

Ишқ ичра чу ман киби насиби,
Ёри соридин жафо бўлубдур.

Ҳусн ичра вафо йўқ эмиш, жон,
Ки сан киби бевафо бўлубдур.

Васлингга етурга Ибрат асру
Ҳажр илкига мубтало бўлубдур.

ГАЗЕТ ХУСУСИДА

Газетдур жаҳон аҳлига бир лисон,
Муайян эрур анда яхшию ёмон.

Газет кўрмаган, беҳабар халқлар
Мисли ўлгандур ва ё ухлагон.

Деди бир киши менга: «Бидъат газет»,
Дедим: «Қайда қолдики, эски замон?»

Ажиб сўфилар, ажиб сўфилар,
Газет онларга бидъат, нодуруст.

Ҳалол ўрнига кечти ғийбат деган,
Такаллуф тамоқ расми одат экон.

Булар топса эрдик илму адаб,
Демас эрди бу хил сўзи бўлмагон.

Газет амру маъруф этар халқга,
Ёзар кўб хабарларни этмай ниҳон.

Хабарни(нг) ёзилгани авло турар,
Оғиздин бировдин эшитган билон.

Ёзинг илму ахлоқу фанни мақол,
Ўқуб билсун, Ибрат олиб билмагон.

ЧАМАН ИЧРА

Ўшал булбул қилар афғон саҳар вақти чаман ичра,
Қўнар гул деб тикан узра саҳар вақти чаман ичра.

Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон саҳар вақти чаман ичра.

Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб чорлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар саҳар вақти чаман ичра.

Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддуқ гул учун жони саҳар вақти чаман ичра.

Муҳаббат бирла маст эрди, ани йўлида жон берди,

Қизил гулдин хабар сўрди саҳар вақти чаман ичра.

Муяссар бўлса ул жонон, ато қилса ўшал субҳон,
Йўлида жон қилай қурбон саҳар вақти чаман ичра.

Ибрatий, беҳабар бўлма, яна ғафлат била ўлма,
Гуноҳи беадад қилма саҳар вақти чаман ичра.

АДО ҚИЛАСИЗ

Рамуз, дилбари жонон, мани адо қиласиз,
Бу телбаларни яна ғамга мубтало қиласиз.

Сучук тил била табассум қилиб, сўраб ҳолим,
Аввалда ваъда бериб, охири жафо қиласиз.

Либоси атлас камзул кийиб, ҳаво айлаб,
Рақиблар олдида кўз била имо қиласиз.

Кўзум қароси куйгайки, бошқага қарасам,
Агар гапурсам, тилимни тилим-тилим қиласиз.

Агар ғазаб била бориб, мозорима тебсанг,
Аёғим оғриди деб, қабрима жафо қиласиз.

Лабингни холини ўпмоқчи бўлиб савол этсам,
Хирожи Мисру Бадахшон дебон баҳо қиласиз.

Ғамингда Қози қулинг йиғлаюр ҳама дойим,
Қошингни ёй этибон, киприкни қаро қиласиз.

ТАРИХИ ЧОПХОНА

Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона
Очмоқға бўлди рухсат ва сўз бериб замона.

Мақсад бу ишдан эрди оламға илм касри,
Ҳам қўймоқға асарлар ёдовари жаҳона.

Касбу камоли ислом бўлмай тараққиятда,
Ҳолиға тушмасун деб этдук буни баҳона.

Биздин кейингилар кўб илму ҳунар топарлар,
Ҳайфоки, анда биз йўқ, йўқ эътимодхона.

Оламдин ушбу она сонсиз кишилар ўтди,
Мингдин бири қўюбдур оламға бир нишона.

Мен катта бой эмасдим ким айласам биное,
Дахлим етишмас эрди рўзғори чою нона.

Сад ҳайфким, ғанилар сарфини билмадилар,
Еб-ичдилар семуруб, сиғмай туруб чопона.

Ўз асримизда ўтди бир неча ағниёлар,
Қолдирмайин нишона ер остин этти хона.

Фикр айласа керакдур бу даҳри бебақода,
Ўтмиш Расул, шаҳлар кўб келмағай баёна.

Гар юзланиб бақоға кетсанг бу мамлакатдин,
Қайтиб келиб бўлурму бу мамлакатга яна?

Бул сенга катта ибрat, ҳушёр бўлки, кетди,
Эмди сенга келурму кетган у ота-она?

Бу роқими жалоли маъвоси қалъаихон,
Чопхона котибидур, гар сўрса ҳар ким олон.

Ибрat тахаллусимдур, аҳфоди Ҳазрати Султон,
Шухратда — Ҳожи тўра, маъвоси — Тўрақўрғон.

Тўрақўрғон, 1908 йил

ТАБРИК НАМАНГОНДИН

Эшитилди «Садойи Фарғона»,
Келмаган эрди тошбу она.

Ҳақ муваффақ этиб мардона,
Эшитилсун бу самиъ инсона.

Бир жароиди ой биза лозим,
Келмаган эрди ҳеч имкона.

Дастрас ўлди нумраи аввал,
Ўқудук дафъатан фахрла она.

Энди табриклар эрур лозим,
На учунким бу шуғли мардона.

Халқимиз ўз-ўзига овора,
Хоҳ ўз даври ва ё бегона.

Бизга энди бисотдур бу газет,
Муддаони демоқға иқрона.

Хусни иқбола ноил этсун Ҳaқ,
Чикса шояд давоми майдона.

Хидмати миллат этмади ҳеч ким,
Чикмади мамлакатда бир дона.

Миллатимиз тили жароиддур,
Сўзлар энди булар далирона.

Миллатимизи тараққига тарғиб
Айласун сўзни қилмай афсона.

Исми ноширки Обиду Маҳмуд,
Чикса шояд муваффақиятона.

Йўқ бу вақтда ҳеч носихлар,
Қилса то панд ҳар мусулмона.

Анбиёни юборди хидмат учун,
Солмоқда элни роҳ ёзидона.

Фузало яхши фикрлар ёзсун,
Хоҳиши бўлса халққа эҳсона.

Ўқур энди газетни ҳар ерда,
Хоҳ масжиду ёки майхона.

Илму ахлоқ ҳам фунуни мақол
Лозим ўлди бу аҳду паймона.

Қалбан энди таважжух лозим
Шунчалик ходим мусулмона.

Пойдор айласун буни нашридин,
Мутаммади бўлур даврона.

Зийнат учун муборак жавоб
Айладук бу «Садойи Фарғона».

Ибрat олсун халқимиз бундан,
Кирди бир руҳ жисми бежона.

МАНЗУМА

Ҳурматлу «Тужжор» газети нашрига Тўрақўрғон қозисидан зийнати газет учун «Тужжор»ни жавоб хати сулс илан сарлавҳа қилиб юборилди. Газетга қўймоқлари учун ва табрикка манзума дарж учун ирсол қилинди.

Оламга сўз матойин сочмоққа чиқти «Тужжор»,
Табриклар қилинсун қилмиш бу хўб гуфтор.

Даҳр ичра кўб ҳаводис, халқ ичра мунташирдур,
Ҳар қайси фикр ўзга ақлига ўзи мухтор.

Баъзиси қасди шуҳрат, баъзиси маҳси хизмат,
Баъзиси афзалият халқ ичра айлар изҳор.

Оламда бу жариди бир муҳбири ҳувайдо,
Лобад эрур ёзарга гар бўлса яхши ахбор.

Бу янги фикрлардин гар бўлса манфаатлик,
Халққа эшиттирурга ёзмок керак бу даркор.

Аввалги асрларда ваъз ила амру маъруф
Ҳар ерда айтиларди, эмди жаридалар бор.

Миллатга яхши хизмат айланг ёзуб, биродар,
Ёзилса сафҳаларга ўкур бу халқ ночор.

Бу Ўрта Озиёда икки жариди бори,
Ислон эли ўқурга «Туркистон» ва «Тужжор».

Бу халқ маданий эрмас - бу қўрқувдур газетдан,
Маданий агар бўлурса кимдур ҳазор асфор.

Лозим на янглиғ ўлса халққа демак насиҳат,
Шаръи низоми сўздин гар бўлса яхши афкор.

«Тужжор»га «Тараққий» этмакка бермак имдод,
Даркор эрди биздин сарлавҳа бўлди тайёр.

Нозимни билмак истар бўлса киши ўқусун,
Қозии Тўрақўрғон Ибратдур анга ашъор.

Биздин эрур нишона сарлавҳа бу газетга,
Тавон қилиб юбордим, зийнат тобар бу «Тужжор».

Тўрақўрғон тумани ижроқўмига Исҳоқхон Ибратдин

АРИЗА

Эй районга раис ўртоқдар,
Давлат узра юринг бўлуб соғлар.

Қуруди ўрик, олма, ёнғоқлар,
Хўжасини қўюб бағрига доғлар.

Сайрашар эрди гул узра булбуллар,
Булбул ўрнига кузгуну зоғлар.

Отунадин бўлдилар вакил сувга,
Халқ ғамидин бўлмас уйғоклар.

Сув бериш йўлини билмаслар улар,
Баъзи бўлган мироб тўнгоқлар.

Афв этинг хўжалик солиғини,
Ё сув беринг, қурумасун боғлар.

1931 йил.

ИСЛОҲИ МИЛЛАТ

Аҳли Туркистонни шояд эмди ислоҳ айласа,
Интишор

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат тўлуб,
.....шояд эмди иншо айласа.

Боби канзи илм масдуд эрди йироқ неча вақт,
Йўқ ажаб ислоҳ мифтоҳи ила во айласа.

Маслакин кўрдум тараққий ва таолода экан,
Хизмати умматни шояд яхши баржо айласа.

Ҳақ паямбарларни қўйди хизмати уммат учун,
Шод ўлур роҳи набийни кимки барпо айласа.

Миллату давлатга хизмат қилса бу кирдор ила,
Маслакидин ажрамай халққа мадора айласа.

.....сўзларла ёзиб тарғиблар, ташвиқлар,
Бирла бўлуб аҳлига яхши муросо айласа.

Аҳлимизда нафс аҳволи.....ишларин,
Кўзларина кўрсатуб арзини ифшо айласа.

Нумраи аввални кўрдум ўтуз уч ҳижрий экон,
Бу.....хўб яхши халқига мадоро айласа.

* * *

Аҳли Туркистон бу кунда, шукр, беислоҳ эмас,
Интишори маърифат хаттида беимло эмас.

Миллатимизда маърифат ўрнида ваҳшат эди,

Маданият таълим этти эмди беиншо эмас.

Боби канзи маърифат бизлар учун масдуд эди,
.....йўқ эрди фатҳу боби нусратвор эмас.

Кўрдум «Ислоҳ»и жадидни чиқибдур Шошдин,
Шукр айтдим йўлидан халқ бепарво эмас.

Маслакин кўрдум шарардин тажовуз этмаган,
Халқни ислоҳа тарғиб айлаган бадхоҳ эмас.

Гар тугуб аҳли шаройиъ доманин аъённи,
Айламай танқиду тарғиб айласа бежо эмас.

Хизмати миллат паямбарларни афъоли эрур,
Этмаса умматга хизмат лойиқи даргоҳ эмас.

Миллати ислом ҳуқуқидур.....жумлага,
Демади Ҳақ бирни паст, бирини воло эмас.

Зиммаи ҳолимға қўйди амри маъруф амрини,
Ҳофиз этмас Ҳақни амрин олими воло эмас.

Ҳар замон аҳлиға бир фан русуми ўлғай ривож,
Ул замон аҳлиға кирдор этмаса доно эмас.

Қайдин ўлғайман замон одаму асру атиқ,
Ибрat ол, илм асридур, кимсаи воло эмас.

МУҲАММАС

ТАРИХИ ВАГОН ИСҲОҚХОН ИБРАТДИН

Наманган аҳлиға хўб ўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон авқот учун бу халққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Наманган аҳлиға бормоқ эди Хўқандга кўб меҳнат,
Ўтурса сарт ароба узра меҳнат устига кулфат,
Ароба меҳнатидин бормоққа бўлмас эди журъат,
Бу дарёю ароба меҳнатидин айлабон узлат,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Ҳама оламни кори бори осон ўлди фойиздин,
Баробар Мағрибу Машрик чу як сон ўлди фойиздин,

Бу халқуллолара арзоқи арзон ўлди фойиздин,
Матое жумла ашё келди, бир кон ўлди фойиздин,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Ташаббус айлади келтурмоққа ҳурматли Ессин,
Билиб эрди Наманган мавзеъин бу халқ барчасин,
Ўқуб эркан ҳандаса илмини кўбдин алифбосин,
Мубораклар десин халққа, ишига офарин десин,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Наманган ила Хўқанд ўртаси гарчан яқин йўлдур,
Ҳама қум бирла очуғ сув ила тўлган ямон кўлдур,
Йўловчини босиб ўлдурмоққа босмачига кўддур,
Темир йўл айламоққа лозими лобад махмулдур,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Минг уч юзу йигирма саккиз эрди бу темир йўлга,
Келиб иш бошлаган эрди қарамай ўнг ила сўлга,
Халойиқ иш бошлашиб пасту баланд, кўл ила чўлга,
Биҳамдуллаҳ, бу ишда келди кўбни мақсади кўлга,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Бўлуб бу шаҳримиз навзоди бунёд ўлди ижодий,
Сафарни заҳматидин халқлар олди хатти озодий,
Наманганни ниҳодига насими етти ободий,
Қилурми ҳаргиз эмди ул кирокаш заҳматин ёди,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Намангандин чиқардук сарт ароба меҳнатин тортуб,
Ўтуруб бесаранжом, юк ила сирка қовоқ ортуб,
Уруб отларни қумларда ва ё кўлларда кўб ҳортуб,
Аробакаш ила хўб муштлашиб, кўб оҳ-воҳ тортуб,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Юрарга бўлди гўё тасхир боди Сулаймони,
Етургай муддаога етмайин бир лаҳза бир они,
Кўтаргай бир шаҳар арзоқини таҳсинга йўқ жони,
Кўб эрур хонаси анвоини йўқтур ҳадди сони,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Эди катта хатар йўлчилара бу шаҳар баҳри,
Агар тошса, бу дарё ўтуб бўлмас Худо қаҳри,
Мунга айлаб темир кўприк гўё бир этиб наҳри,
Умумий кўб машаққат ўлди осон ҳикмати даҳри,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Ўқингиз, илми ҳикмат сизга, бу иш катта Ибратдур,
Агар илм ўрганурсиз барча ишда сизга нусратдур.

Агар илм ўлмаса, нодон умри барча кулфатдур,
Бу ашёи жадиди мубаддини асли ҳикматдур,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

МУСАДДАС

ҚАРЗ

Эй ҳозик, жаҳонда бўлурму давойи қарз?
Олам элин мариш қилур можаройи қарз,
Этмай қаноат ўлмади ҳожат равойи қарз,
Дунё керакдур айламакка биродори қарз,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Олдию қарз пахта учун, бергумуз муни,
Деди: «Чиқар ҳаёни тарозуда бир куни».
Сарф-хароҷат айлади, ҳеч чиқмади уни,
Пахта бўлур бу йилда адо айлагум шуни,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Мундин қадим халқда бор эрди иқтисод,
Кам эрди халқ ичра ту ваҳш ила фасод,
Килмай бу халқ илми ҳисоб ила ижтиҳод,
Иқболи ёвар ўлмади ҳам топмади мурод,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч ким қаноат айламади уйда бориға,
Бўлмоқ тараққий бўлди иши борди нориға,
Кийди, еди ва қилди ҳашам рўзғориға,
Кетти тамом нақди ўзининг рўзғориға,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Фарғонада бу вақтда беқарз кимса йўқ,
Минг сўм ақалли қарз бўлиб, бўлса қорни тўқ,
Сарф-хароҷат айлаб, ўзини айлади улук,
Бечораларни қилгуси бордур чулук-чужук,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Кўрганмукин қариялар ўтган замонада,
Ёинки асри аввал охири миёнада,
Йилу ойи ом бўлди бу йил ғуссахонада,
Кўрмай кўзи айланди бўлуб дом-донада,

Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Лекин бу йилда Чуст, Наманган тарафлари
Қолди қуруб, етишмади сув, кўб алафлари,
Бирдан хусул бўлмади, кўбдур талафлари,
Айтган эди бу маънини кўпдан салафлари,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Кўблар бериб ариза, қридитни очтилар,
Пулни олиб, халойиққа пахтага деб сочтилар,
Кўб камбағалдин унмади, охирида шоштилар,
Баъзиларни маст қилиб ақчалар талаштилар,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Баъзилари тамом тижоратни билмаган,
Гар билса ҳам, зарурини кўзга илмаган,
Қариялар сўзиға қаноатни қилмаган,
Ҳам оқибат на бўлғуси деб эсга олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Борми бу вақт ҳеч киши қарз бўлмаган?
Бордур ҳамада қарз агар бўлса унмаган,
Ё қарзи йўқ бўлурки, онодан туғилмаган,
Ё фақир-фано ичра бу дунёни олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч суҳбатни бўлурмики, қарз сўзи эмас,
Дунё ғами ҳамиша ва ақибо ғами эмас,
Жонни ғами ва ҳам тириклиги ҳеч демас,
Борму кишики бир-бирига қарз ҳасратин демас,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Бойлар ғами будурки, пулим бермади ҳаён,
Ўтган йили дуруст эди, бўлди бу йил зиён,
Тенг ўлмади тан ила ҳаён деб бўлуб фиғон,
Дарқахр ўлуб, келишмади деб торговли жаҳон,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Берсун нажот жумлаи мўмин қарзига,
Етсун Худойим ўзи бу абдини арзига,
Раҳм айласа Раҳим бу аҳвол тарзига,

Берсун хазина ғайбдин ул банда қарзига,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Тарих эди минг уч юз ўттуз бира адил,
Анда эди ҳаво ва жаҳон барча мўътадил,
Халқ олди қарз, ақча топилса бўлуб далил,
Вақти берарда бермади, ҳақ бўлди музмаҳил,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ибрat, санам бу қарзга қўбдан бўлуб асир,
Аср илкига этмади ҳақ марҳами бўлуб есир,
Шукур эт бу неъматига, агар бермаса касир,
Аҳволи ҳол анга аёндур, ўзи ҳабир,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

МАДАНИЯТ ҲАҚИДА МАСНАВИЙ

Кўрдим, Ибрat, жаҳон машаққатини,
Кўрамиз эмди анинг роҳатини.

Маданиятни кўрмай одамдин,
Кетмасак эрди ушбу оламдин.

Маданият жаҳонда осойиш,
Хулқ ҳусни анга оройиш.

Маданиятни(нг) шаҳрида турмиш
Киши гўёки жаннат ичра эмиш.

Маданият ҳалойиққа роҳат,
Кўрмагай ғамни ҳеч соат.

Маданиятни(нг) шаҳри ичра тур,
Даштда юрма, гулистон ичра юр.

Санга бу олам ғаниматдур,
Барча ашёси санга неъматдур.

Ўлтуруб еткарур ҳама ишни,
Билмагай ҳеч ёз ила қишни.

Муддао жумласи муҳайёдур,
Шаҳар кўчалари мусаффордур.

Бормок, келмок ишлари осон,
Кўрмагай ҳеч ким машаққати жон.

Маданиятда юргил ўлгунча,
Бадавиятда шоҳ бўлгунча.

Маданийлар ўзиға шоҳ ўлғай,
Бадавийларки бир гадо ўлғай.

Бадавий хулқи мисли дарранда,
Маданий гўёки созанда.

Бадавийлар иши машаққатда,
Маданийлар ҳамиша роҳатда.

Бадавийлик эрур ҳалокатлик,
Илми ахлоқ йўқ, фалокатлик.

Маданий ранг-рўйидан маълум,
Бадавий ҳолидан бўлур мавҳум.

Маданийлар кунда қирқ раҳмат,
Бадавийлар қирқ кунда бир раҳмат.

Бадавийларда кўб жаҳолатлар,
Ғайри шаръий ажиб касофатлар.

Бадавиятда жамиъ заҳматлар,
Маданият ичинда раҳматлар.

Маданий ким деб қилурсиз фикр,
Бадавийларни айладим кўб зикр.

Бўлғай ахлоқи илм ила марғуб,
Бадавий жаҳл феъл ила маъюб.

Маданий шаҳар ҳозир оламда,
Ўн иккидур ҳисоб одамда.

Миср, Истанбул, Фариш, Берлин,
Лундун ва Мадрид, Вашулғитун.

Вена, Петергрод ҳам Тўкиё,
Маданиятда бўлғувчилар бу.

Бирисини оти эрур Румо,
Маданиятни(нг) ери эрур Дониё.

Маданийликда феълу афъоли,
Роҳат ичра ҳамиша аҳволи.

Сафар айларга кўб темир йўллар,
Ҳам ҳаво фойзин алар қўллар.

Ҳама уйларда тилифун бўлур,
Печка иссиқ, совуқ сўлум бўлур.

Ёзда уйда совуқ печ ила шамол,
Барча иликтр ила ўтгай ҳол.

Сандалу самовар иликтрийдур,
Лампа ёруғлари ани(нг) еридур.

Симсиз тилигром, темирсиз йўл,
Автомобеллар юрар машғул.

Фойизу конкаларга пул олмас,
Юрмаган, тушмаган киши қолмас.

Бош ёруб, ич очуб турар жарроҳ,
Неча минглар муҳандису тарроҳ.

Шаҳар буткул иморатидур олий,
Кўча кенг, минг кишигадур холи.

Ҳама дардга ҳакимлар тайёр,
Гар этар бўлса дардини изҳор.

Ҳама илма мударрислардин кўб,
Халқ илми маош ўқур тўб-тўб.

Ҳама ўз иши бирла овора,
Кўчада йўқки халқ бекора.

Анда хотунлар ҳам қилурлар иш,
Демагайларки, бутун ёзу қиш.

Барчасини маишати тайёр,
Егайлар таомни меъёр.

ШИКОЯТИ ЗАМОНА

Эй қалам, айла бир ҳикоят,
Бу замона аҳлидин шикоят.

Қандоғ фалак кажрав ўдди акнун,
Кўб турфа жафони солди гардун.

Юрди раҳи маъсиятга мардум,
Ойини мусулмонлиғ айлади гум.

Жон эрди амонат ушбу танда,
Эрдук Худоға бовужуд банда.

Жон ваҳмини қилмайин ҳамиша,
Қилдук мудом гуноҳи пеша.

Ҳакни риоя айламасдин,
Поймол ўлур шаръ демасдин.

Кўб бўлса ҳар кишида сим ила зар,
Юрса қаёнда қилди кар-кар.

Уламони йўқтур эътибори,
Тўю азода бой юқори.

Бўлди бари кибр ила ҳаволиғ,
Қурт тушуб думоғига наволиғ.

Бўлди улуг жинон бағрат,
Юқорида жойидур бахурмат.

Борганда қаёнға шодмондур,
Доим ани насибаси чофондур.

Бергай анга ним мовут дуробин,
Маҳшарда на дегай жавобин.

Кўб фойдалар кўюб неча дўкондор,
Қилди фукарони кўб дилозор.

Етмай кучи неча камбағаллар,
Йиғлар эди вақти бемаҳаллар.

Келгай ғазаби нойиб Худодин,
Қилмадинг дегай нега ғинодин?

Деб неча бу сўзни кофир ўлди,
Кўрдум нечаларни зоҳир ўлди.

Нега мани камбағал қилибсан?
Хилқатда бемаҳал қилибсан.

Бир маснади кўтаҳ бойлар ҳам,
Ўтса йилу ойлари ҳам.

Инсоф қилмагайки ўйлаб,
Ҳаргиз ўлумни тафаккур айлаб.

Кундан-кунга умримиз тугагай,
Кўнгул кўзини ғафлат олгай.

Борғум демай қариб гўрға,
Килмайди маишатини зўрға.

Келса ўлумни вақти ногоҳ,
Ким қилди симу зарни ҳамроҳ.

Қолгай кафандин ўзга мунда,
Кўргай жазони ҳашр кунда.

Қилмас эди охиратни ваҳмин,
Жонға кетурмас эрди раҳмин.

Бўлди зиногару лобагар кўб,
Бу ишлари ҳеч кима эмас хўб.

Бермас мунга ҳар киши ризолиғ,
Тонг йўқки қилса дин жудолиғ.

Йўқтур ажални муҳлати келурға,
Қай кунда ўлмишини билурға.

Хоҳ муллау хоҳ хўжау эшон ҳам,
Эл кўзига салласи калон ҳам,

Фиску гуноҳ иктисоб айлар,
Йўқ кимсага эҳтисоб айлар.

Фива-арақ ичмак ўлди одат,
Маст ўлса оғзида ҳақорат.

Фиску фасод ривож топти,
Туфроғи-ла дин юзини ёпти.

Тангридин айламас иболар,
Кетти ҳама шарм ила ҳаёлар.

Мардум бари бенамоз бўлди,
Беажзу бениёз бўлди.

Ҳеч кимса ҳақиқат айламайдур,
Дилу жонда ғайрат айламайдур.

Бўлди заиф дини ислом,
Эрди ҳама бўйла бесаранжом.

Сўз кўб десам ман, эй дилогоҳ,
Қилдим охири қиссани кўтах.

* * *

Эй кўнгул, маломатдин оч кўзинг ҳилол ичра,
Жон лабимға еткурмуш журми инфиол ичра.

Эй чироғи дил, тавфиқ каъбасина азм этгил,
Умр маҳди юз қўймай пардаи завол ичра.

Мурғи руҳ жон учмоқ фикриға паришондур,
Бир алифдурур қаддим гўйиёки бол ичра.

Фарқ косаси узра ботил ўлди кўрмакдин,
Ҳарфи фи киби кўзлар қолди бу сокол ичра.

Журни қийлу қолимдин ўтқариб букун, ёраб,
Солмағил кашакашға тонг-ла қийлу қол ичра.

Каъба зойири янглиғ қисматим савоб айлаб,
Дайр роҳиби монанд қўймағил вубол ичра.

Бузди умр бунёдин.....лар фикри,
Селдек етиб ҳардам водийи хаёл ичра.

Фисқ лойиға ботқон бош-оёғимни кўргач,
Хунфишондурур кўздин руҳи жон бу ҳол ичра.

Бандалик шиоридин сўрса гар худованди,
Қолмағай эди, Ибрat, нутқи тонгла лол ичра.

* * *

Эй ёри суманбари ягона,
Байзо руҳи чархи ошиёна.

Ҳажринг ўти ичра ман талабгор,
Васлингда чу шамъи ёна-ёна.

Даргоҳинга бош қўярға кўнглум
Айлар эди намозни баҳона.

Васл куши ром этарга ашким
Юз узра тўкулди дона-дона.

Ҳажринг ғами дафтарини ёздим,
Кўнглумни этуб китобхона.

Зохид, бериб урма тўғри йўлдин,
Пандингни биз элга мушфиқона.

Ҳар йўлки санга ризо худоё,
Ул ён айлагил мани равона.

Ҳар кимсаки жон йўлингда бергай,
Ул топқуси умри жовидона.

Ибратни ўзинг тарафга ундаб,
Расвойи қилма икки жаҳона.

* * *

Эй ниҳоли қомати сарви санобардин ўтар,
Лабларин қирмизлиги шахду шаккардин ўтар.

Юзлари кўз нурини айлар мунаввар ҳар замон,
Кўзларини шуъласи обдори гавҳардин ўтар.

Шаҳд сўзларга такаллум айласа жон бахшидур,
Жонга текканда мазоқи ҳуши маҳшардин ўтар.

Ул ҳилоли жабҳаси даврада ҳола мисл,
Бадр юзи нурида кўп шоҳи анвардин ўтар.

Нав зулфи хаттидур мандай ошиқ аҳдиға,
Ҳажрида ошиққа дер райҳон анзордин ўтар.

Хулқи ҳўби ҳам кулоси доимо эгри турар,
Бошига қўйган у тожи тожи афсардин ўтар.

Ой юзи туғросида мадди камони юзи,
Лабларини рангида ёкуди аҳмардин ўтар.

Нози истиғно сайдида ўлғусидур ошиқи,
Ҳажрида дилда ранги гоҳи асфардин ўтар.

Ибрat, ўлма ишқ йўлида буларга мубтало,
Минг балога кулфати ҳар кунда бошингдин ўтар.

* * *

Жаҳондин айш излаб, аҳли ҳақцин олмадинг ибрat,
Ҳама кори жаҳон борини этдинг, топмадинг нусрат.

Санга танбиҳ эмасму муътақид дунёга у шаддат,
Беҳишт тайлаб бино кўрмай ўзига солди ҳақ фурқат.

Узун умри-ла олам аҳлиға шоҳ ўлди ул Қорун,
Ўлиб кетди, ҳама дунёси қолди, олдимун муҳлат.

Худодин ёки хат олдингму ўлмасликка дунёда,
Қўлингда бўлса кўрсат ўлмасингга бир хатту хужжат.

Тилингда бандаман дерсан, қўлингдан келмагай бу иш,
Тасарруф айламай дунёни нафсингга қилиб журъат.

Агар Абдулаҳадсан, мосиволардан умидинг уз,
Жамолуллоҳ агар қалбингда бўлса, мақсади руъят.

Мақоми баида қандоқ бўлса ҳажога нозир,
Шухуди ғайба бўлғусидур хожа санга улфат.

Макон истармусан ёки макинму аслида қасдинг,
Макон истар кишиға кўзламак лозим эмас жаннат.

Санга қайдин бўлур қалби сафо оғуши дунёсан,
Қабули ҳақ эмассан этмагунча халқдин узлат.

Амал қил ўз сўзингга, бўлма носих халққа мунда,
Амаллик банда бўлсанг, топкай эрдинг дунёда иззат.

Таманно айлама ухрода бу илмим Худодур деб,
Валилар ҳам ўтолмас охират кўпрукидин белат.

Сўзингда ҳақни савдоси, ўзингда зарра зуҳцинг йўқ,
Таҳаллус айламушсан халқаро отингни деб Ибрat.

ҚОЗИЙИ ҚОТИЛ

Чиқиб бир кун аҳли шахси жоҳил,
Ҳамиша корибори они ботил.

Эди феъли кишини қатл қилмок,
Бўлур эрди ҳама мақтулга фоил.

Ани бир муфсид қози қилибдур,
Эмиш ўз наздида хўб мард одил.

Этиб кўб халқни мажруҳу маъдум,
Қўлида тасбеҳу ўқи ҳамойил.

Эди овқоти мардумларни қони,
Этарди доимо жонларни зойил.

Етиб қатли ики юз етмиш учга,
Дили ҳақ сори бўлмай ҳеч мойил.

Сотарди ул ўлуқларни ҳамиша,
Ололмай майитини ҳеч сойил.

Ҳукуматга ярашмай қози Косон,
Тутиб келди ани бир марди оқил.

Ҳукумат қатлига ҳукм этти дарҳол,
Олиб кетди ани марди мақотил.

Ярим соатда они бошин узди,
Жаҳаннамга жўнаб кетди у жоҳил.

Қазо бошу аёғи этти мақта,
Анга тарих ўлиб «қозийи қотил».

Муҳтарам қози Исҳоқхон тўра Ибрatдин
ИЗҲОРИ ТАШАККУР

Аҳли Туркистон бу кунда, шукр, беислоҳ эмас,
Интишори маърифат хаттида беимло эмас.

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат эди,
Маданият таълимин этгай эмди беиншо эмас.

Боби канзи маърифат бизлар учун масдуд эди,
Фотиҳи йўқ эрди фатҳ боби нусрат во эмас.

Кўрдум «Ал-Ислоҳ» журналин чиқибдур Шошдин,
Шукрлар айтдим йўлиндан халқ бепарво эмас.

Маслакин кўрдум, шариатдан тажовуз этмаган,
Халқни ислоҳа тарғиб айлаган бадхоҳ эмас.

Хизмати миллат паямбарларни афъоли эрур,
Этмаса умматга хизмат лойиҳи даргоҳ эмас.

Зиммаи олимға қўйди амри маъруф амрини,
Соқит этмас Ҳақнинг амрин олими воло эмас.

Ҳар замон аҳли бир фанни русум ўлғай ривож,
Ул замон аҳли лойиқ сўз демас — доно эмас.

Қайдин олғаймиз замони одаму асри атиқ,
Ибрат ол илм асридур, Кайхусраву Доро эмас.

Ибрат таҳаллусидур, аҳфоди ҳазрати Султон,
Шухратда Ҳожи Тўра маъвоси Тўрақўрғон.

«Ал-Ислоҳ», 1916 йил

ТАРИХИ ФАРҒОНА

БИСМИЛЛАҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Ҳамдимиз ул зоти вожиб ул-вужудғаким, мавжудоту махлуқотларини «кун» ибораси илан вужудға чиқоруб, холиқ ул-халқ вас-само ва соний ул-кавокиб вал-ҳаво ул зоти пок ақдас эконин зул-уқулларга аён ва ошкора этиб, алар маишати ва фойдасига анвоъи фавокиҳот ва ниъамотларни курраи арзда халқ этиб, муждаи «халақа лакум ма фил-арзи жамиъан»⁴⁵ оятин юборди.

Ва дуруди номаъдуд ўтмиш анбиёи изомларинаким, барчалари ҳодийи умам ва набийи мухтарамдурлар. Алал-хусус салавоту салом набийуно саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳазратларинаким, шофиъи жами умам ўлуб, «лав лока ламо холақтул-афлок»⁴⁶ муждасига ноил ўлуб, «ва-ласавфа юътика роббука фатарзо»⁴⁷ ояти каримаси ҳақларида нозил ўлмишдур.

Ва дуруди номаъдуд чаҳор ёри изом ва хулафойи киромларинаким, миллати ислом учун сидку эҳсон ва базли жон этмишлар.

Аммо баъд, бу бандаи Худо ва уммати Мустафо алкан ул-лисон, нотавон, аъни Қози Исҳоқхон, сокини қалъаи Хон, аъни Тўрақўрғон мин музофоти Фарғон ва аз иклими Туркистон, бу тариқа аён ва бу тарзда баён қилурки, банда илмия муҳаббатинда умрум сарф ўлуб, гоҳ-гоҳи тафосир ва аҳодислар ила мутолаада бўлуб ва баъзи вақтларда таворихлар иштиғолинда бўлуб, бу олами фонийдан ўтмишлар сурати ҳол ва тааййуши афъоллари табодули замон ва инқилоби овондан табдил бўлуши мани ҳайратга солиб, олам таърихларин кўруб, илми таърих бир илми шариф ва бир фанни ажиблиги маълум ўлиб, ҳам «наҳну нақуссу алайка аҳсан ал-қасос»⁴⁸ мазмунича ҳодисоти олам ва маишати одамдан воқиф ўлмаган инсонлар воридоти ва зухуроти замондин беҳабар ўлиб, Каломи қадим мафҳуминча «ҳал яставий аллазийна яъламуна валлазийна ла яъламун»⁴⁹ мантиқинча билмагон асфал, балки кал-анъом, бал ҳам азал ўлуб, мавжудот ва мукаввинот холиқи парвардигори олами оламиённи ўн сакиз минг оламиндан бирини билмай, билса ҳам комил эътиқод қилмай, илмдан мосуво ва дангасаи даргоҳ бўлиб, ҳайвони нотиқлик исмила машҳур ва бу лақабга мағрур ўтар экан, чунончи, Исломбул шуароларидан Исмоил Сафо айтур. Дерки:

Налар таҳсил эдар бир аср ичинда бузурги одам,

Ёзуқдур жаҳл ила кечмиш ўлан бир умр сад сола.

Юз йил умр кўруб, маснуъоти илоҳий ва махлуқоти ломутаноҳийларини мушоҳада қилмай, хоби ғафлатда ҳусну қабих ашъни имтиёздан орий ўтар экан зул-уқул ва увл ул-абсорларга мафҳум ва маълумдурки, тахт ас-самоуд-дунёда ва курраи арзда мавжудот ва махлуқотларини анвоъ ва авзоълари ҳар бири мушоҳидин ва муваҳҳидиндурки «фаъълун лима юрид»⁵⁰ иродасига марбут ва бу даврда мазбутдур. Ва ҳам ақолими асбаъадаги махлуқларин хавос ва афъоллари ҳаво ва эътидоллари фоили мухторни камоли кудратига шоҳиддур. Оламни тамом кўрмак ва кезмак бир бандага муяссар ва мумкинотдан эмас учун ойоти қуръония «ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин»⁵¹ буюрмишдур.

⁴⁵ **Халақа лакум ма фи-л-арзи жамиъан** -Сиз учун Ердаги барча нарсани яратди («Бақара» сураси, 29).

⁴⁶ **Лав лока ламо холақтул-афлок** —Сен бўлмасанг, фалакларни яратмаган бўлардим (Мухаммад алайҳиссаломга хос нозил бўлган қудсий ҳадис).

⁴⁷ **Ва ласавфа юътика роббука фатарзо** -Яқинда Парвардигорингиз сизга (шундай неъматлар) ато этурки, сиз (у илоҳий марҳаматлардан) рози бўлурсиз («Зухро» сураси, 5).

⁴⁸ **Наҳну нақуссу алайка аҳсан ул-қасос** - (Эй Мухаммад), Биз сизга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилиш билан қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берурмиз («Юсуф» сураси, 3).

⁴⁹ **Ҳал яставий аллазийна яъламуна валлазийна ла яъламун** — Айтинг: «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?!» («Зумар», 9).

⁵⁰ **Фаъълун лима юрид** —Зотан, Парвардигорингиз фақат Ўзи истаган ишни қилувчи зотдир («Худ» сураси, 107).

⁵¹ **Ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин** — Ер тубларидаги ҳар бир дон, бор ҳўлу қуруқ нарса, албатта, Очик

Ҳосил ул-калом ал-муддао ва-л-маром инсон анча-мунча бақадри илм башарият таворихидан билмак лобуд⁵² ўлмоқи маълумдур. Лоақал киши ўз мутаваддин ерини билмак заруриятдандур. Билмаса, тафосир ва аҳодисларда ва таворихларда мубаййиндур: кўрмак ва билмак илмдандур. Чунончи, бу бизни мутаваддин бўлб турган Туркистон музофотида Фарғона деб машҳур ва бу лафз илан мазкурдур, муни таърихи қадимияларда бўлса ҳамки кимлар ўтган ва кимлар тарафидан бино бўлгонлиги ҳеч кимни маълуми бўлмай, Фарғона исми илан иктифо қилганлар. Бинобарин, бу адим ул-иститоъат⁵³ Фарғона аҳлидан бўлиб, бу Фарғона аҳлига ўз иқлим ва мамлакатларини таъриhini билдурмак бўлиб ва ҳам ман ваззаҳа муъминан фақааннама аҳйаху⁵⁴ мўжибинча бир таърих қолдирмоқ мақсадим бўлиб, таърихлар жамъ қилиб, миллатга ёдгор қолдурдум. Ва ҳам сиёсий тарафига бу китоб муносиб забон ва асбоби овон бўлиб, зарурлиги маълум ўлди. Бинобарин, бир неча вақт умрни тарихларга масруф этдим ва бу ерга етдим. Фарғона бир шаҳри қадим ва аҳолийи надимдурки, аввали Искандари Румийдан ва Кубод ва Афросиёбдан қолгандур. Муни атиййул баён равшан қилинур. Ҳоло исмини таҳқиқ қилиб бўлиб, сўнгра бино ва ободонининг ёзамиз. «Ажойиб ул-булдон» таърихида мазкурдурки, Искандари Румий Аксои шарифда зулумотга борган вақтларида Фарғона баҳодир деган умароларидан бирини кўйиб кетиб, ул киши обод қилган экан. Ул киши номига мусаммо бўлган дейдур. Аммоки, «Равзат ус-сафо»⁵⁵ да Нўширавон⁵⁶ отаси Кубод⁵⁷ подшоҳ вақти вафотига яқин Туркистон мамлакатининг Нўширавон ўғлига таъйин қилиб, Фарғонани аксар жойларини ул обод қилгон экан. Кубо⁵⁸ни Кубод ўзи бино қилган экон. Фарғона пойтахти ул вақтда Кубо экон. Ва баъзи вақтларда Ахсикент пойтахти бўлгон экон... воқеаси минбаъд ёзиладур. Валҳосил Фарғонага тарихларда кўб сўзлар ёзилгон экон. Бу жумладан, «Тарихи мулҳиқоту-с-сароҳ»да иборати арабий илан бул тарика ёзадур: «Билод ул-Фарғона дийорун ҳасибун восиъатун. Ва бақоу ниам рийозуҳо мариъатун ва аросуҳо васиъатун. Ва мин атайаби амакиниҳа ҳаввон ва аъзобиҳа маъан ва асроъуҳа наман ва адрокиҳа симоран ва аброкуҳа мазоран балдату Уш ва биҳа жабалани мутабаррикани. Барокатун ва Ҳанафун. Ва ҳаволай Барокатин мазорот ул-аброр ва-с-сулоҳо ва қабру Асаф бин Бурхайо ва вазир Сулаймон бин Довуд алайҳиссалом ва биҳа индан-набси машҳад Қутайбата бин Муслим биқарйати Гулжа. Ва машҳадани машҳаду-р-руус ва машҳаду-н-нуфус Бописид силов. Ва йуқолу биҳа алфон ва сабъа миа мин ас-саҳобати ва-т-тобиъийн жаа ва иззату арсилҳиҳим амир ул-муъминин Усмон бин Аффон розийаллоҳу анҳум ва амри алайҳим Муҳаммад бин Жарир. Фасташҳиду ва исматуҳу жамиъан ва-л-қиссату маъруфатун. Ва машҳаду Абдуллоҳ бин Жабал байнал Кубо вал-Уш ва шаҳри Нав. Ва машҳаду Абдуллоҳ бин Али бин Ҳусайн бин Али бин Аби Толиб каррамаҳуллоҳу ваҷҳаҳу ба Хўқанд қарийбун мин Сайхун машҳур. Машҳад майдонун биҳи Бешариқ ва машҳаду Элик Нажр ал-мозий тоййибаллоҳу қурраҳу бо Вузжанд»⁵⁹, — деб

Китобда (яъни Оллоҳнинг илми азалийсида) мавжуддир («Анъом», 59).

⁵² Лобуд - зарур, лозим.

⁵³ Адим ул-иститоъат - имконсизлик.

⁵⁴ Ман ваззаҳа муъминан фақааннама аҳйаху — Кимки мўмин одамини яхшиликка йўлласса, тушунмаган нарсасини тушунтирса, бамисоли уни қайта тирилтирган қабидир.

⁵⁵ «Равзат ус-сафо» («Софлик боғи») - Мирхонднинг етти жилдлик тарихий асари.

⁵⁶ Нўширавон - адолати билан машҳур бўлган Ажам подшоҳларидан.

⁵⁷ Кубод - Баъзи тарихларда Кайқубод, Ажам подшоҳларидан.

⁵⁸ Кубо - Фарғона вилоятидаги Кува шаҳри.

⁵⁹ **Таржимаси:** Фарғона мамлақати серҳосил кенг диёрдир. Боғлари катта турли неъматларга тўла. Унда ҳавоси мусаффолиги, сувлари мазалиги, мевалари ширинлиги, муқаддас мазорлари билан машҳур Ўш шаҳри бор. У ерда Барока ва Ҳанаф деган икки муқаддас тоғ бор. Бароканинг яқинида аброру аслафларнинг мазорлари, Сулаймон бин Довуд (а.с.)нинг вазир Асаф бин Бурайҳо қабри жойлашган. Қутайба ибн Муслимнинг қабри эса унга (Ўшга) тегишли Гулча кишлоғида. Силов Бописид деган жойда лашкарбошилар ва аскарлар дафн қилинган икки мазор бор. Айтишларича, халифа Усмон ибн Аффон буйруғи билан Муҳаммад ибн Жарир бошчилигида 1700 саҳоба ва тобеинлар бу ерга юборилган. Уларнинг барчалари шаҳид бўлиб, шу ерга дафн қилинганлар. Абдуллоҳ бин Жабал қабри Кува ва Ўш шаҳарлари орасидаги Нов шаҳрида. Абдуллоҳ бин Али бин Ҳусайн бин Али бин Аби Толиб қабри эса Қўқонда, Сайхун яқинида. Яна Бешариқ ва Элик

Фарғона атроф ва акнофлариндаги саҳобаи изом ва авлиёи киромларни баён қилгон экон. Ва лекин «Тарихи табакот ут-тоҳирий»⁶⁰ да мастурдурки: «Дар Фарғона зилзилаи азим воқеа шуде дар санаи 1035 ҳижрий дар пойтахте Фарғона ке дар он ҳин Аҳси буде аст. Бар наҳаж вайрон гардида ке чандин ҳазор мардумон дар зире иморат монде. Дар рўзи аввал беҳафтод нуубат ҳаракаташ расида то муддате шаш моҳ имтидод ёфте»⁶¹, — деган экон. Ул вақтда Фарғона пойтахти Аҳси экон, яъни 579 милодийда. Бу Фарғонани шаҳарларидан кўҳналари Қубо ва Аҳси бўлиб, ҳар бир подшоҳлар духули илан бир-бир пойтахт бўлиб, сўнгра бўлак подшоҳ духулида бўлак ерни пойтахт қилиб, ҳар бир вақтда бир жой пойтахт, бир жой шаҳар бўлиб, аввало пойтахт Қубод экон. «Қомус»⁶² да мазкурдурки: «Қубоддан кўп машоҳир шуаро чиққан экон. Чунончи булардан шуародан Рукниддин Қубойи асли Мовароуннаҳрда Қубо шаҳридан чиқиб, Исфаконға саёҳат этуб, Бадриддин Чочийми илан мушоарада бўлиб, Асириддиннинг шогирдидур. Уламои изомдан амир ул-имом шамс ул-миллати ва-д-дин Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Қубодий салламахуллоҳу чикмиш экон. Қубодни биноти ҳар мамлакатда кўб бўлиб, баёни иншааллоҳ ёзиладур. Қубодни ўғли Нўширавон Туркистон музофотида кўб ерни обод қилгон экон». Машхурдурки, Кайқубодни пойтахти Қубод экон. Сўз аммоки, «Тарихи Табарий»⁶³ нинг учинчи жилдида ҳадис подшоҳ Нўширавон пясар Қубод деб қилгон зикрида Қубод вафотидан сўнг Нўширавон тож кийиб, тахтга ўлтургонда, ҳамма умаро ва уқало хурсанд бўлгон экон. Суҳбати подшоҳға роғиб, на учунки, отосини ҳаётидаги ақл ва каёсат ва адолати маълум бўларға муайян экон. Аноси хурсандлик изҳор қилғони ҳам «Табарий» ва «Равзат ус-сафо»да машхурдур. Шул подшоҳлигини аввалида ҳамма мамлакатларға номлар юборуб, ҳаммани мутиъу мункод қилиб, кўб шаҳарларни обод қилиб, ҳеч асари зулм қолмай, замони адл экон. Ҳаётилла деган Балх подшоси тобе бўлмай, урушмакчи бўлиб, Балх, андан ўтиб Туркистон ва Фарғона ва Мовароуннаҳр шаҳарларига келган экон. Андин яна подшоҳлигига кетган экон. Бул тариқа подшоҳ бўлиб, қирқ саккиз йил туруб, ўшал асрларда Туркистон ва Мовароуннаҳрда неча-неча ерларни обод қилғонини Аҳсидаги воқеаси минбаъд ёзиладур. Бу Нўширавон Қубод ўғли, буни асри, Муҳаммад алайҳиссаломни таваллудлари Нўширавон вақтида экон. Таваллуди набийийинони тўртинчисинда Нўширавон вафот қилгон экон.

«Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фарғона иборати ҳар хонадур. Ҳазрат Искандар замонларида Ақсои шарифға боргонларида Фарғона ерида бир-икки адад форсисондин муҳожир бўлиб келиб, ўлтургон бечора деҳқони бодиянишинлар бор экон. Подшоҳға арзи аҳвол қилмоқ бўлиб, пешкаш учун нон-туз ўрниға бисотларидаги товукларини пишуруб нон илан ҳазрат Искандарға тутгон эконлар. Анда ҳазрат Искандар савол қилибдурларки: «Бу нимадур?» деб. Анда арз қилғувчи форсийлар жавоб берибдурларки: «Мурғу нон». Яъни товук илан нон деганларида, подшоҳ Искандар: «Арзларингиз нимадур?» деганда, «Арзимиз: бул тургон жойимизни шаҳар қилиб берсангиз экон» дегонларида умаролари ичиндан бир бофаросат соҳиби ақл кишини таъйин қилиб, шаҳар қилмоққа амр қилгон эконлар. Ул кишини оти Фарғона баҳодир экон. Ул киши неча йиллар ҳаракат қилиб, ҳар шаҳардан, ҳар хонадан одам олиб ўтқузуб, отини Ҳар хона деб қўйуб, Ҳар хонани Парғона деб ўқуб ва ҳам ул муассис кишини исми(ни) қўймоқ бўлиб, Фарғона шуҳрат топган, аммоки алҳолда Марғинон дерлар. Ўшал товук илан нон тутган ердур Марғинон шаҳри исми бўлиб, Фарғона умумий иқлимига исмдур. Чунончи, мунга далил Марғинонда подшоҳ Искандар деган ийдгоҳ мазор бордур. Ул

Нажр қадимда улардаги қабрлари билан машхур эдилар. Оллоҳ Вузжанддаги кишлокларни ҳам обод айлосин.

⁶⁰ **Тарихи табакот ут-тоҳирий** - Тоҳир Муҳаммад бинни Имоуддин Сабзаворий (XVI аср ярми - XVII аср бошлари) қаламига мансуб тарихий асар.

⁶¹ **Таржимаси:** Ҳижрий 1035 йил Фарғонада кучли зилзила содир бўлган. У вақтда Фарғонанинг пойтахти Аҳси эди. Натижада у ерлар вайронага айланиб, бир неча минг кишилар иморатлар остида қолиб кетганлар. Дастлабки кун ер силкиниши 70 мартагача етган ва олти ойгача давом этган.

⁶² «**Қомус**» — машхур «Қомус ул-аълум» асарининг қисқартма шакли.

⁶³ «**Тарихи Табарий**» - Абу Жаъфар Муҳаммад бинни Жарир ат-Табарийнинг (838-929) машхур тарихий асари.

киши тушган ерлар будур.

«Тарихи шоҳи Жарир»⁶⁴да ёзибдур: «Исломдан қадим Қубод подшоҳ замонида маркази ҳукумат Қубо шаҳри бўлиб, анда мўғулиялар подшоҳларидан Хушдод дегон қалмоқ ҳукумат суруб, мажуслар қўлинда эди. Андин неча овон ўтиб туруб, сўнгги вақтда Каъб ул-Ахбор розияллоху анху неча минг араблар ила келиб, муҳораба қилиб, охируламр қалмоқ ғалаба қилиб, арабларни намозда қириб, мағлуб қилгондан сўнг улар кетиб, ҳазрат Усмон замонларида Муҳаммад бин Абдуллоҳ Жарир келиб, улар ҳам кўб ерларни исломобод қилиб, Қубода Хушдодни ўлдуруб, андин ўтуб Ахсидаги Ҳурмузни ўлдуруб, андин Косонда бўлган Ахшид дегонни қочуруб, Карвонбас дегон тобеъ бўлуб, ялгон байъат қилиб, охири ул ҳам кўб қалмоқ қўшини илан арабларни қириб, қолгонлари Арабистон кетгонларидан сўнг ҳижрий 96-97-йилларда ислом тарафидан футухот ўлуб, Имом Қутайба бин Муслим келиб, Бухоро тарафда бу мамлакатни бутун исломобод қилиб, бу шаҳарлардан кўб уламо ва фузалолар чикмиш экон. Булардан соҳиби «Ҳидояи шариф»⁶⁵, Марғинондан мошоҳир, Сўфийундан Абу Исҳоқ ибн Иброҳим Қубодий чиқиб, султон Маҳмуд Сабуктегин замонида Қубо шаҳри обод бўлиб, Байғу бин Туғон ҳукм суруб, адлу ҳаққоният ила машҳур, сўнгра манғулия қайтадан фитна чикоруб, хароб бўлгон экон. Анинг кейинги исломобод бўлиши Имом Қутайба бин Муслим тарафларидан бўлгон. Бу зоти шариф марқадлари Марғинонда Гулж қишлоғидадур. Ул киши фатҳ қилгонлар мужмалан ёзилиб ўтди, муфассалан ёзамиз.

Чунончи, аввало арабларни ҳазрат Али замонларида Каъб ул-Ахбор маноқибларида⁶⁶ мастурдурки: «Ҳазрат Каъб ул-Ахбор бош бўлиб, неча минг саҳобалар илан келганларида Фарғона шаҳарларида мўғулиялар илан муҳораба қилиб, қалмоқлар ғолиб бўлиб, қайтиб кетгон эконлар. Сўнгра ҳазрат Усмон замонларида Жарир бин Абдуллоҳ воқеалари бул эконки, Туркистон шаҳарлари аксари исломобод бўлиб, қалмоқ қўлидан давлат арабларга ўтганда, пойтахт йироқ учун ҳар доим қалмоқлар талон-торож қилиб, мусулмонларни бесаранжом қилиб турар экон. Ул вақтларда бу шаҳардин икки киши Арабистонга арзга боргон эконки: «Биз - аҳли исломни мажусийлардин халос қилсалар» деб.

Анда ҳазрат Усмон тарафларидан Жарир бин Абдуллоҳ ном зотни — ҳазрат Усмон набираларини амирлашкар қилиб юбориб эконлар. Икки минг саккиз юз саҳоба илан Фарғона тарафларга келиб, Қубода бўлмиш Хушдод дегон мўғул подшосига нома киргузгонларида тобеъ бўлмай, муҳораба қилмоқчи бўлган экон. Сўнгра муҳораба қилишиб, Хушдод подшоҳни араблар қатл қилишуб, Қубо шаҳрига бир қози ва бир волий насб қилишиб, андин қойтуб, Ахсида бўлмиш Ҳурмуз подшоҳга келган эконлар. Нома киргузганларида ул ҳам тобеъ бўлмай, толиби муҳораба бўлуб, Ахси биёбонида икки кун муҳораба бўлиб, учинчи кунида ани ҳам олиб, бир волий ва бир қози қўйуб, ўзлари Косонда бўлмиш Ахшид подшоҳи илан муҳораба учун борган эконлар. Араб аскарлари чандовул экон. Ерга тушуб, икки саҳоба илан нома киргузгон эконлар. Анда Ахшид элчиларни имтиҳон қилиб, сўнгра уч кун фурсат сўрагон экон. Булар фурсат берганда араблар илан уруш қилмоқга қодир бўлмай, Ўнғор ҳокими Карвонбас дегонга қочуб бориб, маслаҳат сўрагон. Карвонбас маслаҳат берибдурки, Зарканддаги боғинга бориб, яшунуб ётгил. Арабларни ишини ўзум саранжом қилурман, деб. Ул қочиб ётуб, араблар Косонни мусулмон қилиб, сўнгра Ўнғорга боруб, Карвонбасга нома киргузгонларида ялгондан иймон келтуруб, мусулмон бўлуб, истиқболларига чиқиб, ўрдасига таклиф қилиб, неча кунлар зиёфат қилиб, бир соҳибжамол қизини бериб, ҳадя қилиб, неча вақтдан сўнг махфий муҳораба асбобларини тайёрлаб, ўттуз минг қалмоқлар илан Сафид салол мазорида намози жумъада турганларида арабларни қириб, кўб саҳоба ва тобиъаларни шаҳид қилиб, қочиргон экон. Андаги муҳорабада шаҳид бўлгонлар бунга шоҳид. Ул ерларда шаҳидлар мазорларида тошларга

⁶⁴ «Тарихи шоҳи Жарир» - Муҳаммад бин Абдуллоҳ Жарир ҳукмронлиги даврига бағишланган асар.

⁶⁵ «Ҳидояи шариф» - Бурҳониддин Марғинонийнинг машҳур асари.

⁶⁶ «Маноқиб Каъб ул-Ахбор» — Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобаларидан Каъб ул-Ахбор ҳақидаги асар.

ёзилган тарихи вафотлар ва манқабалари бордур. Ул ерлардин аксар кишилар ерлардан тилло ва танга ва чақа топарлар. Ҳамма араб саккалари тавҳид ёзилгон бўлур. Бу вақтларда ҳам кўб «Мулҳикот ус-сароҳ» ибораси аввалда ёзилиб ўтди. Мунга нотикдур. Чунончи муни мушоҳада қилмоқ бўлсалар, ўз асаримиздан «Жомиъ ул-хутут»⁶⁷ тарихида бу тангалар сурати айнан босилгон эди.

«Матбааи Исҳоқия»дан ёки мусанниф ўзидин сўралса бўлур. Ҳоло биз ёзиб турган тарих «Тарихи Жарир»дандурки, ул назм экон, они биз насран ёздук. Бу китоби Фарғонада кўбдур, алаҳусус Косонда кўбдур. На учунки, майдони ҳарб ул ер бўлгон учун уларда кўб ёзилгон. Аксар кишида бўлур. Валҳосил биз Фарғонани бақадри илм бир ерга еткуруб, сўнгра Фарғонада бўлгон шаҳарларни алоҳидатан ёзамиз.

Яна «Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фарғонани иккинчи дафъада Эрон подшоҳларидан Нўширавон 531-милодийда қилгон биноси дебдур. Бу қавлга далил будурки, Фарғонада бўлмиш Кубо шаҳрининг аввали биноси Нўширавон отаси Кубод бино қилган деб аввалда ёзилиб ўтди. Кубодни ўз исмига Кубод қўйиб, ҳоло долни тарҳим қилиб, Кубо ёзарлар. Авом ун-нос бўлса, оғизда Куво дерлар. Кувони ҳеч маънисини йўқ.

Кубо тўғрисида «Қомус ул-аълум» қавлини ҳам ёзилди. Кубодан чиқмиш уламо ва шуароларни тиъдод қилиб эдук. Ҳосилул-калом Фарғона шаҳри қадимийси Кубо бўлуб, Чингизия ва Темурия хуружларида хароб бўлгон экон. Охиран ўзбеклар қўлина тушуб, бадавлат ўзбакия ташкил бўлиб, бунинг инқизосиндан ниҳоят Бухоро ва Хива хонлари эди. Хўқанд хонлиғи Кошғар ва Помир, яъни Шағнон ҳудудигача Ўрол қўлина муттасил ўлуб, бутун Сайхун дарёсини қомилан шомил ўлуб, 1876 милодийда Русия қўлига ўтуб, ҳоло давлати Русияда яшамокдадурлар. Бу Фарғонага араблардан уч маротаба аскар келиб, учинчиси Имом Қутайба ибн Муслим бўлиб экон. Чунончи «Тарихи Табарий»да мастурдур ва бир фазл ила мазкурдурки: «94-ҳижрийларда Шом подшоҳи Абдулмалик бин Марвон бўлиб, Ҳижозга, яъни Маккаи Мадинага Ҳажжож бин Юсуфни волий қилган эди. Аҳмақ учун Бухоро ва Самарқанд ва Нахшаб ва Кеш ва Суғдга келиб, андин бир фазл қилиб, зақан Қутайба бин Муслим бағаррои жох Фарғона деб равшан қилгон экон. Яъни Фарғонага келиб, анда бўлган мўғуллар илан муҳораба қилиб, Хоразм ва Нахшаб ва Кеш одамларидан мадад талаб қилгонда, улар миқдори йигирма минг одам жанги тайёрлаб бериб, Зарафшон, яъни Суғдга келгонда йўл йигирма минг одамни ҳажга жўнатиб, ўзи Фарғонага борган экон. Хўжандга келганда Фарғона одамлари асбоби ҳарб тайёрлаб, урушмакчи бўлуб, муҳораба қилган эконлар. Ҳеч кун урушдан холи турмай, охируламр Имом Қутайба амирлашкар эрдилар, шаҳарни ҳамма тарафдан муҳосара қилганда шаҳар аҳли мағлуб бўлмоқларини билиб, толиби сулҳ бўлиб, сулҳ қилиб, ҳар йили бир миқдор хирож бермак бўлиб, Имом Қутайба ислом лашкарини олуб қайтган эконлар. Ул вақтларда Нахшаб деб Насафни айтур экон. Насаф бўлса, алҳолда Қаршидур. Кеш деб Шаҳрисабздур. Исм табодил бўлиб кетган. Аммоки Фарғона музофотининг исми бўлиб, ҳар асрда маркази ҳукумат, яъни пойтахт бир ерда махсус бўлиб, ўзгалари анго тобеъ бўлур экон. Чунончи, мўғуллар асрида Кубо ва Аҳси пойтахт бўлиб, мусулмония асрида Марғинон пойтахти Ёрмазор бўлиб, Андижон пойтахти Асака бўлиб, Намангон пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, ҳар ерда ҳавоси тоза, суви покиза ерларни ҳокимлар маркази ҳукумат иттиҳод қилиб, ўтар эконлар. Ёзги ўрда, қишки ўрда дегандек».

Хайр, ҳосил ул-калом бугунги Марғинон гоҳ пойтахт ва гоҳи исми шаҳар бўлиб, Искандардан ва Нўширавондан, Кубоддан ва Афросиёбдан қолгон бир эски шаҳар ўлиб, эмдиги вақтларда Русия давлатига тобе бир волийлик ер бўлиб, Туркистон вилоятининг музофотга тақсим қилгонда тўрт ўблустнинг бири Фарғона ўблустини бўлиб, бир военной губернатур идорасида бўлур. Бу Фарғона уезига тақсим қилганда беш уез ўлиб, Хўқанд, Марғинон,

⁶⁷ «Жомиъ ул-хутут» («Хатлар мажмуаси») - Ибратнинг ёзувлар тарихига бағишланган асари.

Андижон, Намангон, Ўш шаҳарлари бўлиб, улар Фарғонага тааллуқ шаҳарлардур. Фарғона Туркистонда бир катта музофот ўлуб, илгари вақтларда мусулмония ҳукуматида Хўқанд хонлари тарафидин идора қилинадургон бир ҳукумати мустақала эди. Бу кунларда Ўрта Озиё қитъасидаги шаҳарлардан ҳисоб бўлиб, бир губирналик музофотдур. Фарғона губирнаси шимоли шарқий тарафидан Самарчин, шимоли ғарбий тарафидан Сирдарё ёки Туркистон, ғарби жануб тарафидин Бухоро хонлиғи маҳкуми топойир. Яъни Шағнон ҳукумати мустақаласига муттасилдур. Жануби шарқи Чинға тобеъ Туркистони Шарқий, эски Кошғар маҳкумига муттасилдур.

Фарғона аҳолиси аксариятда ўзбек, сорт, тожик, қорақалпоқ, қипчоқ тоғ тарафларинда ... қирғиз — ерли халқлар булардин иборатдур. Ақлият ила ажнабалар тижорат ила мухталитдур. Булардин жухуд, ҳинди, арман, пирсиён, гурзин ва бўлак халқлар ақлиятдадурлар.

Фарғонани суви сероб, ҳавоси тоза, меваси покиза. Ерлар маҳсулдор ўлуб, Русия давлатида бўлгандан буён нечанд даража тижорат ва зироат ишлари муравваж бўлиб, темир йўллар иншоси ва воситаси илан ҳамма ишлари осон ўлуб, даҳоқинлари аксариятда пахта зироати илан ривожлануб, пахта тижорати бўлак ишлардан ривожда бўлиб, муни фойдасига алдануб, зироати миллийлари: буғдой ва жувар, арфа эсмоқ йўқ бўлиб, эсларидан чиқаруб, 1913 миллодийда пахта зироат ва тижоратига ўрганган кишилар қарз дарёсига ғарқ бўлганларини мушоҳада қилиб, эмди ақлият илан аввалги экинларига муҳаббат қилиб, авқоти эмакка тушдилар. Ҳатто ҳукуматдан авқот эмак учун неча мартабадин тарғиб бўлса ҳам пахтани ақчаси буларни авқоти эмакдин қўйди. Алҳолда авқотларини ва ҳайвонот авқотини сотиб олмакка мажбур бўлганлари буларни яна эски экинлари яхши эканин билдурди. Аллоҳумма, минбаъд аҳоли фикру андишадин йироқ бўлмасун. Омин.

Мунда бир оз иловаи калом бўлди. Хайр ул-калом, Фарғона бир мамлакати қадим ва аҳолийи надим ўлиб, аввали вақтларда мўғулиядан сўнг эдики, ҳар санада неча минг сўмлик мансухот ифак, атлас ва адрас ва беқасаб ва шоҳи атроф-акнофга торқолмоқда эди. Бухородан то Ҳиндустон ва Арабистонгача бу Фарғона ашёлари жорий эди. Бу Фарғона аҳлида бир хил калимлари бўлурки, исмини хидир шоҳи дерлар. Қийматда, рангда, маҳкамликда ва тозаликда Кошғару Қипчоқий, Қирғизий ва Қорақалпоқий калимлардан икки чанд баҳода сотилур. Русия давлатига ўтгандан сўнг бу ишлар ҳам чандон ривожда бўлиб, тижорати тараққий топти. Бу мамлакат фавоқиҳот жиҳатида ҳаммадан яхши. Аммоки бунга аҳамият беруб, боғдорликни ривожландурадургон кишилар аҳолида кам, балки йўқ деса бўлур. 1334 ҳижрийда боғдорлар кўрган манфаат ва фойдаларини билиб, эмди янадан боғдорликка туштилар. Бўлмаса, узумни чиқориб, пахта эккон эди. Ерлари зархез, Ҳиндустон ва Арабистон меваларидан бўлак ҳамма мева мавжуддур.

1312 йилларда бу ерларга темир йўл иншо ўлуб, савдо ишлари янадан ривожга кириб, тараққий топти. Аммоки илмия тўғрисида биз халқда чандони аҳамият йўқ, таназзулда турур. Бўлак фирқаларни илмдан топган даража ва маданиятларини кўриб туруб, ҳеч ҳаракат қилмайлар. Илмни асоси маишат эконин таҳқиқ ила билганлари йўқ. Бу сабабдин олимлари чўқ, ишларинда аҳамият йўқ. Таваккал илан қорунлари тўқ. Маданият учун ҳар қайси вақтдаги ўз илмини, яъни замона илмини қайси ривожда бўлса, они билмак зарурдур. Мунга ҳукумат моний эмас. Балкит ҳукуматдин бул тўғрида мактаблар очилуб, халқни тарғиб этар. Булар қочарлар. Умрларини ерга сочарлар. Билмам, қачон кўзларин очарлар. Валҳосилки буларда илмга аҳамиятлари бўлмоқлик учун бу халқимиз нодон, омиларимиз кўб бўлиб, авлодлари ўйун-кулгига машғул бўлуб, умрни арзон ўйунга сарф этуб, бовужуд бу мамлакатга жойдор мусофир бўлмасалар ҳам мусофирларидан маишатда ноқисдурлар. Ва аксар аҳолини аҳволи қарз балосига мубталодурлар. Шояд мундан буён саодат ва фазилят кадрили билсалар! Ажаб эмас, эмди, Фарғонани шул ерга келтуруб қўйдук, таҳқиқ қилиб қўйдук, энди Фарғонада бўлгон шаҳарларни зикри вожиби зиммамиз бўлган эди. Бу шаҳарларни бақадри илм баёнини этамиз.

ХЎҚАНД ШАҲРИ БИНОСИ

Хўқанд шаҳри Фарғонада бир катта шаҳар ўлуб, ислом подшоҳларини мақарри салтанати учун ибтидо Хўқанддан баён қилинадур. Важҳи тасмияи Хўқанд будурки, хавоқини Хўқанддан ул шаҳар бўлмаган вақтда Хўқанд ўрни тўқай ва қамушзор ерлар бўлуб, ул вақтда Чодак хожалари-тожиклар сўрар эканлар. Ул вақтда бул тўқайларда ҳар хил хўклар, тўнғузлар юрар экан. Алар ерларни ковлаб, ҳар хил овқат топиб ер эканлар, бу жиҳатдан тожик хожалар келганда неча ерлар ковлаган экан. Алар бу чуқурлар нима, деган. Ким ковлаган деганда, тожик жавоб бериб: «Хўк канд» деганда, яъни тўнғуз ковлаган деганда ул ерларни(нг) исми «Хўк канд» бўлуб, хўк канд айтмоқда қийин бўлуб, бизни(нг) туркийда «коф» ҳарфи қавий учун Хўқанд бўлган, форсий «коф»ни туркий «коф»га бадал қилганлар, туркийлар лафзидур. Мана, энди, яна бир бадал бўлди, русча айтмоқда «коф» йўқ «Кўқанд» бўлди. Шунга ўхшаш ҳар вақтда, ҳар қабила лисонлари илан табодил ўлуб, шевалари ўзгарган. Муни баъзи хўқандий яхши таъвил ила Хўйи канд дерлар, яъни феъли-хўйи канд деган эмиш.

Хўқанд хонларини(нг) ибтидоси Олтин бешик деб «Таърихи Шохрухий»да баён қиладур. Ул вақтда Хўқанд йўқ, атрофда Тирғов деган ва Чинкат деган ва Сарой қишлоқлари бўлуб, Тирғовда бир мударбир киши бу халқни(нг) хонзодаси бўлмаса инқиёд қилмасликларини билиб, ўшал вақтда Андижон хонларидан Бобурхон ибн Умаршайхни(нг) Андижондан қочиб кетиб турган вақти экан. Ул киши ўз оиласиндан бир бачаси ва бир марзияи ғабийни неча хил олтун ва кумушлар билан тазйин қилиб, анинг бешикларини кимхоб ва атласларга ўраб, Бобурхонни(нг) қочуб ўтуб тургон ерига махфий ташлаб, анга посбонлар қўюб, тофуб олмоқ учун бўлак халқларни(нг) муояна билмаки лозим. Неча кундан сўнг уч қишлоқдин сув очмоқ учун одамлар чиққанда ҳаммалари бешикни кўруб, бирдан талаш қилиб, охири ичларидан бириси чек қилмоқ бўлганда уч тақсим қилиб, чек солиб, бешик саройликларга, ёвуғлари чинкатликларга, бола тирғовга тушганда, ҳар қайсилари ўз чекларига тушган нимарсаларни олиб кетиб, болани тирғоваликлар тарбият қилиб, ани(нг) отини Олтун бешик деб, андин неча қарн ўтуб аввали тўққуз юз ўн тўққизинчи хижрийдан Олтун бешикдан Шохруххон ўртаси икки юз йилдан зиёдароқ ўтуб, ўн ато билан бир минг бир юз йигирманчи санаси Шохруххон жулус этиб, муфассал ёзилиб келган таърихлари ҳам бор эди. Тахтгоҳлари Хўқанд шаҳри бўлуб, мазкур наслдан йигирма саккиз зот тахтга ўлтуруб, Шаҳрихондан юқориси бий исминда, андин қуйиси хон исмини олмишдурлар. Буларни(нг) охири Худоёрхон ўлуб, ани ақабинда бир-икки зоти бесабот хон исмини кўторуб, 1292-нчи сана Хўқанд шаҳри Русия давлатига ўтгандан сўнг бири маъзул ва бир неча кундан сўнг бири мақтул 1293-нчи санасинда хон исми Фарғонадан маъдум ва давлатлари номаълум ўлуб, жамъи ҳукуматлари уч юз етмиш тўрт йилга еткандур. Бу Олтун бешикни(нг) халқга хонзода эканин равшан қилмоқда неча илова сўзлар қўшулуб, болани(нг) бошида булут соя қилган экан, кийик эмизуб турган экан ва қуш соя солган экан, деб халқни(нг) қулоғига ўрнатуб, то ангача йигит бўлуб, хурмати ва эҳсони зиёда бўлуб, хушахлоқ ва хушмурувват бўлса ҳам Тирғова қишлоғидан бўлак халқ инқиёд қилмай, ҳар қайси жамоада бир бий бўлуб келса ҳам, Олтун бешикни(нг) бийлиғи шуҳратлироқ бўлуб, мундан олти авлод бу суратда ўтуб, еттинчи авлодига келганда бул киши бонийи Хўқанд бўлуб, Шаҳмастбий исмини хон лақабига чиқоруб, ниҳоятда сўзи нуфузли бўлуб, хон исмини ривожлатиб, Шохруххон деб шуҳрат тофган экан. Мундин муқаддам ихтилоф этсалар ҳам Шохруххон асида хонлик шуҳрати бутун бўлуб, Хўқанд пойтахт ўлуб, ўзидан ҳазрати Одамғача насабини исбот қилуб, муассиси салтанат бўлуб, аждоди хавоқини Хўқанд катта муаассаи тибён бўлган экан.

Шохруххон минг бир юз йигирмада тахтга ўлтуруб, комил ўн икки йил подшоҳлик қилиб, ўн учинчи йили вафот этган. Абдурахимбек, Абдулкарим исминда Шодибек деган уч ўғли

бўлуб, отаси маснадида Абдурахимбек жулус этиб, бул ҳам ўн икки йил хонлик қилиб, минг бир юз қирқ олтинчи хижрийда вафот бўлуб, биродари Абдулкаримбек тахтга ўлтуруб, бул ўн саккиз йил хонлик қилди. Бул ҳам бир минг бир юз олтмиш тўртинчи йилда вафот бўлди. Ўғли Абдурахмон жойина ўтурди. Тўқуз ой зарфинда бул ҳам чиқорилуб, ўрнига амакибаччаси Эрдонахон ибн Абдулкаримхон жулус этди. Абдурахмонхонни Марғинонда ҳоким қўйди. Бир санадан сўнг Эрдонахонни ҳам чиқорилуб, ўрнига Бобобек ибн Абдурахимхон ўлтурди. Бир йил ичинда Бобобек қатл қилинуб, Эрдонахон иккинчи хонлик тахтина ўтурди. Бир йил ила жамъи ўн икки йил жулус этуб, бир минг бир юз етмиш олтинчи санаси вафот этди.

Баъдаху жамоаи сардийя ва ўзбакия жамъ бўлуб дедиларки, Шохруххоннинг икки ўғли Абдулкаримхон, Абдурахимхонларнинг навбати ўтуб, учунчи ўғли Шодибекка етди, буни ҳақидур, деб 1177 йили Сулаймонбек ибн Шодибекни хон қўтаруб, олти ой байнинда азл ва баъдаху қатл этилди.

АСРИ НОРБЎТАХОН

Норбўтахон ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Норбўтахон тахтга жулус этди. Ўн тўрт ёшинда ўтуз олти йил ҳукумат суруб, 1213 йилда вафот этди. Фарғона хонлари ичинда бу зот узоқ давлат кўруб, бул кишидан кўб салтанат сурган киши йўқ. Бу кишини Норбўта валломий дер эканлар. Валломий «валийи уммий»дан бўлур, яъни подшоҳи оми (яъни бутун омма ҳукмдори — изоҳ нашрга тайёрловчиларга тегишли) деган сўз, сардия маънода «соҳиби ҳиммат» фаҳм қилурлар. Бу валломийдан Олимхон ва Умархон ва бир хотундан Рустамбек номинда ўғуллари бўлуб ва Ҳожи номинда бир биродари қолибдур. Бу Ҳожибек Шералихоннинг атаси Худоёрхоннинг бобосидур. Биродари Норбўтахон ила ароларинда муддати мадид муҳолафат пайдо ўлуб, Норбўтахон вафотидан сўнг мазкур уч ўғул ва Ҳожибек - бу тўртовларини(нг) бир-бирини хон қилмоқда аҳолийи Фарғона ихтилофда қолуб, ҳар тоифа бирини хоҳдаб, оқибат жамоийи мингия ғолиб, бўлақлар солиб бўлуб Олимхонни соҳибқиронни тахтга чиқордилар.

АСРИ ОЛИМХОН ИБН НОРБЎТАХОН

Бу Олимхонни(нг) лақаби Золимхон эди. Бунинг амакиси Ҳожибекни қатл қилиб, кўб зулмлар чиқарган эдики, ғазабиндан, зулминдан Золимхон машҳур ва маъруф, мункири аҳли тасаввуф эди. Маъа мофийҳи ўзини муташарриъ билиб, ижрои шаръ иддаоси-ла кўб зулмлар қилур экан. Чунончи, бул жумладан ўзини(нг) қўл берган пирини дарраға ётқузуб эди. Сабаби шул эканки, Фарғонада бир шаҳарға неча маротаба аскар юборуб, қўшун илан ололмаган экан. Пирига айтганки: «Тақсир, дуо қилинг, фалон шаҳарни олмоқ тўғрисида. Кўб молу жон сарф қилдим, фатҳи муяссар бўлмади, бир қанча аскар талаф ўлди, шояд дуонгиз хосияти бу шаҳарни олсам», — деса пирлари муроқабага бориб, бошларини кўтаруб деган эканки: «Фалон ой, фалон кунда унда аскар юборсанг олурсан», деганда амри пир мўжибинча ул вақтда аскар юборуб, ул шаҳарни олган экан. Хурсанд бўлуб, пирларини чақируб, изҳори миннатдорлик этуб айтубдурки: «Тақсир, фалон ой фалон кун дедингиз, алҳамдулиллоҳ, дуолари барокатидин фатҳ муяссар бўлди, муддаоға етдим», - деб хурсанд бўлуб, пирларидин сўраган эканки: «Тақсир, тарки вожибни. жазоси нимадур?» деганда пирлари жавоб берубдурларки: «Етмиш қамчи» деганда, дарҳол пирларини ётқуздуруб, етмиш қамчи урдургон экан. Пирлари: «Мандин нима гуноҳ ўтдики, таъзир бердинг» деганда, «Авлиёға каромат сатри вожиб эди, сиз кароматни ошкор қилдингиз. Тарки вожиб жазоси етмиш қамчи экан, ўз қавлингизда бинобарин етмиш қамчи едингиз», — деган экан. Буни(нг) замонида эшон исми йўқ бўлуб, қайда сулукдан сўз очган киши бўлса, дарҳол тутуб, ҳавзи чуқурни(нг) тефасиға аркон тортуб: «Эшон, сиротдин

муридларни ўтқарсанг, аввал бул арқондан ўтгил», - деб кўб эшонларни ҳавзга пишуб ва баъзиларини зиёфат қилиб, мишиқни пишуруб, ошга қўюб, қуён гўшти, ов қилганда сайримизга қуён тушти деб, билмаган эшонлар еб, балоға қолуб ва баъзилари баилми каромат билиб: «Эй жонвор, сен маъкулот эмассан», — деб, «пишт» деб ошдан тушиб, қочуб кетиб булар халос қилиб олган эканлар. Бул хил зулмлар не, иниси Рустамбекни ўлдуруб, саркардалардин қанча ўлдуруб, охири бу зулмларини(нг) мукофотиға умароларидин бўлуб, ўғли Шохруххон илан ҳар иккисини биёбонда ўлдуруб, жасадни Хўқанд олиб келуб, дафн қилган эканлар. Мустақил ҳукумати ўн йил ўлуб, музоҳамат ва мунозаати илан ўн икки йилға еткан экан. Бу тарзда оламдин кетган экан.

АСРИ УМАРХОН ЖАННАТМАКОН ИБН НОРБЎТАХОН

Умархоннинг жулуси Олимхондан, яъни қатлиндин муқаддам бўлиб, Олимхон фавтидан кейин иккинчи дафъа хон кўтарилиб, уламоий аср иттифоқ этган эканлар. Умархон аъдал ул-азмон, аълам ул-ақрон фазл жихатиндан банийи Шохрухни(нг) жумласиндан фоик, шоири фасҳи баён ва балиғи аён ва суҳансанжи ошон, форсий ва туркийда беҳамто ўлиб, аҳли балоғатлар баъзи шеърларини кутуби маъонийда ирод этган эканлар ва манфаати омма учун мусораъат ва аҳкоми шариъатда базлу муъованат ҳусни тадбирлик ва сиёсатга саъйи ва мубодаратлик бир хони номдор ва бир подшоҳи комкор эди. Аҳли камол комил муҳаббати ила ва аҳли ҳунар тамоми муваддати ила ўлиб, айёми ҳангомида Бухоро ва Хива ва Хоразм хонларидан ва Ҳиндистон ва Курдистон каби мамолики баъидадан аҳли фазллар келиб, хизматинда бўлган эканлар ва имтиҳон этган эканлар. Ул асрда шоирлик ривожда бўлуб, шуъаролар кўпайган эканлар. Булардан Хотиф, Машраб, Фитрат, Адойи, Акмалхон тўра, Намангандан Мавлоно Фазлий⁶⁸ ва шоиралардан ҳам неча адад фозила хотунлар бор экан. Буларни(нг) ашъорлари «Мажмаът уш-шуъаро»ларида мастурдур. Чунончи, хонни(нг) боргоҳи олийинда бир кун шуъаролар мажлиси экан, тўрт адад маҳрамлар аёғ устида туруб хизмат қилиб, чой қуйиб турган экан, хон маҳрамларга қараганда ҳаммаси одоби тамом илан тургани манзур бўлуб, Мавлоно Фазлий Намангонийга қараб хон буюрган эканки: «Бул гулрухларга бир нима сўз айтинг», - деганда Мавлоно Фазлий било таваққуф бу тўрт адад маҳрамларга қараб деган эканки, биринчисини(нг) оти Зулфиқорхон экан, иккинчисини(нг) оти Сайфиддинхон, учинчисини(нг) оти Содиқхон экан, тўртин-чисини(нг) оти Қулмуҳаммадхон экан. Фазлий дафъатан:

Зулфиқорхон: Тилим гўё бараҳна Зулфиқори наъти Аҳмаддур,

Сайфиддинхон: Кесарга риштаи ботилни Сайфиддин мушаддаддур,

Содиқхон: Етушса муниси Содиқ ҳама козиб бўлур барҳам,

Қулмуҳаммадхон: Ҳама олам умид эткучи яҳиши Қулмуҳаммаддур, —

деганда, хонга манзур бўлуб, устида кийиб ўлтургон беш юз тиллолик пўстунни(нг) енгини тутуб, Мавлоно Фазлийга кийгузуб, яна неча юз тилло эҳсон қилган экан. Бошидин бир лаганд танга чочган, деб машҳур Умархон асринда мадраса қилмоқ, илмга ривож бермоқ, шариат аҳкомини жорий қилмоқ расм ўрнинда бўлуб, хон ўзи бошлаб, мадрасаи жомийни(нг) биносига урунуб, асосга тош қўймоқ бўлганда уламо ва фузалолар ва умароларни(нг) акобири вилояти Хўқанд жам бўлганда: «Асос тош қўядургон киши балоғатдан буён тарки мустаҳаб содир бўлмаган киши тош қўёдур», деганда, бу уламою фузалолардан ҳеч ким қодир бўлмай, ожиз бўлганда хон ўзи: «Алҳамдулиллоҳ, ман тарки мустаҳаб қилмаганман умрумда!» - деб асос тошни ўзи қўйганда, уламоий аср иттифоқ илан «жаннатмакон» лақабини берган экан.

Бу жаннатмакон асринда уламою талаба ва аҳли илм ривож бўлуб, шоирият мўътабар экан.

⁶⁸ Фазлий Намангоний — машҳур «Мажмуаи шоирони Умархоний» тазкирасининг тузувчиси, шоир.

Ўзи шеърда беназир ўлуб, «Жамъ уш-шуъаро»синда фасоҳати баён ва балоғати аёнду. Чунончи, ул вақтда Бухоро амиридан амир Ҳайдардан элчи келиб, тобеъ қилмоқда амирдан иноятнома олиб келиб экан, Умархон ўзи жавобига бир мисраъ жавоб ёзуб, қайтарган экан. Ул вақтда Хива хони Абдурахимхондин ҳам элчи келиб, ҳар иккиси ўзига тобе қилмоқда эканлар. Амирга назман муни ёзган:

*Сазад, ки мири Бухоро мутеи ман гардад,
Умар ба вақти хилофат муқаддам аз Ҳайдар.*

Яъни, амири Бухоро манга тобе ўлмақ лозимдур, на учунки, мартабаи хилофат ҳазрати Умарга тобе бўлуб, сўнгра ҳазрати Ҳайдари каррор Алийу-л-Муртазоға келадур, деган мазмун бўлуб, бу ўртада Хива хонидан келган элчи назман муни деган экан:

*Муҳаммад Раҳим⁶⁹ олдида тобса жой,
Умар тобе ўлмазми, Ҳайдар мутеъ?—*

деганда, бу назм мақбул бўлуб, муҳрина ўйдургон экан, яъни Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазрати Борий таоло олдида мартаба топганда ҳар иккиларингиз тобеу матбуълик иддаосидан кечиб, Муҳаммад Раҳимхонға итоатлар алиқ ва ансабдур, деган экан.

Жаннатмакон асринда ўзина бамисли шоиру шоиралар бўлуб, бир кун сайри бўстон қилиб кетиб турганда бир мастураи зебо заифаға тўғри келиб, анда хон назман:

*Зери домони тў пинҳон чист, эй гул пираҳан? —
(Эй гуллибосли, домонинг тагида недир пинҳон?)*

деганда, мастура жавобан деган эканки:

*Нақши сўмми оҳуйи Чин аст дар барги суман.
(Чин оҳуси туёғининг суман баргида қолган нақши)*

деб айтганда, хон яна назман айтган:

*Боз ташбеҳи дигар кун, эй бигардам аз сарат, —
(Ўзга бир ташбеҳ эт, эй, бошингдин ўргулай)*

деганда, шоира деган эканки:

*Ғунчаи серобро монад, ки наизуфта даҳан, —
(Ҳали очилмаган бир тоза ва тар ғунча)*

деган экан.

Бу тариқа бадиҳагўй шоиралар бор экан.

Бу хон асрида уламоға ривож бериб ҳар ишни уламо фатвоси илан қилур экан.

Бир асокири шонаху илан ўтуб боруб турур экан, бир ҳаммомдан оби мустаъмал чиқиб, навдан оқиб турган экан. Уламоларга хитоб қилибдурки: «Бул сув ҳукми шариятда нимадур?» деб. Уламо айтибдурки: «Тақсир, шариятда ҳалоли жорий, аммоки, табиат тортмас!» дегонида: «Шариат ҳукмиға қарамаган табиатни ташламоқ лозим!» деб ҳурмати шарият деб бир овуч ичган экан.

Бу зот ҳам ўн икки йил хон бўлуб, 1237 ҳижрийда ҳавори раҳматга восил бўлган экан. Бу жаннатмакон асринда ҳамсуҳбат мусоҳиб уламолардан, чунончи, Зокирхўжа эшон, Шайх ул-ислом Намангоний ва Мавлавий Намангоний ва домла Мирзойи Қозикалон ва ҳазрати домла Мўъминжон ва ҳазрати домла Абдурахим ва ҳазрати домла Маҳдумзард ва ҳазрати Мавлавий Кобулий ва домла Пискатий ва умаролардан ҳамжулуслари Амир Шоҳмуродхон мархумнинг ўғли ва амир Ҳайдар подшоҳи Бухоронинг биродари Исҳоқбек тўра ва Султонхон тўра Аҳрорий ва Маҳмудхон тўра Аҳрорий ва Маъсумхон тўра Аъзамий ва Эшонхон тўра ва Тўраҳон тўра ва Жаҳонгирхон тўра ва Саййид Офоқийлар бўлуб, подшоҳликка тааллуқ ҳар иш ва ҳукм бўлса, буларнинг фатволари илан амал экан.

⁶⁹ **Муҳаммад Раҳимхон** (1775 - 1825) - Хоразм хони, 1806 - 1825 йилларда ҳукмронлик қилган. Муҳаммад Раҳимхони сонийнинг бобоси.

Ул асрни(нг) шуъароларидан кўб кишилар марсия ва таърих қилган экан. Ул жумладан Хотиф бу марсияи таърихни айтган экан.

ТАЪРИХИ ВАФОТИ УМАРХОН ВА ЖУЛУСИ МУХАММАД АЛИХОН

*Хотиф*⁷⁰

*Хусрави анжум сипоҳи ман, ки нури ҳукми ў,
Буд чун хуришиди давру дар мамолик комрон.*

*Даст додгар аз оғуши арусони чаман,
Кард холий то ниҳад бор душ ҳурони жинон.*

*Шоҳиди айём баҳри мотамаш болойи ҳам,
Жомаи нилий ба дўш афканд бар нуҳ осмон.*

*Он суҳансанжи, ки азҳон дошт лаълаш иҳтироз,
Гашта аст имрӯз хоки тийрааш муҳри даҳон.*

*Ҳалқаи чашмаш, ки аз кўҳ ул-жавоҳир ор дошт,
Гашт аз дасти қазо хоки сияҳиро равон.*

*Бар сараш вай афсари зар буд чатри сарвари,
Ин замонаш хок бар фарқ аст хешташ соябон.*

*Дог шав, эй табъи савдо, беша дар бозори фикр,
Ба қалам чанд аст ажноси маъоний аз дўкон.*

*Баъд аз ин хун кард, эй андишаи маъни барафт,
Фурсати мазмун гузашту хатм шуд даври баён.*

*Нест жўз ин маънийи рангин, ки охир гашт хун,
Инки ашки сўрх мебини зи чашми мо равон.*

*Маҳфили фазл аз баёнаш сад шабистон нур дошт,
Шуд хамуш он шамъи нури ў 3-мо шуд нурфишон.*

*Шукри ў чун дийда пушид аз назаргоҳи вуҷуд,
Нури чашмаш чун, ниғаҳ болид дар чашми жаҳон.*

*Баҳри фавти шоҳ нисфи хон ҳашият дастгоҳ,
Дошт Хотиф сайри таърихе ба табъи нуктадон.*

*Гашт машҳуд замираш ин ки бо фанни неку,
«Шаҳ Умар аз тахт рафт жойи ў бигрифт Хон».*

⁷⁰ Хотиф - Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

М а з м у н и:

**УМАРХОННИНГ ВАФОТИ ВА МУҲАММАД АЛИХОННИНГ ТАХТГА ЎТИРИШИ
ТАРИХИ**

*Сипоҳи юлдузлар қадар кўп подшоҳимки, унинг фармон нури
Худди айланувчи қуёшдек барча мамлакатларда ҳоким эди.*

*Чаман келинлари оғушидан адолатоли қўлини тортди,
Жаннат ҳурларига елкасини тутишига кетди.*

*Айём шоҳиди унинг мотами туфайли,
Тўққиз осмон елкасига кўк жсома ёнди.*

*Оғзидан лаъл сочадиган ул суҳандоннинг,
Бугун оғзига қора тупроқдан муҳр босилган.*

*Унинг ҳатто жавоҳир тенглашолмайдиган кўз қорачиги,
Қазо дастидан қора тупроқ сари равона бўлди.*

*Бошидаги заррин салла сарварлик соябони эди,
Бу замонда бошида тупроқ ва гишт унга соябон.*

*Қизигин, эй табъ савдоси, фикр бозорида жавлон қил,
Қалам билан маънолар дўконидан бир қанча матони олиб чиқ.*

*Бу дилни хун қилувчи воқеадан кейин маъно йўқолди,
Мазмун фурсати ўтди, баён даври охирига етди.*

*Фақат шу охири қонга айланган рангин маъно (мато),
Яъни бизнинг кўзимиздан оқаятган қонли ёшдан бошқаси йўқ.*

*Донишмандлар мажлиси тунда унинг нутқидан ёруғ бўларди,
Энди у шамъ сўнди, аммо унинг нури (яъни фарзанди) ҳамон бизга ёғду беради.*

*Ундан миннатдорлик ҳисси вужуд назаргоҳидаги кўзга сурма кабидир,
Унинг кўзининг оқу қораси (фарзанди) туфайли жаҳоннинг кўзи равшан бўлди.*

*Шоҳнинг вафоти ва баланд мартабали хон учун
Хотиф нуктадон табъи билан таърих излади.*

*Бу гўзал фан (яъни таърих) туфайли шу аён бўлди:
«Шоҳ Умар тахтдан тушиди ва унинг жойини Хон эгаллади».*

Бу Умархон асрида ҳеч муҳораба ва муқотала бўлмай, аҳёнан Истравшан, Ўротепа умаролари илан ораларида воқеалар бўлуб, катта муҳораба бўлмай, осойишта ўтган экан.

Вафотинда жанозасиға ва қабр устиға уламо ва фузало ва умаро ва фуқаролар банаҳже жам бўлган эканки, уларни гаря ва зорлари таъбирга мумкин эмас экан. Кўб гариву фиғон бўлуб,

Хўқанд Дахмаи шоҳонда катта ғўристонда дафн қилиб, кўб адад қорилаб тиловати Куръон этиб, хатми Куръон доимий бўлур. Мазкур Дахмаи шоҳонда вақфларидан авқот қилиб, алар хавоқини Хўқанд ҳаммалари ул ерда мадфундурлар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан!

АСРИ МУҲАММАД АЛИХОН ИБН УМАРХОН

Умархон вафотиндан сўнг Муҳаммад Алихон ўғли ўн беш ёшларинда тахтга жулус этди. Халқ муниси сифати мадҳ илан Маъдалихон деб, яъни манбаи адлу адолат деб зикр қилур эрдилар. Бул вақтда Жаҳонгирхўжа ғалабасида бул киши ҳам Кошғарга Хитой илан ғазот қилмоқ бўлуб боруб, Гулбоғ деган мавзеъда Хитой илан муҳораба қилиб, ғозийлик лақабига содиқ бўлубдурки, Хўқанд хонларидан мундан бўлак ҳеч киши куффор илан муҳораба қилмай, ғозийлик лақабига ноил ўлмагон экан. Хаттоки Амир Темур бовужуди шунча муқотала ва муҳорабалар илан ғозийлик унвониға ноил ўлмай, хутбаларда, туғроларда соҳибқирон деб васф қилурлар, аммо, ғозий демаслар.

Муҳаммад Алихон умрини ортуқ жориялар ва маҳрамлар, ўйин-кулги илан кечуруб, ҳавою ҳавасга нақдини сарф этуб, мамлакат бўлса атосини(нг) солиб кетган йўлида ва қондаси илан барпо бўлуб, бир давр осудахол ва бир аср фориғбол бўлуб, охири ҳолларинда халқ бу кишини(нг) шароратидан озурда бўлуб, бало ва фитна остида қолуб, суратда аҳсан ва баданда ажсам, кўзга босавлат ва кўрарга боҳайбат, сиймину муаззам ва бир шахси беғам, сайри шикор ва сафари бекорга юруб, калта сафарга кўб аскар илан арғумоқ отлар ва исковуч итлар, посбон беклар, чодир чиммат қирон қушлар, соч қўйган маҳрамлар, ҳар ерда юрса ойимларни олуб юруб, хонлиқ салтанатини изҳор ва аҳолини бу баҳона ила иғфол этуб ва бу сиёсат ила ихмол этган бир зот эди дер. Мушори илайх Муҳаммад Алихон Хўқанд ила Бухоро ўртасида Лашғар ном қалъа хусусида Бухоро амири Насруллоҳ баҳодир ила ўрталарида бурудат тушуб, амир бунга бир ғўшмол бермак бўлуб, Муҳаммад Алихон атосини(нг) манкуҳасини олди, балки ҳаромни ҳалол деди, кофир бўлди, неча-неча бидъатларни жорий қилди деб, таъдиб қилмоқға Хўқандга келмоқда эди. Муҳаммад Алихон андан қочиб, Ўш тарафинда тоғга кетиб, ҳар кеча юруб, тонг отгунча юруб, эртаси кўрсаларки бир фарсахдан ортуқ юрмагон эканлар. Мундан шом қилиб, мани қон тортиб келган экан, эмди мани то амирга олуб боринглар, ҳар на қилса қилсун деганда, бир неча маслаҳатчилар хонни амирга боғлаб борсак, шоядқи хонларидан ўтарлар, тавба берурлар деб, хонни боғлаб, амирга олуб борганда, амир дарҳол қатлға ҳукм қилганда, ўз ва-зирларидан Абдусаммад нойиб деган ҳушманд киши амирга: «Жаноби олийлариға малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам» деганда, амир: «Нима сўздур?» деган экан. Дебдурки: «Ҳоло Хўқанд забт ўлди, Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу ҳазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳаллий хавфдур. Агарда марҳамат қилиб, хонни онти ақид беруб, тавба қилдуруб, Хўқандга қўйуб, Бухорога тобеъ қилиб, бир мулк бўлуб, бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эди» деганда, сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кафш билан урдургон экан. Муҳаммад Алихон Муҳаммад Амин деган муроҳиқ ўғли ва завжаси ва ойимини ва яқин жорияларини — ҳаммасини сўйдуруб, аввалда Муҳаммад Алихонни сўйиб, андин сўнг Муҳаммад Амин деган ўғлини сўйганда, муроҳиқ, балоғатга етмаган хонзодага аноси бетоқат бўлуб, бунга қараб, аносига видолашуб, оху фиғонда турганда, мазлума онаси сўйиладургон ерга боруб, бир кўзи ўғлида ва бир кўзи амирни тарафига ҳақорат қилиб:

«Эй, золим, атоси санга осий бўлган бу муроҳиқи бегуноҳ нима гуноҳ қилди?! Бераҳм золим, қизил қонга бўядинг, Худонинг олдида сенинг ила мурофаа қиламан, сен ҳам нури чашмингдан ажраб, хонавайрон бўлуб, қизил қонингға бўял, хонадонингдан ажраб, хароб бўл!» деб алфози қабиҳа, шаниъалар илан оғзига нима келса қайтармай, амирни ҳеч писанд қилмай турганда, яқинларини(нг) ҳаммасини сўйдургон экан. Бул тўғрида кўб шоирлар марсия қилган.

Ҳаммасини ёзмоқ татвили калом бўлур. Бир мухаммаси туркийсини намуна ўрнига ёзамиз.
Назм:

*Сўйдурмоққа хонни амр этуб қолди,
Ўшал дамда жаллод қиличин олди,
Раҳм айламай хонни(нг) бўйнига солди,
Қаро сақол қизил қонга бўёлди,
Аҳли ҳарамлари фиғон айлади.*

Кўб шуаролар таърих ва марсия айткан. Ул аср шоирлариндан Фитрат жанобларидан бир форсий таърих айтилган экан, ёздук.

ФИТРАТ¹

*Ҳаст равшан ба назди ў қобил,
Ки дарин хобгоҳи вайрона.*

*Натавон зистан касе жовид,
Хоҳ наздик, хоҳ бегона.*

*Шуд Муҳаммад Али покнажод,
Хони гозий, амири Фаргона.*

*Аз фарохий ба даври ў гашти,
Муфлисон бар русуми шоҳона.*

*Баски дар сар ҳавойи ишқ дошт,
Бигзаронид умр мастона.*

*Садафи мулки тождориро,
Ҳамчу ў кас надид дурдона.*

*Марқадаш пур зи раҳмати Ҳақ бод,
Анзалаллоҳу фийҳи гуфрона.*

*Шаб, ки таърихи фавти он шаҳро,
Хост Фитрат зи табъи фарзона.*

*Аз сари ҳуш гўфт, ки: «Кунун нест,
Фараҳе дар диёри Фаргона».*

М а з м у н и:

ФИТРАТ

*Унинг наздида яққол равшандир,
Ки бу вайрона ётоқда (яъни дунёда).*

*Ҳеч ким мангу яшолмайди,
У хоҳ қариндош, хоҳ бегона бўлсин.*

*Пок насабли Муҳаммад Алихон,
Фозий хон, Фарғона амири оламдан ўтди.*

*Унинг даврида фаровонлик туфайли,
Қашишоклар (турмуши) шоҳона тус олди.*

*Бошида шиқ ҳаваси бўлгани учун
Мастона умр кечирди.*

*Тождорлик мулки садафида
Ҳеч ким у янглиз дурдонани кўрмаган.*

*Қабрига Ҳақ раҳмати ёғилсин,
Аллоҳ гуноҳларини кечирсин.*

*Кечқурун бу шоҳ вафоти тарихини
Фитрат ўз нозик табъидан истади.*

*Мулоҳазакорлик билан деди: «Энди қолмади,
Фарғона диёрида шоду хуррамлик»⁷¹.*

Муҳаммад Алихон икки юз ўттуз еттида тахтга ўлтуруб, йигирма бир йил подшоҳлик қилиб, 1258 ҳижрийда мақтул бўлган экан.

Муҳаммад Алихон аносини олди деган сўз афвоҳи носда жорий бўлса ҳам, бул сўз рост бўлмай, бухорийлар қатлларини айбини сатри учун қилган қабиҳаларини тавжихига чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон оламан деган Подшоҳхон ойимни(нг) хуснини эшитуб, ғойибона мафтунни жамоли ўлуб, муни анга сабаб қилиб келган. Асл висол муддао бўлса ҳам, зоҳирда Муҳаммад Алихонни халқни(нг) кўзига осий, гунаҳкор кўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбеҳ даркор, деб келиб, қанча хонзода ва мазлума ойимларни қатли бағайри ҳақ қилуб, охируламр мурод ўшал ойим экан, олуб, муддаосига етиб, Бухороға олиб кетиб, Иброҳим хаёл деган бир манғити тарёкийни Муҳаммад Алихон ўрнига қўйуб кетиб, бир неча ойлардан кейин ахли Фарғона бухорийларни шундоқ душман тутубдурларки, хонзода ва ҳаримлар ва жорияларни сўйуб қилган хуни бағайри ҳақларини Фарғона аҳлини димоғига маҳкам ўтуруб, бу шиноъат ва шақоватни(нг) алами булардан ҳеч чиқмай, манғитиядан бир киши ўлдурса, етмиш ғайри мужоҳирни қатли ила баробар, деб, афвоҳи носда жорий эди. Бу адоватларини бир ерга еткурмоқ учун Таласда Уйчин деган қирғизияда уйлануб қолган Шералихонни олиб келиб, Тўрақўрғонда русуми қадима ила оқ кигизға солиб, хон кўтариб, Хўқандга кирмасдан аввал манғитияни қириб, аҳадини қўймай, Тўрақўрғондан талабгорлар чиқиб, дарёдан ўтуб, Султонбаёзға қўнуб, анда неча минг қўшун бўлуб, эртаси Хўқандга кирмақда эканлар. Иброҳим хаёл эшитиб, Хўжандға қочиб, андан Бухороға андақ одами илан кетди. Шералихон Хўқандга хон бўлди. Бухоро амирини бу қатли ноҳақ қилгани учун баҳодирликдан хўқандийлар лақабин Ботур қассоб атадилар. Ўзи бўлмаса, ниҳоятда қўрқоқ киши экан. Охируламр бу Умархон ва Муҳаммад Алихонларни(нг) бошига келган мубталолик буларга ҳам келиб, ул ойими манҳус бир хотун хуснига хону хонзода, амир нисор бўлуб, агарчандики, хусну жамолда мусаллам бўлса ҳам, шумқадам, афъоли надам бир

⁷¹ Бу ва бундан кейинги форсий байтларни нашрга тайёрловчилар таржима қилган.

заифа экан. Фарғона бекларидан Маҳмудбек исминдаги бир кишини(нг) қизи экан, кўрган киши, ани деган хонлар бошини еган бир ойими манхус сўзлаган киши маҳбуси фалокатшиор, бадкирдор ўлуб, ул амирни(нг) бошини еган экан. Бул ҳодиса такдирийдур, лекин сабаби зоҳирийси Муҳаммад Алихон фукародин бепарво бўлуб, мусоҳиблари уламо ва фузалолардан бўлмай, панду насиҳат эшитмай, эшитса ҳам қулоқга олмай, хусус, кейинги асрида лаҳву лаъаб илан бўлуб, уламою фузало ва аъёнлардан панду насиҳат қилсалар, баъзиларини ўлдуруб ва баъзиларини Фарғонадан чиқариб, Бухорога бадарға қилиб, насиҳат олмай қолган экан.

Чунончи, булардан жулусини(нг) учинчи йили Умархоннинг ҳамшираси Ойчучук ойимни эри Тўрақўрғон ҳокими Исҳоқхон тўрани Фарғонадан Бухоро ихрож қилган. Тўртинчи йили Умархон ҳамшираси Офтоб ойимни(нг) эри Маъсумхон тўрани мамлакатдан ихрож қилибдур. Бешинчи йили Ёрмазор Марғинов ҳокими Юсуф мингбошини Ёрмазордан ихрож қилиб, ҳажга юборган экан. Еттинчи йили Ёрназарбек девонбегини ва Хушвақт Қушбеги юзни ўлдурубдур. Тўққизинчи йили Бузругхон тўрани, Жаҳонгир тўра ўғлини қанча одамлари илан, хўқандлик ва кошғарликлар Кошғарға қочубдур. Ўнунчи йили Исобек меҳтар ҳам қочиб, Кошғар борубдур. Бузругхон тўра илан биргалашиб, Хитойни(нг) Гулбоғини муҳосара қилибдурлар. Ўн еттинчи йили Ҳакли мингбошини ўлдурубдур. Ушбу йил ичинда Хўжа Қушбегини ихрож қилибдур. Ўн саккизинчи йилда Соҳибзода ҳазратни ҳам ҳаж тарафига ихрож қилибдур. Шул хил маслаҳат чиқадургон одамларни мамлакатдан чиқаруб ёки ўлдуруб, хусусан, Соҳибзода ҳазратни ихрож қилгандин кейин халқ Муҳаммад Алихондан озурда бўлуб турганлиги амири Бухорога маълум бўлуб, беҳисоб Бухоро қўшуни илан келиб, жулусни(нг) йигирманчи йили баҳор фасли амири Бухоро Хўжанддан ўтуб, Бешариғ мавзеиға тушганда Муҳаммад Алихонни(нг) кичик биродари Маҳмудхон Тошканд қўшуни илан келиб, амири Бухоро қўшуни Хўқандни қамаб, охири олуб, Муҳаммад Алихон ва Маҳмудхонларни ўлдуруб, Хўқанддаги ҳамма уламо ва фузало, содоти киром ва умаройи зулҳаттироملарни оқ уйлук қилиб, Бухорога юборуб ва жамики асбоби ҳарб ва аслаҳа, тўпу тўпхонани Бухорога олиб кетуб, амир Хўқандда ўн етти кун туруб, сўнгра Хўқандга аввалда ёзилиб ўтган бўлгон Иброҳим хаёлни ҳоким қўюб, ўзи Бухорога кетган экан. Муҳаммад Алихон яхши кишиларни мусоҳиб қилмай, беҳуда кишиларни ҳамсухбат қилуб, охири таъсири суҳбатдан натижаи бад чиқиб, оқибат натижасини кўрубдур. Аммоки, атоси Умархон мусоҳибларини алами мукофоти бадға учраб экан, Умархон мусоҳиблари ўз бобида ёзилиб ўтти, ҳожати баён эмас.

Муҳаммад Алихон атоси хилофида иш қилган эди, дейдурлар. Ал аҳду ала-р-ровий!

Бундан кейинги Шералихонда эди. Сўзимиз иловаи калом ўлди. Шералихон Хўқандга кириб, сарири салтанатга ўлтургандан неча вақт ўтуб, Тошкандда Муҳаммад Шариф атоликни амири Тошкандга қўйган эди, анга тобе бўлсун деб киши юборди. Муддаолари бухорийлардан халос бўлмоқ ва амирға қарамасликда эди. Элчи борганда Муҳаммад Шариф атолик жавоб айтубдурки: «Мани(нг) амирим Бухорода, ман Шералихон одами эмасман, ҳар ким мандан шаҳар олса, қуввати шамшир ва зўри бозу илан олур!» деган экан. Бу қаттиғ жавоби буларға айни муддао бўлуб, бутун Хўқанд қўшунларини жамлаб, Тошканд устиға юрганда Шералихон «Қил куйруқ» деган бир қоида жорий қилган экан, яъни от минган кишидан қолмай урушга борур экан, қил куйруқ ул вақтда чиққан экан. Булар Хўқанддан жўнаб, Кандир довонидан ўтиб, Тамакручини олуб, ондан Улоқни олуб, Тошкандга кирмоқ бўлганда Чирчиқ лабига қўнуб, Тошкандга маҳфий киши киргузуб, аҳвол олганда алар ичидан бўлуб, хонни беистихола келсунлар деб, тил берганлигидан кейин, булар жўнаганда Тошканддан Тошканд қўшуни ҳам чиқиб, Чирчиқ лабида уруш бўлуб, Мусулмонқули хонни жиловлаб қайтмоқчи бўлганда, тошкандийлар хонни жиловидан олуб, Мусулмонқулига югуруб қочурубдурлар. Орқасидан қовлаб боруб Мусулмонқули баҳазор машаққат қочуб, Фаркатда ва ани(нг) усти илан Овлукға боруб, андан Чодак йўли илан тоғдан ошуб ўтуб, марғзордан ўтуб, Намангон усти илан Учқўрғонға, андин ўтуб, қайнотаси Ирисқулибек кирғизни жойи бўлган Кетмонтефаға

атосини(нг) жойига боруб бекинди. Аммоки, Шералихон қўшуни Чирчиқдан ўтканда Тошканддан атоликни(нг) қўшуни чиқуб, Хўқанд галаботурлари бирдан от қўйуб юборганда Тошканд қўшуни қочиб ва ҳам ўзлари тил берган эди, Тошкандга кирдилар. Атолик кўрдики, иш бўлак, дарҳол ўрдани бўшатуб, ўзи бўлак ерга чикиб турди. Шералихон ўрдага қўнди. Атолик одам юборуб, қанча узрлар айтиб: «Ман ҳар чанд беадаблик қилдим, сипоҳгарчиликдур, ман эски кул бул хонадонга», деб қўб тавбалар қилса ҳам, амирни(нг) одами деб, Хўқандга олуб боруб, Абдулали ўғли илан иккисини сўйдурди.

Шералихон аввало бемехнат хон бўлуб, жулусини(нг) учинчи йили 1261 ҳижрийда иноқлар қўлида шаҳодат топди. Шералихондан беш ўғул колуб, бир хотундан Саримсоқбек, Султонмуродбек, Худоёрхон эди. Иккинчи хотунидан Маллахон ва Сўфибек эди. Хотунлари ҳар иккиси ҳам қирғиз қизи эди. Шерали вафотиндан сўнг жулусга ўлтурди.

МУРОДХОН ИБН ОЛИМХОН

Муродхонни(нг) отаси Олимхон қатлидан сўнг Умархондан қочуб, Бухорога борган эди. Шералихонни(нг) музандаблигини эшитуб, амирни ишораси илан махфий Хўқандга келган эди. Иноқ вазирлар буни илан иттифоқ қилиб, Шералихонни шаҳид қилдилар, билофасл мунга байъат қилдилар.

Бу аснода Мусулмонқули чўлоқ қипчоқ, қирғиз илан Шералихонни хон қилган эди. Бул ҳолда Худоёрхон илан бирга эди, бу воқеани эшитиб асокири азим илан Хўқандга кирди. Кирган ҳамон Муродхонга байъат этди. «Замон-замони Мурод» деб мунодо қилдурди. Фириб илан барчани ташвишдан чикоруб, фориғ этуб туруб, икки кундан кейин Муродхонни ўлдурди, ўрнига Худоёрхонни хон қилди. Муродхонни ҳукумати бир ҳафтага етди, олами фонийдан кетди, бақо мулкига етди, раҳматуллоҳи алайҳ!

ХУДОЁРХОН ИБН ШЕРАЛИХОН

Худоёрхон тўрт мартаба тахтга жулус этган. Аввали 1261 йили ҳижрийда, ўн тўрт ёшинда экан, Мусулмонқули иёнатни отоси жойгири ўлуб, бул ҳийнда катта иниси Саримсоқбек Тошкандга ҳоким эди. Мусулмонқули мун тадбир ила олдуруб, Саримсоқбекка хат қилдики: «Уканг Худоёр мунда ёшдур, Хўқандни ўзунг келуб босиб турмасанг бўлмайдур, дарҳол келгил!»—деганда Тошкандга Азизбачча деган кишини ҳоким қўйуб, Хўқандга келди, Саримсоқбекни ҳам ўлдурди. Хонлик можаросидан кутулди. Худоёрхон мустақил бўлиб, инон ихтиёр ҳамма Мусулмонқули қўлида бўлди. Хон, агарчанд Мусулмонқулига домод, ани соясинда дунёси обод бўлуб, фақат курсисина соҳиб эди. Аммоки, жамоаи сардия ва ўзбакилар бу ишдан хурсанд бўлмай, бесаранжом эдилар. Сирран иттифоқ қилиб, қипчоқия ва қирғизияни суруб, Билқиллама деган жойгача қувуб, шаҳардан чиқардилар. Ул жойда қитоли азим ва ҳарби алим қилиб, охири кор Мусулмонқулини асир қилиб олуб, темир қафасга солиб, дарвозага осиб қўйуб, Худоёрхон жулусини(нг) ўн иккинчи санасинда мун қатл қилдилар. Сўнгра хоннинг ҳукумати баистиклол бўлди.

ХУДОЁРХОННИ(НГ) ИККИНЧИ ЖУЛУСИ

Бул воқеа шундоқ эканки, Шералихон жулусиндан 1273 санаси қарийб ўн беш йил ичинда қирғиз, қипчоқ, сардия, ўзбакия банаҳжи жабру зулм қилган эканларки, буларни намуна — хонлар қатли кўруб турубсиз, фуқарога мундан неча мартаба зиёда зулм қилган экан. Бинобарин, бу жабру зулмлариндан халос бўлмоқ учун Мусулмонқули зиддиға иш қила бошлаганлар. Мун мабдаъу маншаъи шулдурки, Тошкандда атоликни урушига борганда

ихтилоф чиқиб, хўқандийлар Тошканд кирмоқчи бўлуб, Мусулмонкули Чирчиқ лабида кўнмоқ бўлганда Мусулмонкул: «Хон мани раъйимга юрмади, манга қараган бўлсанг қайт», деб Чирчиқ лабидан қайтди. Орқасидан одам бормади. Хонни Тошкандда оллуб кируб иззату икром илан ҳамма баиттифоқ байъат қилиб, Тошкандда сақладилар. Мусулмонкули бўлса қочуб, тоғлардан ошиб, тўғри Андижон музофотида бўлган қипчоқия маъвоси Билқилламага келди. Анда қўшун жамълаб, Худоёрхон ила урушмак бўлуб турганда булар ҳам Хўқанд қўшуни илан Мусулмонкули тепасига келиб, Билқилламада қитоли азим бўлуб, Мусулмонкули қўшуни ғолиб бўлуб, икки тараф овқатга машғул бўлуб, муторака бўлганда, Худоёрхон катта акалари Маллахон қўшунга насиҳат қилиб: «Эй мусулмонлар, Худоёр ёш, кўнглида Хўқанд кўрғонини беркитиб ётаман дейдур, ваҳоланки, биз бу мағлубиятда қолсак, эртага ҳаммамизни(нг) жасадимиз Хўқандни Чорсуларида сўйилиб, хору бемиқдор бўлурмиз. Келинлар, бир ҳаракат қилолук, мардни(нг) ўлуги майдонда қолур, Чорсуда сўйилгандан майдони ҳарбда ўлганимиз авлодур!»—деганда, Хўқанд қўшуни бирдан оч бўридек қипчоқ қўшунига урганларида ҳамма бирдан қоч-қоч бўлуб, кўб асиру ўлжалар олиб, Мусулмонқулини ўз катталари тутуб берганда дарҳол ўлдурмай, темир қафасга солуб, Хўқандга оллуб келган экан. Азбаройи ибрат учун дарвозаларга осуб қўйуб, кўб кишилар - зулмидан озурдалар: «Хой чўлоқ, қалайсан, фалонни — бежаримани ўлдирдинг, Саримсоқбек нима қилди, эмди қалайсан?»—деганда: «Алҳамдулиллах, ҳоло ҳам сизлардан юқоридаман!»—дер экан. Мусулмонқулини(нг) юртига қилган ишлари Чинобод ариғини чиқарган. Хўқандда Худоёрхон исмига мадрасаи олийни бино қилган. Ул ер аввалги ўтган хавоқини Хўқанд ўрда арки эди. 1272 ҳижрийда бино бўлди. Ул вақтда Мусулмонқулига уламо ва машойихлардан насиҳат қилганларни(нг) ҳаммаларини бирин-бирин ўлдуруб, Фарғона ҳукумати ўз қўлида бўлуб, зулмга ўтган. Чунончи, булардан шайхулислом Намангоний ва халифа Сафо эшон ва домла Холмуҳаммад ва раис домла ва мулла Хожамқули аълам, булардан бўлак яна кўб-кўб уламо ва фузалоларни қатл қилган эди. Бу зулмларни(нг) натижасини кўрди ҳаётида. Аҳволи собиқаларидан маълумдур.

Алҳосил, бу тариқа жабру зулмларида зикр қилинган Билқиллама урушидур. Бул урушда Маллахон қипчоқияни олиб, мусаххар қилгандан сўнг урушдан муддаога ноил ўлуб, дор ул-аморага қайтганда Худоёрхон эшитиб дарҳол акаларини истиқбол қилиб, акалариға Хўқандни тутуб: «Ман олдингизда турай, Хўқандни ўзингиз тасарруф қилинг!» деганда, Маллахон: «Ман хон қасдида эмасман, мамлакат истехкоми ва истиқболи мани(нг) матлабим эмас. Аммоки, сани(нг) бу тариқа ўйин-кулгиға машғул бўлмоқинг бизга ва фуқароларга катта зарардур, ишни билиб ва билганларни(нг) маслаҳати илан иш қилмоқинг зарур. Мундоғ бўлсанг, бизлар хароб бўлуб, душманларға муҳтож бўлурмиз, мамлакат кўлдан кетар, бўлак подшоларға кулги бўлармиз!»—деб хонга қилган Маллахонни(нг) на-сиҳатини Шавқий⁷² шоир назм қилган экан, ани(нг) даржи лозим бўлди:

*Улуг ёш ого эрдилар Маллахон,
Насиҳат қилур эрдилар ҳар замон.*

*Бу хон анга кўб ғамни ер эрдилар,
Фасиҳ тил била гоҳи дер эрдилар.*

*— Ука, бу насиҳатни дарк айлагил,
Бу бачкана ишларни тарк айлагил.*

Эрур шаҳ иши элга дамсозлик,

⁷² Шавқий - Амир Умархон саройидаги шоирлардан.

Муносиб эмас хонга сакбозлик.

*Қаён борди сандаги бу ақлу ҳуш,
Егай ҳар итинг кунда бир нимта гўш.*

*Таажжуб сани элга бу қилмишинг,
Муносибму санга бу қилган ишинг!*

*Неча сафшикан эр баҳодир йигит,
Булар барча оч бўлса, тўқ бўлса ит.*

*Йигит қадри ит қадридин бўлса кам,
Бўлурму яна мундин ортуқ алам.*

*Бу на хон ишидур, на қилганинг,
Бериб от баҳосин ит олганинг?!*

*Эрур синаҳ қаноти йигит бирла от,
Агар хон эсанг қил они эҳтиёт!*

*Қулоқга насиҳат дурин тақмасанг,
Йигитларни аҳволига боқмасанг.*

*Насиҳат санга бўлмаса коргар,
Сани бу ишинг барчамизга зарар.*

*Бу беҳуда иш хон ишидин эмас,
Ҳушомад эли санга бу сўзни демас.*

*Қошингга келиб бир неча аҳли жоҳ,
Бори ўзларин кўрсатур некхоҳ.*

*Ўзини ҳийлалар бирла айлаб қариб,
Бериб санга ҳар бир куни юз фириб.*

*Сани бу маишатга мағрур этиб,
Бори аждаҳодек ўзин зўр этиб.*

*Ҳукуматга атрофдин қўл солиб,
Ичиб-еб бори олгонга олиб,*

*Бори ҳукм ишини қилиб поймол,
Буларга ғараз олса беркитсалар мол.*

*Бўлубсан шикору ўйун бирла ғарқ,
Билиб қилмадинг дўсту душманни фарқ.*

Киши жон чекиб қилса хизмат агар,

Аяру анингдин киши молу зар.

*Кўруб хизмат инъомини қилмасанг,
Чапон қадрига жонини кўрмасанг,*

*Билиб сан тутуб зарфи аклингни кенг,
Сув бергану кўза ушатганни тенг.*

*Етиб келса бошингга душман агар,
Бу зофил ишингдин етушгай зарар.*

*Бўлуб масту беҳуда иш этмагил,
Хазина йиғиб, они беркитмагил.*

*Йиғилса бисотингда аз онча мол,
Ани ҳар замон сарфи илгингга ол!*

*Хазинангда мол ўлса очгил ани,
Карам панжаси бирла сочгил ани.*

*Йигитга ани ўз қўлинг бирла бер,
Масалдур: «Емас молни бегона ер».*

*Киши арзи бўлса ўз олдингда сўр,
Ҳар ишни ўзинг қил, кўзинг бирла кўр,*

*Бу янглиг ишинг бўлса анжом қил,
Сипоҳ жабдугини саранжом қил!*

*Бу янглиг насиҳат, бу янглиг рамуз,
Неча десалар ёқмас эрур бу сўз!*

Бу тариқа сиёсатомиз ва ҳикматангиз сўзларни десалар ҳам маъкул бўлмай, охируламр Маллахонни ўлдурмак бўлуб, Маллахон Худоёрхонни номашруъ ишларидан кўрсатиб, азл қилиб, ўзи хон бўлмоқчи деб, иғво ва фитналар чиқоруб, Маллахон буларни фикри хадиъа билиб, элатияга кетиб, бир неча кундин сўнг етти-саккиз минг қирғиз-қипчоқиялар илан Марғинонга келиб кириб, бемуҳораба аҳолийи Марғинон Маллахонга тобе ўлуб, унлардан неча минг одам жамъ бўлуб, уламо ва фузалоларини ёнига олиб, Хўқандга юрди. Худоёрхон ҳам бори аскар илан чиқиб, буларни(нг) олдини олиб, шул тўғридадурки, Хўқанд аскари қирғиз, қипчоқ ўлжасини устидан жой олиб, бир тахта чойға бир байталдан ваъда қилиб, Билқиллама урушидагидек бу сафар ҳам ғанимат қилиб, ўлжа қилмоқчи экан. Хомтама сипоҳлар дўконлардан нася қилиб байтал берур эмишлар, ўзларининг минганлари арғумоқ, қирғиз-қипчоқияники байтал эмиш. Бу тариқа масхара қилиб, охируламр байталлар айғир бўлуб, қувуб қочируб, хонларини шошируб, натижаи кор, Худоёрхон мунҳазим ўлуб, Хўқандга қайтуб, қамалгандан сўнг, кечаси чиқиб, Бухорога кетди.

Маллахон шаҳарга кириб, сарири салтанатга ўлтурди. Атоси Шералихон замонидагидек шариат жорий бўлуб, зимомии ихтиёри ҳукумат қирғиз-қипчоқ кўлида эди. Аз жумла, мулла Олимқул сувратан вазир, сийратан ба шер назир эди. Беҳаё бодиянишинлар бу мусоадага қаноат

қилмай, Маллахон бир кун бир сипоҳдан (қипчоқия эди) қойиб, бекларга итобомиз сўз айтса, саркардалар талашга тушуб, хон булардин бадгумон ўлуб, булар яна қорачапон ила иттифоқ қилиб, Мусулмонқули фожиаси каби бир ҳодиса қилурлар деб, аҳли илмға фавқуллодда ривож бериб, уламо ва фузало ва талабалар доирадан чиксалар, ҳаддан ошсалар ҳам авоми инсондан демай, фузало аскару сипоҳларни таҳқир қилиб, одат қилдилар. Баъзи юзбошилар, мингбошилар бемаврид ижройи шаръ адосила зарбу ситам қилиб, мазбур ишларни хонга арз этсалар, хон илтифот этмай, мулларарни(нг) урган еридан қиёматда гул кўкарур, ўтда куймас, қамчи теккан ери оғримас деб мусоҳала қилиб, тафтишидан ибо ва ҳақиқатидин имтиноъ этмишлар экан. Булар сардия билағиттифоқдеб, буни панд билиб, ҳар на бўлса, бу хонни йўқотиб, ўзи-мизға қулай кишини хон қилиб олмасак бўлмайду деб, жулусни(нг) учунчи йили 1278 ҳижрийда эди, вазирлари мулла Олимқул ва Олимбек қирғизлар ва неча иноқлар қўлида Маллахон ўлдурулди. Бу ишга мулла Олимқул бош экан. Нима тазвирлар ила бўлса бўлсун, бу ишга ўзини аралашмаган кўрсатиб, қатлга иттифоқ қилган саркардаларни бирин-бирин ўлдуриб, адо қилди.

Одамлар Маллахон замонида шариат жорий деганлари бу ишдан иборат эмас, асли аҳолини(нг) комил диндорлиғидурки, мунча тааддийларни ҳазм этиб, ўзларини сўккан ва урган хонларини, уламони мадҳ ва бесўроғ қўйганнинг мадҳ этарлар, вассалом!

ШОҲМУРОДХОННИНГ ЖУЛУСИ ВА АЗЛИ. ХУДОЁРХОННИНГ ТАКРОР ХОНЛИҒИ БУДУР

Маллахоннинг қатлиндан сўнг мазкур мулла Олимқул ўзи машварат қилдики, ихтиёридаги хоинлар илан иттифоқ қилиб, Шоҳмуродхон ибн Саримсоқбек ибн Шералихонни ўн беш ёшинда тахтга чиқариб, хон қилдилар. Бул ҳийнда Қаноатшоҳ қўшунлари Тошканд ва неча фирка қурама лашкари ила Туркистонда эди. Маллахон воқеасини эшитиб, аскарға эълон қилдики, мулла Олимқул мундоғ хиёнат қилибдур, ўз раёйига мувофиқ бир мулоҳикни хон қилиб, унвон бериб, муддаоси бу ила аҳолини алдаб, ҳукуматни ўзи қилмоқдур. Бу тарафда Русия ила ишимиз бу тариқа, ул тарафда юртни саришта қиладурғон кишини(нг) аҳволи бул деб, ўртага маслаҳат солди. Анда жумла саркарда ва сипоҳлар якдил, бир тил бўлуб дедилар: «Инон-ихтиёримиз сизга бердук, қайси тараф мувофиқи маром ва манфаати аном бўлса қилсунлар, амр сиздадур», деб жавоб бердилар. Қаноат аларга дедик: «Маъқул бўлса, Бухородан Худоёрхонни олдуруб, жамъи қўшун ила боруб, пойтахтни олуб, Худоёрхонни хон қилиб, ани(нг) амринда бўлмоқ керак. Ва, илло, бир хони норасидани(нг) бенуфуз сўзи ва бир бодиянишин тадбирсиз сўзи ва маслаҳати илан иш ўнгига келмас», деди.

Жумла сипоҳу сипоҳсолорлар бу маслаҳатни мустаҳсан кўруб, иттифоқ ила Худоёрхонга киши юбордилар. Худоёрхон Маллахон воқеасини эшитиб, амирнинг ишорати илан Жиззах қалъасига келган экан. Йўлда бир хабарчига йўлуқуб, суръат ила йўл юруб, Тошкандга кирдилар. Тошканд аҳли ва жами лашкар Худоёрхонга байъат этдилар. Хон Шоҳга атолиқ амал беруб, вазири аъзам қилди. Атолиқ мансаби атобек мансабидурки, Шайх Саъдийни(нг) мамдуҳи эди, яъни ёши хондан катта бўлуб, хизмат ила вазирлик мартабасига етса, атолиқ амали берилур экан. Ёрлиқда муҳри хонни(нг) муҳри баробар экан, лофарқ нойибдек.

Қаноатшоҳни(нг) муҳри аввалда бу эди, назм экан:

*Амал фармоначи, номам Қаноат,
Ба ҳукми подшоҳи бо адолат⁷³.*

Сўнгра муни ўйдурди:

⁷³ **Форсий байт мазмуни:**

Адолатли подшоҳ ҳукми билан,
Амалим парвоначи, номим эса Қаноатдир.

*Зи лутфи шоҳи одил, зилли Холиқ,
«Қаноатшоҳи ғозий шуд атолиқ»⁷⁴.*

Валҳосил, атолиқ ва Худоёрхон бор қўшуни илан Тошканддан чиқиб, Хўжандга кирдилар. Бул тўғрида амир ҳам, яъни Амир Музаффар Бухоро Хўжандга келди, Амирга йўлуқтилар, Амир Худоёрхонни(нг) Хўқандга бормоқига ижозат берди. Агар Шоҳмурод ила Мусулмонкул монё бўлсалар, ман санга муъинман, деди.

Мулла Олимкул бу шухратдан қўрқуб, ўзини паноҳига тортмоқ бўлуб, бор қўшуни илан элатия тарафига кетди. Сардия қўшуни илан ул Шоҳмуродни Хўқандга қўйди. Худоёрхон бетавақуф Хўқандга кирди. Шоҳмуродхон муковамат қилолмай, Худоёрхон Хўқандга кириши илан Шоҳмурод Марғинонга чиқиб кетди, қочди. 1279-йилда Худоёрхон дохили доруссалтанат бўлди. Учунчи хонлиги будур. Сўнгра Шоҳмуродни орқасидан етиб тутуб келдилар. Худоёрхон они ёшлиғига шафқат қилиб, ўлдурмади. Шоҳмуродни(нг) хонлиги икки ой миқдорида бўлди.

Худоёрхонни(нг) Хўқандга кирганини кўруб, Амир Музаффар хотиржам бўлуб, Хўжанддин Бухорога қайтди. Орқасидан бир оз ҳадоё илан тортук юборуб, миннатдорлик, ташаккур қилиб, Қаноат фармончини юборди. Амир Қаноатни борган ҳамон ўлдурди. Сабаби на экан деган саволларга қатлга Худоёрхондан ишорат бор экан, дедилар.

Бу кунларда мулла Олимкул элатияда юрди, Худоёрхонга итоат қилмади, кўб тутқунлар ўлди. Ичиндан гоҳ Белбоқчихон ва гоҳ Шохруххон исминда хонлар чиқоруб, оз кунда ҳаммасини йўқотди. Фарғонада фитна-фасод ҳаддан ошти. Муни Амир эшитиб, Худоёрхонга имдод бермак учун Хўқандга келди. Қирғиз, қипчоқни қувуб, тоқга борди. Анда мулла Олимкул тоғда бир қулай ерда эди. Амирни ўртага олди, муҳосара қилди. Амир бундан ғоятда хавфу ҳаросда эдики, мулла Олимкул элчи юборди, дедики: «Ҳазрати Амир бу бир қулнинг орқасидан мунча эргашмак на лозим эди, эмди аҳвол бу ерга келди, фикр этсунлар, мани(нг) қўлумдан қутулмак қийин, мани(нг) қочганим Амирни(нг) овозаларини чиқармак эди, қувват ва қатталиқка бир далил эдики, Амирни(нг) ҳайбатидан қочди демакдан иборат, ҳар иккимиз адуви акбарларимизга сиёсат эди. Агар муҳорабага толиб бўлсалар, мана майдон, кўрамиз. Ва илло кейинга қайтсунлар. Хўқанддан Худоёрхонни олиб, жонни ғанимат билиб, соғ-саломат Бухорога борсунлар», дегани Амирнинг жониға миннат ўлуб, дарҳол қабул қилиб, мулло Олимкулга офаринлар айтиб, Бухорога Худоёрхонни олиб кетди.

Хўқандга Шоҳмуродни такрор хон қилиб кетди. Аъёни мамлакат. Амирни(нг) бу ишидан беҳузур бўлуб, Шоҳмуродни Олимкулни(нг) олдиға чиқардилар, бу фикр илаки Олимкул ўзи қўли илан қўйган хон эди, хонлиғига рози бўлсун ёки бир тадбирини қилсун, деб Шоҳ боргани ила ани ўлдурди.

Ровийларни(нг) қавли, Шоҳмурод бу дафъа икки кун бўлди, бир кун саломға бордук, деди. Амирнинг талбис фикри Шоҳмуродни хон қилмоқдан мақсади Олимкулни(нг) сайди экан. Бу талбис аксига юрди, бу мулла Олимкул Хўқандга кирди. Жамъи қўшуни Марғинонга боруб, анда Султон Саййид аъражни хон кўтарди. Ани воқеаси анқариб ёзилур.

Ул вақтда Фарғонада тўлқуни тамаввуж бесаранжомликда эдики, гоҳ Худоёрхон ва гоҳ Султон Саййид ва гоҳ Шоҳмурод бири кетиб, бири келиб, бири кириб, бири чиқуб Хўқанд ўрдаси арини(нг) уясига ўхшаб кирди-чиқди замон бўлуб, фалон ердан хон чиқди, фалон хонзода бош кўтарди, оқ кигизга солди, қора кигизга солди бўлуб, бетартиб овозаси қулоғларни гунг ва ақлларни танг қилур эди. Хонлик салтанати гўёки болатарни(нг) ўйуниға ўхшаб кетти. Ул вақтни(нг) болалари мундан бир ўйун чиқаруб, бир баланд тепага чиқиб, икки тараф бўлуб, ул тепани(нг) отини Ўратепа қўйуб, талошиб, Ўратепа сеникиму мени-ки, деган ўйун анда чиққан. Ул вақтни(нг) бечора фуқаролари кўрқуб, кўзларини(нг) косаси ёшга тўлуб, нима

⁷⁴ **Форсий байт мазмуни:**

Адолатли шоҳ ва Тангри соясининг лутфи билан,
Ғозий Қаноатшоҳ атолиқ бўлди.

жарима илан ўлдурад экан деб, қайси хон келса мулозамат, хушомаддан ташқари илож топмай, қўл қовуштуруб турар эдилар. Амири Бухоро бўлса бечора Шохмуродни(нг) қатлидан бўлак ишга сабаб бўлмай, фитнани босмоқ у ёнда турсун, аввалгидан ҳам ямонроқ фитналар қўзғолди, ҳеч даф бўлмади.

ВОҒЕАИ СУЛТОН САЙИД ИБН МАЛЛАХОН

Бул воқеани(нг) ичинда юрган кишиларни(нг) қавли шулки, ҳазрати амир Шохмуродни Хўқандга хон қилиб, Худоёрхонни Бухорога олиб кетди. Хўқанд дуогўйлари: «Барчамиз амирни узатиб, Шохмуродхон ва мулла Олимқулни(нг) олдиға боруб эдук, амирдан ажраганда биз Шохмуродни(нг) қатлини эшитуб, мулла Олимқулға мулозамат(дан) бўлак чорамиз қолмай, мурожаатдан иборат эди. Мулла Олимқул кипчоқ қўшуни илан экан. Амир ила буни(нг) ораси бир манзил йўл эди. Мулла Олимқул бизларни(нг) келуримизни билиб экан, истикболға чиқди, эъзозу икром қилди, чодирини олиб тушурди. Бир кўҳна лагандга нон ва бир яғоч табақ ила узум ке(л)туруб, суфраға қўйди, мусофирликдур — айб қилмайсизлар, деб эътизор қилди ва илтифотлар этди. Ҳам айтди: «Ҳазрати амирни саломат жўнатдилармусизлар, барчамизга баробар дуогўйларимиз сизлар, амирни ҳақида ва биз ҳақда дуо қилмоқ лозимдур, келганларингизга хурсанд бўлдим», деди. Мулойим, икром камолда бўлса ҳам бизларни ипсиз боғлаб, Хўқандга қайтмоқға жавоб бермади. Шиғовулни чақириб, анга топшурди ва дедики: «Бул жаноблардан вокиф бўласан, қўш чодир бер, от чими бер, сув, бичан бер, бир махсус ходим қўй, ўз ёнимизда якин қўндур, аҳволлариндан ҳар вақт хабардор бўл», деб кўчуб Марғинона жўнадук. Манзил-баманзил кўрунуш қилиб, салом бериб, Марғинона қарийб Ёрмазорга қўндук. Шаҳарнинг уламо ва фузало, аъёнлари истикбол қилдилар, чиқдилар. Ул жойда зиёфат бўлди. Адойи зиёфатдан сўнг мулла Олимқул сўз очиб дедики: «Мамлакатимизда бул хил бесаранжомликдур, муни сабаби бир кишига инқиёдимиз йўқлигидур,— деди. — Лозимдурки, баиттифоқ бир хон насб қилиб, анга муте, мунқод бўлсак, кимни хоҳларсизлар?» деганда, Хўқанд уламолариндан Зиёвуддин маҳдум дедиларки: «Бу хизматга ўзингиздан алайак одам кўрунмайдур»—деганларида Олимқул(га) маъқул бўлмай, эшитмаган бўлуб, яна дедики: «Бир одамни таъйин қилмоқ керакдур!»—деганда мазкур маҳдум яна аввалги сўзларини иёда қилдилар. Олимқул Зиёвуддин қозига хитоб қилиб дедики: «Сиз мани дерсиз, мани(нг) ниятим хон бўлмоқ эмас, ман хизматда бел боғлаган киши, хонзодаларингизни(нг) бирортасини насб қилинглар!» деб.

Хонзодалар(ни) бирин-бирин зикр қилиб, охирида Султон Саййидни зикр қилиб дедики: «Атоси Маллахон кўбнинг йўлинда шаҳид бўлди, етимчадур!» деганда, халқ мулла Олимқулни(нг) ғаразини фаҳмлаб, ҳамма: «Бу ўрунға Султон Саййид аҳақдур!» дедилар. Филҳол оқ кигизга солиб, русуми собиқада уламо ва фузало, аъёнлар кўтардилар, тахтга чиқардилар, (у) ҳадди булуғга етмаган мулоҳиқ эди, русуми қадим уламо ва фузало ва аъёнға сарупо бермак экан, мулла Олимқул дедики: «Тақсирлар ўзимизники, сарупони аввали Марғинон уламолариндан берсак!» деганда Ҳасанхўжа қозикалон мулла Олимқулға қараб: «Ўзлари билсунлар!» дебдур.

Мулла Олимқул алҳол: «Дорулмулк Марғинондур, Хўқанд дуогўйи ҳаммамизга баробар меҳмондурлар!» деб, яна бу сўзи меҳмонлар(га) шофий бўлмагандек кўрунуб, ҳар икки тарафдан баробар сарупо бериб, кимхоб-атлас, қимматбаҳо ашёдан хоннинг хизматида шиғовулни ва ҳудайчи ва неча ходим лавозимотини тайёрлаб, аскар ва саркардаларга саросар оқ сарупо бериб, барчасини фариштадек қилиб чиқарди. Бу уч-тўрт соат ичинда мунча беш-ўн минг кишига мундоғ саруполарни қайдан тайёр қилди ёки аввалдан муҳайё эдим, деб ҳамма бу ишга офаринлар айтиб, таажжубга қолдилар.

Бул воқеа 1285-санада эди. Анда мулла Олимқул сар-аскар бўлуб, тажжиди унвон берилуб,

амирлашкар лақаб бўлуб, мундин сўнг Олимкул исми матрук қолди, амир-лашкар бўлди. Султон Саййид фақат санад илайҳ курсиға соҳиб бўлуб, ҳамма инон ихтиёри жузвий ва куллий амирлашкар қўлида эди. Хонлик ишини бартараф эткандан сўнг кўб турмай, Хўқандга борди. Юртни саранжомға солиб, фурсат ўткузмай, Русия Туркистонга келди, деб хабар келди. Амирлашкар Тошкандга келди. Шодмонхўжани ўддурди. Ўрниға Нормухаммад додхоҳни волийи Тошканд қилди. Давлат тожик деган кишини Туркистонга ҳоким қилиб юборди. Ўзи Хўқандга қайтди. Мазкур тожик Туркистонга келиши илан атрофдаги элатияни ғорат қилиб, талон-тарож этиб, чопди. Бу бадафъол шумлиғидан жамъи қазоқия Русияга тобеъ бўдди, келмакни хохлади. Оз муддатда, озгина ўтмай Русия Туркистонга кирди. Бу тўғрида хазрати султон Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон(га) айтган кароматлари тўғри келди. Мундан саккиз юз йиллар илгари айтган эканлар:

Минг икки юз саксон бирда ўрус келгай,

Туркистон(ни) атрофини қамсаб олгай.

Мунга мувофиқ 1281-йилда Туркистон ва Авлиёота Русия тасарруфига (ўтди). Андан Чимкандга қасд этгани амирлашкарға эшитилди. Хўқанд аскарлари илан киш вақтида Чимкандга келди. Анда Русия аскарлари Туркистондан чиққон йўқ экан. Чимкандда атрофга одам юбориб, катталарни чақирди, чунончи, булардан Сиддиқ тўра туркистонлик ва Қазоқиядан Бойзоқ бийни чоқирди. Амир-лашкар Бойзоқ бийни ўткузуб айди: «Бойзоқ, сан аввалдан ислом аскарина закот берар эдинг, нега эмди бизга бермай, Русияга бердинг?» деганда, Бойзоқ бий амир-лашкарга айтибдурки: «Мен сизгада бир амин ҳам Русияга» деганда, «Нега?» деса, Бойзоқ айтибдурки: «Таксир, мен авлод(ли) киши, бир юз йигирма бий атосимен, буларга жайлов деб Русиядан тўрт тош ер, яъни йигирма беш чақурум ерни ижарага олганман, ани ижоросини бераман, сизга закот бераман» деганда, амирлашкар: «Сен икки марра аҳд қилдинг, яна буздинг!» деб «Жомадор, мунини ғамбаракға солиб откил!» деса, бечора Бойзоқ чол қари, ёши юздан ўтган киши, айтибдур: «Хой, амирлашкар, мени буйла қилма, кўзимни кўр қилиб, Хўқандга жубор, мен Русияга дафъ бўламан, мени(нг) ўлганим болаларим бийларга етса, санга ёв бўлурлар, Русияни санга бошлаб келар, ҳар иш қилиб, мени ўлдурма!» деса ҳам амирлашкар қулоқ солмай, «кафил хат берайин» деса ҳам қулоқ солмай, охири юз пайса доруни ғамбаракға солуб, кичкина одам экан, ёнига икки боғ қуруғ беда тикиб отдурбдур. Осмонга кетиб, на ўлуги ва на суяги кўрунмади. Бойзоқни(нг) авлоди эшитиб, Русияга тобе бўлди. Ана уруш бошланди. Амирлашкар Туркистон(га) бориб, уруш қилмоқ бўлуб, Иқонга борди. Туркистондан Русия аскарлари чиқди. Ул вақтда сартия уруши Русияга ҳеч писанд эмас, аҳамияти бир оз аскар соддат ила урушга кирди. Мусулмониялар ҳамма отлик, пиёда сарбоз йўқ, амирлашкарни(нг) ғайратидан кўрқуб, сипоҳларни(нг) орқага қайтганини чопуб туруб, қор катта, қорабўра деган дарахтлар шохларини боғлаб юмалатуб отушуб, мусулмониядан кўб қирилиб, кўб ярадор бўлди. Душавой фармоначини(нг) ўғли Муҳаммаджон Мирзо деган ўн саккиз ёшинда юзбоши экан. Русия тарафида бир катта лашкарбоши дурбин солиб турганда, амирлашкар тепасига келиб қолуб, ўшал дурбин солганни от, деб буюрганда отган экан. Алҳолда Иқонда фомит нишон этмишлар, ким бўлсун. Бул урушда мусулмон аскарлари учун хийли мақоматлик уруш бўлуб, Русия аскарлари(га) янги аскар келмай, булар мудофаага қодир бўлуб, охири ҳол Русия солдатлари Туркистондан қайтуб кетиб турганда янги солдатлар Ўрунбур тарафидан келиб, қувват топиб, мусулмониядан кўб қирилиб, сўнгра амирлашкар қайтганда булар арқосидан келиб, Чимкандда яна катта муҳораба бўлуб, Иқондан Чимкандда одам кўб қирилди, дейдур. Алҳолда ҳам ул вақтдаги урушда бўлган кишилар кўб муояна биладурлар. Буларни ўз оғизларидан эшитуб, ўн кишини(нг) сўзини таққослаб, ўртасини олинди. Бўлмаса, муболағалик бўлса керак.

Бу Туркистон муҳорабасиндан қайтуб келиб, Чимкандда уруш бўлган, бу Чимканд муҳорабаси, деб қиш ичинда бўлган Иқон Туркистон ила Чимканд аросида бул тўғрида эканки, Мингбой додхоҳ икки еридан ярадор бўлуб, қўшга тушуб ётқузуб қўйган экан, амирлашкарни

қўшига чақирди. Амирлашкарга айтиди: «Эй Олимкул, кичик эдинг, катта бўлдинг, мунча иш, қанча мусулмонлар ҳалок бўлди, энди иш қўлдан кетадур, Давлат тожик ўлди, курама кипчоқ каттаси ман бўлсам, бир ярим соат умрим қолди, энди санга бир насиҳатим бор, қулоғинга олсанг, жами оқ туғ, қора туғ аскарингни ол, Бухорога боруб, амирга қўшул, амир ила хоҳ муҳораба, хоҳ мусолаҳа, бирга қилинглари, бўлмаса иш қўлдан кетди!» деганда, амирлашкар айтубдурки: «Ака, жон ширин, кўркуб қолубсиз!» деганда, Мингвой додхоҳ алфози қабиха илан сўкуб: «Бу мусулмонларни(нг) ўлугини хоҳлаган еринга ур!» деб қўшида турган амирлашкар кетган экан, амирлашкар чодирига етган ҳамон додхоҳ оламдан ўгтилари, деб киши келди. Боруб жанозасини ўкуб, Чимканд мазориға дафн қилинган экан, раҳматуллоҳи алайҳ.

Бул тўғрида амирлашкарни(нг) ғайратидан кўб сипоҳлари кўркуб: «Бизни совуқда ҳам оч қўйиб ўлдурур экан, муни деб амирлашкарни саранжом қилмасак бўлмайду» деб умаролари маслаҳати илан бир сағира қул отубдур, ўлуги анда қолди. Лашкар фатарот бўлди, бузулди. Ҳамма қочиби, Тошканд келди.

Амирлашкар ҳукумати Маллахон фавтидан сўнг Хўқандда ва четда гоҳи бутун ва гоҳи ярим мутафарриқалик илан уч йилга етди. Ҳар на бўлса бу зот мамлакатдорликка бир оз аҳамиятга ҳаракат қилиб муқоамат этди. Бу Фарғона ва Туркистон хонларидан икки киши фуқаро ва дину миллат учун ҳаракат этган эди. Бири бу амирлашкар ва бири марҳумий Маллахон. Тўплари қўйдуруб, милтиқлари ясаб, қорхоналари қилиб, тўплари узрасига қумушлари илан ёзувлари ёзуб, яхши диққат этган эди. Чунончи, бу назмлари:

*Амирлашқари ғозий қарда нишон,
Жаллоди тўпи қурчашми оташқошон*⁷⁵.

Бузруғхон тўра ва Яўқуббекларни(нг) келгани бул тарихларида эди.

Бул ҳикояни айтгучи Ҳожи Муҳаммаджон Мирзо Душабой фармончи ўғли эдики, Иқонда амирлашкар илан бирга бўлуб, белидан ўқ еб ётганда Русия тарафидан отилган бир тўбни(нг) ўқи буларга яқин тушуб, ёрилиб, бул бечора ярадорни(нг) ётган ерида ёрилган ўқни(нг) бир бўлаги жағига тегиб, паст жағи тушуб, неча қунлари ҳақимлари муолажа қилиб, сўнгра навъи тузалган экан. Нуқсонлари ровийни(нг) қарданига қомилдур, эшитилганча ёзилди.

ХУДОЁРХОННИНГ ТУРТИНЧИ ХОНЛИҒИ

Амирлашкар қатлидан сўнгра Султон Саййид Тошкандда қолмади. Амир Худоерхонни олиб, вақтни ғанимат билиб, Хўжандга келди. Аҳолийи Тошканд амирга: «Фарёд, одам юбориб, бизга имдод қилсунлар», (деб) илтижо қилдилар. Ул зот на имдод ва на маслаҳат қўрсатди. Худоерхонни олиб Хўқандга кетти. Олиб боруб ўз қавлидан хон қилиб қўйди. Худоерхон хутбани амир исмига ўқутди, тобе ҳукминда бўлди. Баногоҳ Русия илан муҳораба очсалар, бири-бирига имдод бўлмоқ қасди экан. Ароларинда аҳду паймонлари ётдилар. Бовужуди золик Амир хўқандийларнинг узриндан амин бўлмай, Хўқандни Худоерхонга, Тошкандни Русияга ташлаб кетди.

Ровийлари қавлинча, Тошкандда олтмиш қун ва баъзи қавлда саксон қун муҳосара бўлуб, ичиндан муҳобара, тошиндан муҳосара ва муҳораба бўлуб, ҳижрийнинг минг икки юз саксон иккисинда, милодни(нг) минг саккиз юз олтмиш бешинчида ёз, май ойинда Русия қўлига ўтди. Бу тўғрида султон ул-орифин сўзлари тўғри чиқди:

*Дар соли «ғураф» ағар бимони, бини,
Мулку малику миллату дин барқардад*⁷⁶,—

деганлари муояна бўлди. Аммоки, Тошканд ташинда муҳосарасиндаги Русия аскарлари икки

⁷⁵ **Форсий байт мазмуни:** Ғозий амирлашкар нишонга олди, Олов сач-ратувчи тўп билан.

⁷⁶ **Форсий байт мазмуни:** «Ғураф» йилигача яшасанг, мулк подшо, миллат ва диннинг кетганини қўрасан. Арабча «ғураф» (ғ, р, о, ф) ҳарфларининг абжод ҳисоби бўйича йиғиндиси 1280 ни ташкил этади.

минг миқдоринда бўлуб, қирғиз-қазоқ қўшулуб кўб эди. Бу муҳорабада исломдан кўб одам нобуд бўлуб, Русиядан талофот бир юзга етмас эди, дейдилар. Аҳолийи Бухоро бу сафарда ҳазрати амир Русия илан бир иш қилиб, биз фуқароларни роҳатландуруб қўяр, деб умид қилган эдилар. Амирни, боруб, тарғиб қилиб, фарзияти жиходни уламолар айтганда, амирни(нг) тоби бўлмай, ноилож бу ғавғони босмоқ учун ҳаракат қилди. Русияга тўғри келмоқға Бухородан чиқиб, Майдаюлғун деган ерға Бухоро аскарлари қўнган эди, олтмиш минг миқдор аскар эди. Кўплигига ишониб, мағрур бўлуб, боҳузур бокира қучуб ётдилар. Русия аскарлари буларни(нг) бепарволигидан истифода қилиб, оз аскар ила баъзилар беш юз, баъзилар минг миқдорда эди, дейдилар, кечаси дарёйи Сайхундан ўтуб, тўб отғони ҳамон лашкари ислом, зилзилаға тушуб, тўф-тўфанг, ўқ-дори ва асбобу адвотларини ташлаб, Бухороға кетдилар. Булар Русияни(нг) бир отган тўбини(нг) қўшун ўртасида ёрилганини кўруб бузилдилар. Қолган нимарсалар Русияга ўлжа бўлди. Ғафлатни эрликдан билмак бухороликларни(нг) иши эмиш. Ҳаракат этсалар, ўз сипоҳийларига ваҳм тушар эмиш ва ҳам хасмни писанд қилмаган эмиш, деб кичкина болаларни(нг) фикрига иктифо қилиб, номус ва эрликни қўлдан бердилар. Русияға аскар жам (қилиб) муҳораба қилгани сабабидан ва муҳолафат изҳор қилгани иллат бўлиб, Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах қўлдан кетди, Русия забт этди. Бундан сўнгра Русия илан ўзлашиб, мусолаҳа бўлдилар. Русия илан бартараф бўлгандан сўнг Бухоро музофотига қўл узатиб, минг икки юз саксон бешинчи ҳижрийда Самарқандни олди. Андан Каттакўрғон олинди. Сўнгра ўртада Амир ила мусолаҳа бўлуб, ислохот жорий бўлди.

Худоёрхон Русиядан хотиржам бўлуб, вақтини ўйин-кулги илан ўтқаруб, қуш солмак ва кўкбўри чопмоқ йўлларинда уламо ва фузало насиҳатларига амал қилмай, зулм ва жабр тарафига ўтуб турганда, раия, халқ юз ўгуруб турганида Мусулмонқулни(нг) ўғли офтобачи мулла Абдурахмон вақт ғанимат деб, атосини(нг) интиқомини олмоқ қалбиндан чиққан йўқ эди, ароларинда муҳосамат пайдо бўлуб, хоннинг аскарлари офтобачи қўлида эди, хоннинг муқобала қилмоқға қодир бўлмай, фуқарони(нг) берағбатлиги, анинг устиға Русия тарафидан Хўқанд ўтган бир савдогарни(нг) моли Маҳрам деган ерда талон бўлуб, хонни чек аросида учун ани(нг) жавобгарлиги учун Тошкандда Фон Кауфман генерал губернатордан саволлар келиб туруб, ул саволларга жавоб ёзмақға комил вазир йўқлигидан, яна мулла Абдурахмон офтобачиға мурожаат қилиб, бу саволларга нима жавоб қилса бўлур деганда, офтобачи ёзбурки: «Қаттиқ рад жавоби берилсун» деб. Ани(нг) маслаҳати хонға маъқул бўлмай, Русияға боруб, жавоб қилмоқ бўлуб ва ҳам ўзидан чиққан фитнани(нг) дафъиға Русиядан имдод сўрамоқ бўлуб турганда, мазкур савдогар молини тўғрисида генерал губернатор Тошкандға хонни чақирган эди. Олтмиш адад қозоқ аскарлари юбориб, Тошкандға ноилож бўлуб бормоқда бўлуб, уч тарафдан сиқилиб, охируламр саксон ароба қўч хазина ва оимлар, беклар, етти ароба танга илан Хўқанддан Тошкандға жўнади. Атобек нойиб деган Наманган ҳокимини Хўқандға қўйди. Хоннинг катта халафи Насриддин бек эди. Хўқандға Андижондан келиб, фуқарони(нг) атворини кўруб, офтобачи тарғиби илан Хўжанд тарафига жўнади. Маҳрамда бир оз муҳораба қилдилар, қилсалар ҳам ҳеч иш қилмай, Марғинонға қочди. Насриддинхон Хўқандда туруб, Русия келиши илан истиқбол қилиб олди. Бу сабабдан Хўқандни Насриддинхонга берди. Уруш бошлаган офтобачи экан, ани тутмоқ қасдида бўлуб, Русия аскарлари Марғинонға борди, Марғинон халқига неча минг тилло лак пули солди. Иштирофни сартияда лак дерлар.

Валҳосил, ҳамма фасодни(нг) мабдаи офтобачи бўлуб, хон Русия илан мусолаҳа қилмак бўлганда умаро ва фуқароларни(нг) кўнглини бузуб, хон Русия(га) тобе бўладур, ғазот қилмайдур, тил берган, деб хон(нинг) ўзи бирла урушмак керак, деб, Марғинонда Султон Муродбекни Хўқандға хон қилмоқчи бўлуб аҳцу паймон қилиб турганда Насриддинхон боруб, офтобачиға эллик минг тиллоға шарт қилиб, Насриддинхонни хон қилмоқ муддаосида бўлуб, зоҳири ғазот, ботини фасод Насриддинхонни Хўқандға ўрда ўтқузуб, хон қилиб қўйиб, ўзи Русияға урушмоқчи бўлуб, Маҳрамға боруб, андан Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш

қилмай, неча минг одам дарёга кетиб, Маҳрамдан қочиб Марғинонга кетди. Русия Маҳрамдан ўтуб келиб, андин Намангонни одди. Хўқанд келди, онда Насриддин қаршу олуб, ўрдуга тушуруб, офтобачини охтаруб, Хўқандни Насриддинхонга беруб, офтобачи орқасидан Марғинон борди. Марғинондан офтобачи қочган экан, фуқарога топиб беринглар, сизларга ҳеч сўз йўқ, ва илло қийин бўладур, деб панд-насихат қилиб турганда, Балиқчи қишлоқда қўшун бор, деб хабар берилиб, тўғри анга қараб юрганда, йўлда Тўда қишлоқда борғувчи анча-мунча сипоҳлар бор экан. Аларни(нг) ҳаммасини қочируб, сипоҳ қаторида бозорчилар отидди. Андин Намангон ўтуб, Намангонда бир неча вақт Русия аскарлари туруб, сўнгра Валихон тўра деган Марғинондин келиб, Балиқчида бўлган Валихон тўра Марғинон келиб, неча ғазот қиламан, деб қочган сипоҳларни жамлаб, Марғинондан Намангонни олмоқчи бўлуб, Балиқчи деган қасабага келиб ётганда Намангондан Русия аскарлари чиқиб, дарё лабига боруб, кечаси дарёдан ўтуб туруб, Валихон тўрага Русия келди, деб бир мусулмон хабар берган экан, анинг ушлаб, боғлатиб қўйуб, агар Русия мунда келса сани(нг) сўзинг рост, деб ўзлари ўйинга машғул бўлуб, то сахарғача кокил ўйнатуб, сўнгра ухлаб қотуб қолуб, субҳца Русия бирдан тўб қўйганда уйқудаги бечоралар туруб қочгани, овора бўлуб, баъзи нодон одамлар Русия қочгани отар эмиш, деган сўзларга ишонуб, қочмасдан отилуб ва қолганлари қочуб, бечора хабарчи сутунда боғлануб қолганича ул иморатга ўт қўюлуб, ихроқ биннор бўлуб ўлди. Бу тарафда Намангонда Ботур тўра деган киши чиқиб, эски сипоҳлардан йиғиб, муҳораба қилмоқ бўлуб, уч-тўрт минг одамни жамлаб, Тўрақўрғонни(нг) ғарб тарафидаги Сарсончап деган қирга аскар йиғиб, уламолар сўзларига қулоқ солмай, ҳаракатда эрдилар. Баногоҳи Русия сараскари Гловачуб деган экан, Искобилуф генерал амри илан Тўрақўрғонда ёв чиқибдур, деб дашт илан Русия аскарлари Намангондан чиқиб, Ботур тўрага юруб келганда ўшал кун панжшанба куни Тўрақўрғон бозори эди, қиблагўҳимга меҳмон бўлуб келган Султон понсад ва Саримсоқ деган кишилар қипчоқия катталаридан эдилар, аларни меҳмон қилиб, тўйма меҳмони бўлуб, нонуштадан кейин эди, шавла қилган эканлар, олуб чиқуб еб, ярмидан ўтган эди, бирдан шимол тарафдаги қирдан тўб овози чиқиб қолди. Меҳмонлар дарҳол асбобларини белларига боғлаб, қўшунларига чопдилар.

Муаллифи китоб ул вақтда ўн беш ёшимда хату саводим чиққан талаба эдим, бирдан қоч-қоч бўлуб, ҳар ким ўз ҳолига овора бўлуб, қиблагўҳимиз ўз ҳолларига қаён кетдилар, билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хотунлар, болалар илан қочиб, бир боғда ётдук, то шомғача бу тўпу милтиқ овози, ўқларни бошимиздан овоз илан ўтуб тургани ваҳмида ҳеч ерга чиқолмай, боғда эдик, баногоҳ, намози шомда катта кўчага, дарвозамиз олдиға хабар олмоқда чиқиб эдим, кўчада уюлган қон тупроқ ўртасида ётибдур. Ҳайрон бўлуб туруб эдим, Уста Йўлдош деган киши келиб қолди, Айди: «Ҳой тўрам, қочинг, мана яна отуб келуб турубдур, бул қон Назар панжабошини(нг) отини қони, тез қочинг!» деганда, яна қочиб турган боғимизга борсам: «Кечаси сизларни бир киши чақирди» дедилар. «Ким экан?» деб боғдан чиқсам, қиблагўҳимиздан келган одам экан. Ул киши Муллақудунда эканлар. Боруб, болалар асир бўлдимۇ ёки отилиб ўлдимۇ, эсон-омон кўрмак муяссар бўлса эди, деб Юсуфхўжа ва Муҳаммад Зоҳид деган кишиларни юборган эканлар. Алар бизларни олуб, кеча илан жўнадук. Қарийб юз адад жон, икки волидамиз, икки ҳамшираларимиз, булар кичик, етти-олти ёшларинда эди, кечалаб бордукки, қиблагўҳимиз Муҳаммад Раҳим Ҳофиз деган халифаларимиз янгида кўча оғзига катта ўт қўюб, хабарга қараб оқ хабар ё қора хабарму ёки ҳаёт кўрмак муяссар бўлур, деб турганларида, бирдан кўчадан чиқиб бордук, ана кўринг, йиғи-сиғи, ҳар ким ўз боласига қулочини ёзуб йиғламоқ, қарийб бир ярим соат йиғлашуб, сўнгра бизларни ва бирга борганларни тўйдуруб, фарси аҳвол бўлди. Гўёки биз муҳорабадан келганбиз.

Бу муҳораба Ботур Тўрани(нг) аскар йиққандан бўлгон эди, ўзлари қочиб кетиб, Тўрақўрғон фуқаросини бадном қилдилар. Мунда эски сипоҳлардан бир неча ададлари анча-мунча етушуб, Муҳаммад Мусо безанжир деган киши бош бўлуб, нодон кишилар ҳар ердан ўқ чиқаруб, Тўрақўрғонни ҳам икки кун отув қилдилар. Охируламр ҳар кўчада неча-неча кишилар шаҳид

бўлуб, эртаси жумъа куни юрт катталари маслаҳат қилиб, мусолаҳа сўрамоққа Гловачўбга боруб, бир хўкуз, бир сабад нон қилиб, уламодан мулла Абдулвоҳид қози, бойлардан Раҳматуллоҳ бой, фуқародан Ашурбобо оқсоқол - булар чиқиб, Ўрдада турган сараскарга борганда Гловачўб буларга қаттиқ сиёсат қилиб, онда тилмоч илан сўзлашиб, дебдурки: «Нимага эртароқ чиқмадинг ёки тезроқ келмадинг, мунча одам ўлмас эди» деганда, жаноби қози дебдурларки: «Кеча бизни фуқаролар қўймади, ўзимизча чиқмоқ бўлсак, фуқаролар бизларни ўлдурур эди, мана ўзлари толиби сулҳ бўлдилар, эмди келдук» деганда, айри соқол тўра жаҳлдан тушуб, насиҳатга ўтуб: «Русия катта подшоҳдур, сизлар урушолмайсизлар, яхши туруб фуқаролик қилсаларингиз, сизларни бой қиладур, агар жанжал чиқарсаларингиз мана шунга ўхшаган отув қиладур. Фуқароларга айтинглар, сиз(га) подшоҳдан инъом бериладур» деб, ярошиб, Тўрақўрғонга беш юзча солдатни қўюб, ўзи Намангонга кетган эди. Намангон халқи ҳам бузулуб, атрофдан келган мусофирлар кўб бўлуб, яқин бир ой бекорга хужум-хужум (бўлуб), бул тўғрида Гловачўб қўлидаги солдатлар Андижонда Фўлодхон деган чиқиб, юртни ғалва қилиб эди. Ани босмоқ учун кетган эди. Намангонда озроқ муҳофаза соддат бор эди. Бу фуқароларни эски нодон сипоҳлар машварат қилиб, хужум қилган эди. Охируламр Гловачўб Андижондан ярадор бўлуб, Намангонга келган эди. Кўрдики, халқни(нг) атвори бузук, бекор ғалва, муни босмоқ учун хабар чиқардики, эрта отув бўладур, кўчага бола чиқмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб кўчада кўрунганни отмоқ бўлдилар. Ҳамма қоч-қоч, кўб мусофирлар хонақоҳ, масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда арқодан кируб, кўб кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою уқалони(нг) сўзини олмай, ҳар ким ўз олдиға маст кишидек ўзига ўзи бир иш қиладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда хужум остида турган, уламолар қози мулла Турсун, Муҳаммад Охунд отланиб чиқиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, оят, ҳадисга қаранглар, китоб бу қилган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бул ғазот эмас!» деб насиҳат қилсалар, мастдек муштини кўтарган тўқмоқ, чўянбош кўтарган жуҳалолар бирдан: «Урунлар, бул киши Русиядан ришва олган!» деб қозикалон домлани отдан йиқитиб шаҳид қилдилар. Муни кўрган уламолар бу фуқароларни ала ҳолиҳим қўюб юбордилар.

Валҳосил, ўша отувдан сўнг Намангон тинчиди. Ўшал вақт куз вақти ҳижрий 1293—94 эди, қавс чилласи бўлса керак. Намангон тамом Русия давлатига ўтди. Бу ишлар, яъни беҳуда фасодлар сабаб ўз аҳлимизни(нг) беилм ва бефикрлигидан бўлди.

Тарихлар ғамни тоза қилур, ва лекин мундан ахли андиша кишилар ибрат олурлар. «Хайр ул-калом қаллиҳи»⁷⁷ деб яна ўз мақсадимизға боролук. Сўз Худоёрхон чиқиши, Фарғона Русия давлатига ўтуши эди. Насриддинхон Хўқандда мустақиллан бўлуб турган эдики, баногоҳ, Марғинон тарафдан Фўлодхон деган киши бош кўтаруб, шуҳрати чиқди. Бул киши Муродхон деганни(нг) ўғли эмиш.

ФЎЛОДХОН ИБН МУРОДХОН

Атоси Муродхон, бир ҳафта хон бўлуб, Мусулмонқули қўлида ўлган эди. Кўрдиларки, Хўқанд хонсиз, бир жасади жонсиз қолди. Қирғиз, қипчоқдарҳол хонзода бўлмаса ҳам отини хонзода қўюб, мақсадлари фасод, оқибатлари биъс ал-миҳод, атрофу акнофдаги талабгорларни йиғиб, уч-тўрт кун ичинда инқилобчи халқлардан кўб бўлуб, шаҳар катта бўлуб, Насриддинхон ҳам буларни(нг) фитнасидан хавф қилуб турган эдики, мулла Абдурахмон офтобачи муқовала илан боруб, Фўлодхонга муъинлик тариқида боруб айдики: «Эмди ишимиз қийин бўлди, бул сафар Русия илан уруш ихтиёрини манга бергил, мундан Ўрунбурға суруб боруб, шуҳратим чиқсун ёки майдони ҳарбада ўлугумни бир чуқурга тиксун!» деганда, Фўлодхон кўзидан ёш

⁷⁷ Хайр ул-калом қаллиҳи - сўзнинг яхшиси қисқасидир.

чиқиб, бажонидил қабул қилиб, хазинасида бор ақчасини чиқоруб жўнатди. Марғинондан офтобачи Хўқандга Насриддинхонни(нг) олдига келди. «Хўқандда устувор турунг, ман урушга кетдим!» деб мундан жўнади. Фўлодхон уруш тўғрисида онти акид ва қасами шадид ичиб, урушмоқ бўлуб, Хўжандга келди. Анда ҳеч иш қилмай, балки бутушуб, Фўлодхонни тутуб бермак бўлуб, Хўжанддан қайтуб Марғинонга келди.

Офтобачи сўнгидан Русия келди. Офтобачи Марғинон катталаридан кўб кишини(нг) исмини ёзиб: «Фўлодхонни тутуб берсангизлар, сизларга ҳеч гап, ва илло, отулурсизлар!» деган хатни тутуб олуб, Фўлодхон хатга исми ёзилган ким бўлса, бирин-бирин тутуб келтуруб сўйди. Мана, бор хазинасини бериб ишонган кишини(нг) аҳволию қилган мукофоти!

Валҳосил, офтобачи қочиб тоғларда юрди. Русия Хўжандга кирганда Насриддинхон истиқбол қилиб олди. Хўқандга олиб кирди. Байъат қилган сабабдан Насриддинхонни жойида кўюб, Марғинона жўнади. Анда, Фўлодхон деган кишини манга тутуб беринглар, деб бир атосини Фўлодхон ўлдурган сипоҳни эҳсон ила буюрди. Ани тоғдан тутуб келдилар. Марғинонда баланд дор қилиб осди. Офтобачи, агарчандики, шунча фасод қилган бўлса ҳам, Русия илан урушмаган сабабдин Ўринбурғ тарафига юборди. Бу ўртада Валихон тўра деган бир девона киши чиқиб, Намангонга Русия кирибдур, ғазот қилурман, деб Балиқчи қалъасига келиб, фукарони беҳуда поймол қилди. Намангонда Ботур тўра деган киши чиқуб, Тўрақўрғонни оттурди. Фўлодхон фитнаси тўғрисидин Исқоблуф лак пули солди, яъни иштароф Марғинонга содди. Булар ҳаммаси ўзларини бефикр, беилмлик, сиёсати аскариядан беҳабарлигимиздан. Ахлоқ йўқ, тадбирсиз ҳукумати мусулмонияда қонуни аскарий йўқлиги сабаб, зоҳирий ва ботиний ирода Аллоҳга марбут.

Валҳосил, Хўқанд хонлари маҳв бўлуши Саййид Муҳаммад Худоёрхонни(нг) ўз фукароларини беихлослиги, иккинчи, умароларни(нг) муҳолафати, чунончи, офтобачи, учунчи, Русия илан ўрталариндаги савдогарни(нг) моли йўқолганликни жавобгарлиги сабаб бўлуб, Тошкандга Кауфман генерал губернатур олтмиш адад отлик қазоқ аскар юборуб чақирганлиги, бу сабаблар илан Хўқанддан жўна-моқ муқаррар бўлуб, кўчлар юклаб, етти ароба танга, асбобу адавот, беклар ва ойимлар, жами саксон ароба кўч илан жўнади. Бу сўзлар ровийси хонни(нг) хуфяси ва ҳам маҳрами асроридур, Мулла Ориф мулаққаби ба Рикобдан ва ҳам хон илан бирга борган маҳрамлардан.

ХИКОЯ

Хўқанддан чиқуб, Маҳрамга бордук. Анда ўрдага тушдук, Мулла Маъруф додхоҳ бирга хонга жой қилиб бердук. Биз илан эллик адад маҳрамлар бирга ва қазоқ аскарлар алоҳида қўндилад. Кечаси хон ухламади, хафаликдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади. Олдига чой олиб кирдим: «Таксир, тақдир, нима қиламиз, хафалик ва ғамга солманг ўзунгизни!» десам, хон: «Эй нодон, сан ўз ишингга машғул бўл, мани хонликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Ман фукарони(нг) оёқ ости бўлгани учун хафаман. Мани(нг) ниятим бўлак эди, муяссар бўлмади!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан кўчуб, Маҳрамдин жўнадук. Исфисорга қўндук. Кеча ётуб, эртаси жумъа куни Хўжандга боридди. Уламо ва фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бири хонга салом қилиб дедики: «Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмисиз, эмди сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, эмди аҳволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб келганда бизни яқомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллоҳ, ҳукуматдамиз!» деди. «Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб, сўраб эдук, мана, эмди сиз ҳам кўрарсиз!» деди.

Хон ғайратга кириб: «Сан қандоғ муртадсан?» деди. Ул ҳам: «Муртад деб сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни аёғ ости қилдинг!» деганда, хон қилич суғуруб, ул ҳам

қилич олганда қазоқ аскарлар хонни муҳофазат қилиб, жўнатуб юборди⁷⁸.

Хўжандга кирдук, дарё лабида Гулбоғ деган жойга қўндук. Хукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анда бир кун туруб, кечроқ Камолхон тўрани(нг) ҳовлиларига қўндук. Анда ул кун турдук. Акрамхон тўра илан Мирзо Ҳаким Тошкандга кетган эканлар. Алар келгунларича таваққуф қилунди.

Рикоб айтур: «Хон мани хилват қилиб дедики: «Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошканд(га) бор, олти минг танга пул ол, мундан Пискатга бор. Оллоқулга хатни бер, янги от берсун, Тошканд(га) боруб, Саййид Азимбойга айтгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомала учун шофий сўз керак».

Анда ман жўнадим. Кечалаб бир маҳрам илан жўнаб, Пискатга бордим. Кечаси тун ярми эди. Яъқуббек ўғли Ҳаққулибек ҳовлисига қўндим. Эшикни базўр очдуруб кирдим... Ҳаққулибек уйкуда экан, дарҳол уйғониб чиқди, хонни(нг) хатини қўлига бердим. «Тезлаб жўнатиб» деган экан. Дарҳол ошга буюруб, тўйдуруб, янги от бирла отлануб, Пискатдан жўнаб, Тўйтепага боруб, бир дўконда чой ичиб, яна отланиб, намози асрда шитоб бирлан Саййид Азимбой ҳовлисига келдим. Бой ҳовлида экан. Омонлашиб: «Хўш, нима гап?» деди. Хонни(нг) хатини қўлига бердим. «Хон ҳазрат келиб турубдурлар, — дедим. — Сизга илтимослари бор» деб хонни(нг) хатини бердим. Кўруб, афсус қилди. Кўз ёши қилди, дедики: «Сад ҳайф, ислом ҳукумати тамомга етадур?» деди. Дарҳол хизматкорлариға буюрди: «Ароба қўш!» Каласкасини қўшуб, қани юрунг, деб яна сўради: «Ҳеч нима борму?» деб. Ман дедим: «Олти минг танга пул бор эди». «Хўқанд тангаси бўлмайду!» деб тангани жавонга қўйдуқ. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордук. Бир тўрани(нг) ҳовлисига кирдук. Хизматчиси хабар қилди, ичкари кирдук. Бой илан омонлашиб бўлуб, бир неча калима бой русча сўзлашда тўра ўрнидан туруб, жавондан бир китоб олиб, варағлади. Охири бир сатра сўз ёзди. Саййид Азимбой манга айди: «Мусулмонча ёзинг!» деб. Ёздим. Сўз шул эканки, хон келур, генерал губернатур хонни кўргани келур, омонлашур, сўнгра айтурки: «Государ импературни бориб кўруб келасиз!» дер. Зинҳор хўб демай айтсунки: «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга нойиб қўиуб, сўнгра борурман», десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга чопдим. Келсам, хон Пискатда Юнус мингбошини(нг) ҳовлисида экан. Дарҳол кириб, салом бердим. Хилват қилиб, сўзлашдим, хатни бердим. Хон дедиларки: «Биз Тошканд боргунча яна боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул куни отланиб, Тошкандга чопдим. Яна аввалги йўлимда юруб бойга келдим. Яна хон аҳволиға афсус деб, ароба илан бир бўлак адвокатга олиб, закунчи уйига олиб боруб, анга уч юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, ўшал аввалги сўзлар мазмунини ёзуб берди. Жўнадим. Хон Тўйтепадан чиққан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!» дедилар. Отландим. Тўғри келиб Арфа бозорида бир боққа қўндук. Икки кеча анда турганимизда Тошканд фуқаролари сайлға чиққандек бизни кўргали келур эрдилар. Хон булардан сиқилиб, бир бўлак жой хоҳлаганда Гловочўб боғига қўндурдилар. Ул ерда уч кун турдук. Мажмуъи беш кун Тошкандда бўлуб, тўртинчи куни ярим подшоҳ, яъни Кауфман келур эрмиш, деб шуҳрат бўлди. Хон бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар. Оқ чой ичар эрдилар. Маҳрамлари чой олиб кирди, ичмадилар. Бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар, танҳо ҳеч кимга гапирмай, бул тариқада тонг оттурди.

Эрта(си) киём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замоне ўтуб эдики, бир қанча отлик қазоқ аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга кирдим: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» дедим. Хон ҳеч индамай, каравотда ўлтуриб эрди. Ярим подшоҳ келди, эшикдан кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом қилдилар. Ярим подшоҳ қўл узатди. Хон қўл берди. Хонни қўлини ушлаб туруб, анча сўзлар гапурди. Тилмоч перовод (таржима) қилди:

⁷⁸ Бу икки «Русия либосида»ги зобит полковник Жўрабек Қаландар қори ўғли (1901 йилдан генерал-майор) ва полковник Бобобек эди. Улар 1870 йили Худоёрхондан рус босқинчиларга қарши курашда ёрдам сўраб Қўқонга келганда, уларни Худоёрхон банди қилиб, генерал гу-бернатор фон Кауфманга топширган эди. Мулоқотда шу воқеага ишора қилинган.

«Губернатур, хон ҳазрат, сиздан илтимос қиладур, бизни государ импературни кўруб келмоқингизни» деди. Хон билотаваққуф хўб деди. Шул ҳолда губернатур ёнидан қилични ўшал хон ўлтургон уйни деразасини(нг) ойнасига секингина урди, ёнига солди. Хайр-хўш қилди, қайтди-кетди. Бу ҳолда хон олдида ҳозир кишидан мулло Маъруф додхоҳ, Мирзо ҳоким фармоначи бирла ман эшикни ташида туруб эдим. Ман дедим: «Э-вой, қани ул қанча ҳаракат илан топган сўзларимиз, нимага демадингиз?» десам, хон: «Ўшал сўзлар такрор эди, аммоки мани тилим муҳолафат этди, тилим хўб дегандин кейин билдим, — деди. —Иш қўлдан кетадурган бўлганда фуқаро муҳолиф бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам хайрон бўлдим!»

Ҳаммамиз бирдан хафа бўддук. Йиғи-сиғи, кўз ёши бўлди, фойдасиз. Ўшал кун генерал губернатур дарҳол қоғоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбурға жўнасулар!» деб. Хон тақдирга тан қўймоқ, эмди ҳаракат маслаҳат бўлди. Хонни раъйи бекзодалар ва ойимларни Тошкандда қўйиб кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида олти юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эди. Тошканддан жўнаб, бир қўнуб, Чимканд борганимизда, анда бу хафаликларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима деди. Нойиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тўғрисида бир-бировлари илан ороз бўлуб, олти юз эллик сипоҳни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўкандға қайтди. Хон илан қолган кишилар бирга кетди. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ховлисига тушти. Бекзодалар ва аёлларга алоҳида ховли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун аҳли аёллари илан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар (билан) бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир қўнуб, Сурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб айт-дики: «Боринг эмди. Ҳар қайсиларинг(нг) аҳли аёлларинг бор, алар олдида бўлунглар. Бизни(нг) бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубтало, сизлар овора бўлманглар!» Ҳар қайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдук.

Хон илан бирга кетган кишилар булар эдики, чунончи, мулла Маъруф додхоҳ, иккинчи — Қосим тўқсаба, учинчи — Жамил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган кул, олтинчи — Муллача деган кул, еттинчи — Мирзобой деган сағира, саккизинчи — Тожи маҳрам деган, биз илан йиғлашиб, бу саккиз адад киши бирга кетдилар, биз қайтдук деб.

Мулла Муҳаммад Умарбек Андижоний хон маҳрамлариндан, бул киши ҳикоят қилдилар андан уёнги ҳолларни.

Ҳаж сафариға боргонда Жиддада бир киши бир неча кун ҳамқўш бўлуб, неча кун мусоҳабат бўлган, Худоёрхонни хизматчиси Ҳожи Муҳаммаджон деган баён қилди. Кобилдан то вафотиғача бўлгон ҳолларни ровийси ул эди. Нурмуҳаммад шарбатдор ўзи ҳам хонни Маккада қўймай, мамлакатга бораилуқ, деб бирга олиб келган киши эди. Бу таърихдан ўн саналар муқаддам вафот қилди. Бул воқеа шундоғ эканки, офтобачи ҳажга бормоқ бўлиб жўнаганда хон айткан эканки: «Ўшал тарафдан бир тадбирлик, истеъдодлик одам олуб келгил, Макка ва Мадинага така солдурамиз», деган экан. Мулла Абдурахмон офтобачи Жидда шаҳридаги Ҳожи Содиқбой Конибодомийни олиб келган экан. Ҳамма ишларини қўюб, хон йўқлаган, деб ул киши келганда хонни(нг) давлатлари авжида экан, Ҳожи Содиқ афандини чақируб, хонга манзур қилганда зиёфат қилиб, сарупо беруб, қуруқ хизмат буюрмай, жўнатган экан. Хон хизмат буюрмаганларида боис нима деганда, қўб кўрумсиз, бенамуд кичкина одам экан эмиш. Хон: «Бой, Худо хохдаса, хизмат буюрамиз» деб жўнатган экан.

Ҳожи Содиқ Жиддага жўнаб кетгандан кейин офтобачи: «Тақсир қўб катта бой экан, манга бир така бино қилиб, сарфини манга маълум қилинг деганда дарҳол қилур эди, такага боб

жойни ҳам оллуб келган экан» деса, хон яна айтубдурки: «Кўрумсиз киши экан, манга унча писанд бўлмади» деган экан. Бу такяга тайинланган ақчани масковчилардан Иброҳимжонбой дарҳол эшитиб, хонга келиб: «Таксир, бир сўз эшитдим, рост бўлса, муни(нг) йўли бор» деганда, хон: «Хўш, нима сўз?» деса, айтубдурки: «Маккага такя солмоқ учун бирмунча маблағ тайинланган экан, рост бўлса, ани бир йил тижоратга қўйиб, икки чанд қилиб, сўнгра юборуб қилдириш даркор эди» деганда, хон: «Ани ким киладур?» деса, мазкур Иброҳимжон бой: «Одам кўб бу хизматга, агар киши бўлмаса, мана, биз ҳам бажо қиламиз» деган экан. Хонга бойнинг бу сўзи маъқул бўлуб, дарҳол икки минг тиллони чиқаруб, Иброҳимжон бойга таслим қилубдур. Ул киши бу ақча билан Масков боруб, боҳузур айш қилиб ётган эканлар, хон Хўқанддан чиқиб, Ўринбурга боруб, анда туруб қолганда, ўзлари алоҳида кўра олиб: «Маккага борсак, бизга бир такя солмоқ учун ақча лозимдур, Иброҳимжон бойдаги пулни олиб борсак» деб одам юбориб, олдуруб, сўзлашуб ўтириб, хон сўз очуб: «Бой, эмди бул хил бўдци, мамлакатдан келдук, ҳажга борсак, эмди, ўшал такяни ўзимиз солсак, ўшал амонат пулни берсангиз» деганда хонга жавоб берибдурки: «Эмди ул бенизом шаҳарда ҳар иш ва ҳар маслаҳат сўз қилмоқ анда қолди, сиз мандан ақча талаб қилганда бир хужжат даркор, тегишли ерга кўрсатинг, мана судялар бор, топшуринг, — дебдур. - Хужжат бўлмаса, бу бекорчи сўзни айтмоқни фойдаси йўқ» деганда хон айтубдурки: «Ҳоло гап шулму?» деганда: «Ҳов, гап шул» дебдур. Хон: «Хўб-хўб, бой, бўлди, бале бизни эшитган амин кишидан чиққан сўз бул» деб, дубора ҳеч кимга индамабдур. «Худо билсун» деган экан. Сўнгра Ўринбургда баъзи вақтларда сайри шикорга эски одати бўлуб, шикорга боруб, бир неча кунлар шикорда қолиб, яна келиб, неча вақт ўтгандан кейин боруб шикорга уч кун-тўрт кун, бир ҳафта юруб бориб-келиб юриб бир куни овда бир қазоқ ёфисга кира қилиб, Русия тупроғидан йигирма тўрт соатда чиқармак бўлиб уч юз сўмга шарт айтиб жўнаб, бир суткада Эрон ҳудудига ўтқузган экан. Анда шоҳ Амир Насриддиншоҳ экан. Анга хат юборуб, сўзлашганда хонни кирмакига қабул қилмай, тўғри Афғон тупроғига ўтуб, Афғон амири Абдурахмонхон ҳам олмай, тўғри Ҳиндистон тарафига ўтган экан. Бир кичкина бош катта ер юзига сиғмай, эмди Худо ва пайғамбарни(нг) даргоҳидан умид этуб, тўғри Афғонистон ичи илан Пишовар тарафига юруб, Пишоварга кирганда ҳамшаҳарлари истикбол (қилиб), тўғри Пишоварга кириб, Гўрканд деган эски ўрдага тушган экан. Анда неча ҳамшаҳарлар зиёфат қилиб, сўнгра Лот тарафидан бир маъмур келиб, Худоёрхон аҳволларини сўраганда, оддидаги нодон бефикрлар маслаҳати илан, мазкур маъмурга нима муомала қиламиз, деганда бири дебдурки: «Насоро улуғларидан ҳеч имдод ёки ҳукуқи маъош сўраш даркор эмас» деб, маъмурни саволига ҳеч талаб ва ҳеч арз йўқ деганда, маъмур бул киши «Фарғонанинг хони эмас, бир ваҳший киши» деб, Лотга ропурт ёзуб қайтарган экан.

Пишоварда хон тушурган ўрдани тамошо қилдук, Абдулкаримбек ўрдасини(нг) олдида гулзор, яхши жой эди. Пишовардан Бўмбайга жўнайбургон бўлуб, ҳожибошилар Бўмбайдаги ҳамшаҳарларга тилигром юборуб, хонни истикболига ҳожибошилар чиқиб, Аҳмадобод деган шаҳарга чиқиб, хонни олиб келиб тушургон ҳожибошини ўз оғзидан эшитилди. Ҳожи Мухйиддин Бухорий, Ҳожи Юсуф Али Марғиноний, қори Абдулҳаким Марғиноний, Ҳожи Абдулкарим Ғузорий ва неча ададлари хонни олиб боруб, алоҳида уч ошиёналик бир кўноқи банголага тушурган экан. Сўнгра Бўмбайда неча кунлар тамошо қилдуруб, сўнгра хон жўнамоқ бўлганда, Жиддага тилигром беруб, хонни истикбол қилиб олмоққа эълон этганларида, Жиддада ҳамшаҳарлар каттаси Ҳожи Содиқ Афанди бўлуб, ул киши ҳамма гумашта ва одамларига амр қилиб, хонни Яламлам деган эҳромгоҳга боруб, олиб келмоқ учун буюрган экан. Хонни Бўмбайдаги ҳожибошилар бир минг рупия жамлаб беруб жўнатуб, неча кун дарёда юруб эҳромгоҳга йигирма адад киши Яламламга истикбол қилиб, кичкина ўт ёпурга тушуб, дарё ичинда хон тушган ёпурга боруб, қоғозларини кўрсатуб, копитанлар шоти кўюб, ёпурга олганларида, хон буларни кўруб, таажжуб қилуб, бу дарёни(нг) ичинда бухорий ҳожилар қайдин чикдилар, деб турганда, ҳаммалари юқорига чиқиб, хон илан мулоқий бўлуб

омонлашганда, хон сўрубдурки: «Сизлар қайдин чикдиларингиз?» деб. Булар жавоб дебдурларки: «Таксир, Жиддадан чикдук» деганда: «Жидда яқинму?» десалар: «Таксир, бир ярим соатда кўринур» деб, чой ичиб ўлтурганларида йироқдан баланду паст оқ иморатлар кўруна бошлаб, «мана Жидда кўрунди» деб, яқин борганда ёпур йироқда лангар ташлаб хожилаар хонни завракға солуб олуб сўзлашибдурларки: «Сизлар қайдин, мунда нима ишда?» Булар жавоб берибдурларки: «Таксир, биз ўз қулларидан Хўқанддан, Марғинондан ва Андижондан, ҳаммамиз фарғоналик, мунда тижоратда машғулбиз» деб, гумрук, яъни дарё лабидаги божхонага борганда, Ҳожи Содик афанди хонни(нг) гувоҳномаларини олиб тайёрлаб турган экан. Дарё лабида гумрукхонада хон илан мулоқот бўлиб, турк маъмурлари Фарғона хони насли эмиш, «боқалам» деб тамошо қилиб турганда Ҳожи Содик афанди тўрт адад файтунларни тайёрлаб, файтунга хон бирлан Ҳожи Муҳаммад Содик афанди ўлтуруб, тўғри Жидда растаси илан юруб, ўзини кўноғига кўндурган экан. Анда неча кун туруб, кўб хурсанд қилиб, охируламр бир кун кечаси чой ичиб ўлтуруб, хон мезбон Ҳожи Содик афандидан сўрайдурки: «Бой афанди, Хўқандга борганмусиз?» деганда, Ҳожи Муҳаммад Содик айтубдурки: «Таксир, камина аслим фарғоналик, Конибодомдан бўлурман» деганда, хон: «Яқинда Хўқандга борганмусиз?» деса, Ҳожи жавоб берубдур: «Ҳов, офтобачи ҳажга келганда мани олиб борган эдилар, хизматлариға бордим, фурсати хизмат бўлмади, буюрилмади, қариндошларни кўруб келганман, хизматлариға борганман» деганда, хонни ўшал, «Пакана, кўрумсиз экан» деб, оқчани савлатлик Иброҳимжон бойға беруб, ололмай, хафа бўлганлари ёдларига тушуб, бир қанча фикрга кетиб, сўнгра деган эканки: «Афанди, ҳукумат экан, одамни сувратидан билиб бўлмас экан, бизни(нг) амин билган кишиларимиз хоин ва қаллоб кишилар экан, бизга маъкул бўлмаган кишилар амину мусулмони комил кишилар эканлар, қўлиға иш бериб, имтиҳон қилмай, чунончи, мана бизни(нг) бошимизға келдики, Иброҳимжон бой масковчи сизга юбориб, така солмоқ бўлганда, тадбир илан икки минг тиллони олиб, охири инкор қилди, тонди, мана, эшитган одамларимиз, ман бул тўғрида сиздан хижолатман» деганда, бой дарҳол: «Таксир, ҳеч хижолат бўлмасунлар, мана, олдингизда турган жойни така учун олуб борган эдим, офтобачи кўрган эдилар. Алҳол ҳам мумкиндур. Таксир, Фарғона аҳли учун бир така солмоқ кўбда катта гап эмас, холо ҳам буюрсалар қилурмиз» деб, тасаллийи хотир қилган экан.

Раҳматлик бой биз борганда олтмиш ёшларинда бўлган, кичкина, соҳиби ақл киши экан. Кўб мусоҳиб бўлган эдук. Тошканд такасини муқобилинда баланд ошёна ўрдаси бор эди. Мисрлик хотунидан Крсим исмлиқ ўғли мактаби эъдодияда ўкур эрди. Ёшлиқда вафот этди. Хонни тушурган кўноқларини кўрдук.

Валҳосил, хонни уч кун зиёрат қилдургандан сўнг, Маккага тилигром бериб, далилга хонни(нг) келиб турганини билдурган экан. Ажала туяларга миндуруб жўнатганда далиллар Сафо ила Марва ўртасинда бир ўрдаи эски бор экан, анга кўндирган эканлар. Лекин ул ўрдани юқори ошёнасида марҳуми Хўжа Калон эшон Намангоний мужовир бўлиб эканлар. Ул киши илан ўғиллари Юсуфхон тўра ва Омон халифа бирга экан. Бир куни хон Ҳарамда ҳар кун кўриб Ҳазрати эшон марҳумийга изҳори хурсандлик қилиб: «Алҳамдулиллоҳ, мақсади аслийға восил бўлдим» деб беш вақт номозларини Ҳарамда адо қилиб юрганда, иттифоқо бир куни Ҳарамдан хон чиққанда бир киши бир пиёла чой тутган экан. Хон каравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб хонни оғзига тегиб, икки адад тишлари синган экан. Вакти зобидлар ургучини олиб бориб, ҳибс қилиб, сўнгра хонни иложхонага олиб бориб, сўнгра чиқариб, истинтоқ қилганда, бу ургучи Намангонда фуқаросидан тўрақўрғонлик Солиҳ саркор деган Ортуқ саркорни(нг) ўғли экан. На учун ўз хонингни урдинг, деганда айтибдурки: «Ман бул кишиға саркор эдим, Намангонни танобини йиғиб берганимда хазинаға зарар қилгансан деб, мани ҳовли ҳарамларимдан жудо қилган эдилар, ҳаётлиқда бир қасос олмоқ мақсадим эди. Бул киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим, урдим» деганда, тўрт йил ҳибсга

хукм бўлиб, хондан сўраганда: «Ман афв қилдим» деганда, икки йил ҳибсда қолган экан. Хон айтибдурки: «Ман Намангонда Муҳаммад Аминбек деган ҳоким қўйган эдим, бул кишини ҳар нима қилса ул қилгандур, ман андан хабарим йўқ» деб жавоб қилган экан.

Бир кун Катта Хўжа эшон хонни таклиф қилган эканлар. Болохонага чиқиб, зиёфат бўлганда хон айтибдурки: «Мани бу Нурмуҳаммад асло қўймайдур, мамлакатга кетайлук деб қистайдур. Бунга бир маслаҳат берсангиз» деганда, эшон айтибдурларки: «Эмди сиз жанобни ҳукуматларингиз қирқ йил бўлиб, хукмронлиғ мунча муддат салтанат сурган киши хавоқини Хўқандда йўқ, мунга шукр этилса бўлур. Ва ҳам насиба бўлиб Ҳарами мухтарамга дохил бўлиб, бу давлат яна марҳамати Оллохдур. Буни(нг) шукрини бажо қилиб, эмди қолғон умрни Ҳарамда ўтқарсалар яхши», деб айтганда хон: «Ман ҳам шундоқ ўйлайман» дебдур. Ва лекин Нурмуҳаммад шарбатдор хонни ўз ҳолига қўймай, мамлакатга олиб кетмак бўлиб, жўнаб кетган экан. Марҳумий ҳазрат Хўжа Калон Юсуфхон тўрага: «Ўтин ёрсанг, тепада ёрмай, пастга тушиб ёргил, хонни тепасида тарақ-туруқ қилма» деб хонни риоя ва одобини бажо қилур эдилар, дейдилар. Бу тариқа Маккада туруб осойишда экан, Нурмуҳаммадни(нг) тарғибига унаб, охири яна Ҳиндустон ва Афғон илан юриб, дарёи Амуга якин Каррух деган ерда Эшони шаҳид деган Ислон шайхни катта муршидлари халифа Доруламон деган Эшон хонақоҳларига келиб, анда хужра олиб, истиқомат қилуб туруб, анда Нурмуҳаммад шарбатдор мамлакатга хабар олиб келмоққа кетганда хон яғрин елкасига ўсма яра чиқиб, Афғон ҳақимлари кесмак бўлганда, ҳақимлар доруйи беҳуш бермоқ бўлганларида, қабул қилмай: «Ман умрумда беҳуш бўлган эмасман, хушёр турганимда кесаверинглар» деган экан. Анда ўткузуб, қўйиб, пиёгани(нг) оғзидек жойини кесиб олиб, дору қўйуб муолажа қилганда бир ойда тузалуб, ичинда андак жой қолганда хонни(нг) бетоблиги даража қилиб экан, анхўйлик Муҳаммаджон ҳожи яхши парво қилиб турганда ўшал бетоблигидан сиҳат бўлмай, ахийри 1299 хижрийда Каррухда вафот бўлдилар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан.

Ўшал ходим анхўйлик Жиддада бизлар илан етмиш кун бир қўшда бўлуб туриб: «Ўзум қўлимда қўйдим, — дер эди. — Хон қабридан бир дарахт кўкарди, қаю хил дарахтлигини билиб бўлмайдур. Бир йил қабрда ётдим, сўнгра ҳажга ирода қилиб келдим» деб ҳикоя қилур эди.

Бар ҳар ҳол хонни Хўқанддан чиқиб, Ўринбурғда туриб, андин ҳажга боруб, қайтуб келиб вафотлариғача ўртаси саккиз йил бўлуб, тўққизинчи йилида вафот бўлган экан.

Хонни(нг) авлодларидан Насриддинхон, Муҳаммад Аминбек, Саййид Умарбек, Ўрмонбек ибн Яминбек, Фансуруллоҳбекдурлар. Булардан Насриддинбек ила Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек марҳум, бўлаклари мавжуддурлар. Чунончи, Муҳаммад Аминбек Тошкандда, икки ўғуллари ҳукуматда хизматдадур. Саййид Умарбек, ул киши ҳам Тошкандадурлар. Ибн Яминбек, ул киши ҳам Тошкандда генерал губернатурни(нг) хос маҳкамаларида хизматдадурлар. Бу беклар ичинда ҳаммаларини(нг) катта қариялари алҳолда Назирбекдурлар. Бул киши хон акалари Сўфибегимни(нг) ўғилларидурлар. Кўб музаввиқ сўзлашадурган муфарриҳ кишидурлар. Тўрақўрғонга ҳоким ҳам бўлган эдилар. Аввали вақтларда булар илан ҳар йилда бир маротаба мусоҳабатлар қилуб турамиз. Биз ёшлиқдан иттиҳодмандлигимиз Ибн Яминбегим иладур. Гоҳи хизматдан фориғ бўлган ошонларида марҳамат қилуб келурлар, биз борурмиз, мувосалат бор. Булар ҳаммалари Тошкандда алоҳида-алоҳида ҳовли-жой, ҳар қайсилари деҳқончилик ва тижоратларга машғулдурлар, ва баъзилари ҳукумат ишида машғулдурлар.

Бу Хўқанд тарихини хатм этуб, бу Фарғонада бўлмиш шаҳарларни(нг) энг қадимий ва энг ободи бўлган Андижон тарихини ёзмоққа иштиғол этдук ва бу ерга етдук. Вассалом.

ТАРИХИ АНДИЖОН

Андижон лафзи асли Андигон бўлса керак. Бу Форсистондан қўшулгондур. Чунончи,

«бандигон» ёки «мардигон» дегандек, форсийда «гон» - «лар» ўрнида, «мардлар» ёки «озодагон» — «озодалар» деган сўздек, «Андигон» — «андилар» деган сўз. «Анд» турк уруғини(нг) ўзбекларини айтур. Бул ҳам форсийлар тарафидин айтилгон бўлиб, асли Андижон форсийлар, яъни эронийлар кўлига ўтмасдан аввал ҳам бор эди. Чунончи, тарихи «Қутадғу билик»да ёзибдурки, Ўғузхоннинг Хиндустонга юргонининг зикрида айтур. Ўғузхон тамоми лашкари мўғуллар илан Талас ва Сарём келди. Тошканд ва Самарқанд ва Бухоро подшоҳлари саф тортиб уруша билмайдилар. Улуғ шаҳар ва маҳкам қалъаларга беркиндилар. Ўғузхон Тошканд ва Сарёмни ўзи қамаб олди. Туркистон ва Андижонга ўғлонларини юборди. Онлар 6 ойда Туркистон бирлан Андижонни олуб, атоси хизматиға келдилар, дейдур. Яъни Ўғузхон замонида ҳам Андижон шаҳар экан. Бу исм ила машҳур экан. Ўғузхон Бўқухонни(нг) саккизинчи бобосидур. Яъни Бўқухон Афросиёбни(нг) мўғулча исмидир. Афросиёб лақаби фарран осие деган сўздур. Фарғонани Афросиёб бино қилди. Фарғонадан аввал Кубо бино бўлди, Кубодни(нг) вақтида. Аммоки Андижонни(нг) қайси подшоҳни(нг) биноси эканлигига мўътамад тарих ва маълумотимиз бўлмагандан бул тарихларга иктифо қилинди.

Тарихи «Қутадғу»дан мустафод бўлурки, Андижон тўрт минг йилдан мукаддам, яъни Ўғузхон вақтида шаҳар бўлса, андан аввал ҳам ободон шаҳар экан. Ўғузхон ҳазрати Нух алайҳиссаломни(нг) тўккузунчи ўғилларидур. Валҳосилки, Андижон Фарғона шаҳарлари ичинда энг аввалги ва қадимийдур. Андин Афросиёб вақтига келганда, Афросиёб Турон подшоҳи бўлиб, Андижонни пойтахт қилиб, Кўникдар шахридин гоҳо Тошканд ва Андижон келур экан. Аммоки, афвоҳи носда қариялар сўзидурки, Андижон асли Одинажондур. Одинажон Афросиёбни(нг) қизидурки, анга ўрда ва боғ бино қилиб бериб, ани(нг) исмига тасмия қилиб эди. Одинажонни тилда бузуб, ағлоти авом ила Андижон қилган, дейдурлар. Бар ҳар боб бир эски шаҳар бўлуб, неча мартаба бузулуб, яна обод бўлуб, табодули замон ва инқилоби омон илан тузалуб, бузулуб, обод бўлган эски шаҳардур. Аммоки, «Тарихи фаришта»да ёзилибдурки, Умаршайх ўғли Бобурхон Андижонга саккиз юз тўксон тўккузунчи ҳижрийда ўн икки ёшида подшоҳ бўлди. Тарихи валодатиға шул тариқа назм қилибдур. Назм:

*Андар шаши муҳаррам, зод он шаҳи мукаррам,
Тарихи мавлидаш ҳам омад «шаши муҳаррам»⁷⁹.*

Аммоки, Умаршайх Мирзо душанба куни 14-муҳаррам рамазонда 899 ҳижрийда кабутархона тоmidан йиқилиб марҳум ўлдилар. Бобур Мирзо баиттифоқи умаро подшоҳ бўлди. Ул вақтда Аҳси подшоҳи Узун Ҳасан подшоҳ эди. Аммо Фарғонада Ҳасан Яъқуб подшоҳ эди, дейдур.

1030 ҳижрийдаги зилзилада Аҳсикент бузулган. Зилзилада Андижон ҳам бузулган эди. Яна андин буён Русия тасарруфига ўтгандан сўнг тезроқ ободликка қадам қўйган эдики, 1316 ҳижрийда бўлган зилзила ҳаммани(нг) маълумидур. Анда яна зилзила бўлуб, бузулуб, ҳукуматдан им-додлар бўлиб, аввалгидан неча даража обод бўлган. Мундан аввалги ободликни билмак бўлган киши «Бобурнома» тарихини кўрса бўлур. Ерларини(нг) ҳосилдорлиги, саноатлари ҳаммаси Фарғона бобида ёзилиб ўтди, такрорга ҳожат кўрулмади. Бинобарин, сўзимиз татвил этмай, қаноат этдук.

ТАЪРИХИ НАМАНГОН

Намангон янгилик жихатиданму ёки биз аҳли ислом диний китобларга аҳамият беруб, тарихларга аҳамият йўқлиги сабаб, бу Намангонга ҳеч ким равшан тарих қилмаган экан. Бу сабабдан бир китоб кўрилмайдур. Қариялар оғиздан-оғиз эшитилуб, ҳадди тавотурга етуб, баёнида бўлак қилу қол бўлмай, ҳаммани масмуъи бўлган равшан сўзлар илан адо қилинадур.

⁷⁹ Муҳаррамнинг олтисида ўшал шоҳ мукаррам бўлди, Туғилиш йили ҳам «шаши муҳаррам» (муҳаррамнинг олтиси) бўлди. «Шаши муҳаррам»дан абжад бўйича Бобурнинг туғилган йили чиқади.

Чунончи, бу Намангон асли намангон эмасдур. Форсий лафзи бирла намакон — намак кондур. Муни(нг) маъниси шул эканки, бизни Чиғатой тилида асли гон йўқ, бу шеваи форсийдур. Чиғатойда «кон» ёки «гон» ё «қон» бўладур. Бу лафзи «гон» «кон»ни осон қилиб, «гон» дейдур. Ёки форсийлар ихтилоти ва ҳам бу боний лафзи форсий учун «гон» деб машхур ва бу лафзда мазкур бўдди. Чунончи, Намангон аввали ҳолда, яъни мундан тўққиз юз йил илгари ерларда ҳеч ким бўлмай ётган биёбон — кўлтуз бўлуб, ул вақтда Бухоро хонлариндан Абдуллоҳхон бу Фарғона тарафларига келиб, ҳар ерга гоҳ сардобалар кавлаб, саққойи мўъмининга чоҳларни(нг) тепасига гумбазлар қилиб, кўб халқга нафлик ишларни қилган хон экан. Ул киши бул Намангонни(нг) ерига келиб, алҳолда сардоба деган мадраса бордур, бир чуст ва бир аминлик маҳалладур, ул ерга тушуб, дарҳол сардоба кавлатиб, неча кунлар туруб, бир тарафи дарё ва бир тараф тоғ ҳавоси яхши учун бу ерга бир шаҳар бино қилмоқ бўлуб, ўз ичларидан бир оғолик мансабида турган кишини амр қилиб, шаҳар қилмоқ бўлганда, ўшал ерни(нг) дарё тарафи бутун шўр кўл бўлуб ётган туз экан. Бинобарин, намак кон деб, яъни туз кон деб атаган экан. Бу намак кон лафзини форсийда «гон» қилиб ёзуб, намак-конни намангон деб, бир «нун»и зоида илан Намангон бўлди, асли намаккондур.

Намангон таърихи Абдуллоҳхон тарихидур. Абдуллоҳхонни(нг) тарихи «замона хароб»дур, яъни тўққуз юз олтинчи ҳижрийда бўлубдур. Бу Намангон тўрт маҳалла бўлуб, биринчи маҳалла Сардоба маҳалласидурки, аввали Абдуллоҳ сардоба бино қилган еридур. Иккинчи маҳалласи Лаббайтағодурки, ани ваҳҳи тасмияси мулла Бозор охунд деган киши бор эканлар, ул кишини бир жиянлари бор экан.

Ҳар икки азиз ўрталари овоз етадургон масофат экан. Гоҳо жиянларини чакирганларида жавобан тағоларига «лаббай, тағо» деб овоз берганларида, аксар кишилар ул маҳаллани «лаббай тағо» маҳалласи деб атаб «лаббайтағо» мусаммо бўлган бир маҳалладур. Бир маҳалласини «Чукуркўча» дерларки, ул Намангонни(нг) ҳамма кўчасидин чукурроқ учун Чукуркўча тасмия бўлган. Ва бир маҳалласи Дегрезликдурки, ул ҳамма шаҳарларда бор бир жамоа қазон қуядургонлар келиб жойланган маҳалладур. Намангонни(нг) биносига тўрт юз йигирма етти йил, бул тарихдан ўтмаган бўлса ҳам, тезда обод бўлуб, авлиёи киром ва машойихи изомлар бирлан мамлу бир шаҳар ўлуб, булардан сулуки алонияда муршид бўлган Анжир Фағнавий Намангондадурлар. Мулла Бозор Охунд ҳам Намангонда мадфундурлар. Машраб авлиёни(нг) ҳовлиси, туғулган ери маҳалли маҳсусдур. Машойихи киромлар зикрларин мунда қилмоқ бўлмади. Умр мусоада қилса, иншооллоҳ, алоҳида маноқиб қилинур.

Бу Намангон атрофида бўлган қасаботлари ижмолан ёзмоқ лозим бўлди. Булардан Намангонни(нг) ғарбида бир бозорлик қасаба бу муаллиф ватани аслийсидурки, муни Дашти қипчоқ хонларидан Аҳмадхон, яъни Шиғайхон бино қилган экан. Ул вақт муаррихлари Аҳмадхон исмига қалъа қилиб, Қалъайи хон деб исм қўуб, бу лафз биносига таърих бўлган экан, 851 ҳижрийда бино бўлган экан. Аввали вақтларда биносидин то Русия давлатига ўтгунча, бул Намангонни мақарри ҳукумат пойтахти Тўрақўрғон бўлиб, эскилиги ва ҳам ҳаво жиҳатидин ислом ҳукуматдорлари бу ерни ўрда, қўрғонлар қилиб, аскари исломни(нг) ватан ва мақарри эди. Аммоки Тўрақўрғон деб машхур бўлмоғи боний Шиғайхонни(нг) Яъқуб тўра ва Юсуф тўра деган икки ўғли. Бу қалъа хонга қўрғон қилган жиҳатдин Тўрақўрғон деб нисбат бўлган. Асл исми Қалъаи хондур, туркийси — Тўрақўрғон.

Аммоки, бул ўрда ичинда табаъалардан Шоҳ Абдулваҳҳоб деган киши мадфундурлар. Бирлари Намангонга чиқадургон кўча оғзида ётибдурлар. Ул киши исмлари Шоҳ Абдулазиздур. Ҳар икки азизлар Косон урушида келиб, бул ерда шаҳид қилган экан. Алҳолда ҳар икки азизни лақаблари ила зикр қилинур. Бирларини Қаровул ато ва бирларини Фалосбон ато дерлар. Қаровул ато ўрда ичинда, Фаласбон ато кўча оғзидадур. Яна бирлари Миришкор ато дерлар. Тўрақўрғонни(нг) жанубида тўрт чақирим ерда биёбонда мадфундурлар. Бул азизлар 94 ҳижрийдаги Жарир ибн Абдуллоҳни(нг) мўғуллар илан қилган урушида шаҳид бўлгон

араблардурлар. Бу Намангонни(нг) ҳокимига қарашли тўрт қасабот ўлиб, Тўрақўрғон, Чуст ва Чаҳортоқ, Косон деган ерлар бўлуб, ҳар бири бир беклик ер эди. Намангонда Хўқанддан қўйиладургон бек ҳавоқини Хўқанднинг энг катта бекларига бу ўрун берилур эди. На учунки, аввали мақарри хонон ва пойтахтлиги сабабдан муни мўътамад ва жасур кишига берилур эди. Русия давлатига ўтгандан сўнг шаҳар бутун Намангон бўлуб, ҳокимлар ҳам, аскария ҳам Намангонга нақл қилинуб, Тўрақўрғон бўлустлик кишлок бўлуб қолди. Алҳолда ул кўрғон хабар ва ўрдадан асар қолмай, табодули даврон ва инқилоби овон бўлуб қолди.

Тўрақўрғонда икки хиштин мадраса, бир ҳаммом, тўрт пахта зовуд, ўн бешдан зиёда пахта сарой бўлуб, ўртасидан Косон сойи ўтадур. Суви тоза ва ҳавоси покиза бир қасабадурки, йигирма минг нуфуси бордур. Вассалом!

Таҳрир ва тасвиди Ибратдан, 1333 ҳижрийда. Яъни муаллиф дастқалами иладурки, 1916 милодий.

*Келди бошимга яхши бир овон,
Манго тавфиқ яротиб Субҳон.
Эрди Фаргона тарихи шуглим,
Таълиф эттим келиб манго даврон.
Исми таснифига бўлуб таърих,
Бекаму кўст лафзи бу «Фаргон».*

*Таммат,
1344—1925,*

Қалами Иноятхон Тўрақўргоний валади Улугхўжа эшон марҳумий.

- ИЛМИЙ ВА МАЪРИФИЙ МАҚОЛАЛАР -**ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО ГОРОДА АХСИ В ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ⁸⁰**

Фарғона областида қадимги замонларда пойтахт бўлуб турган Ахси ёки Ахсикент деган катта шаҳар бўлган экан. Бул кунларда мазкур шаҳарнинг ўрни ва асорати яхши маълумдур. Чунончи, Наманган уездиға тобеъ худди Наманган шаҳридин ўн беш чақирим масофада Ахси бўлустида дарё лабида бир неча кишлокдин иборатдур. Бул хусусда таворих китоблардин мазкур Ахсикет хусусида хабар олиб, таворих учун бирор рисола тасниф қилмоқ лозимдур, яъни ул шаҳар қайси вақтда ул мартаба бино бўлган, қайси хон ва беклар ул шаҳарда ҳукумат қилган ва фуқароларни(нг) маишати қаю тариқада бўлган ва ҳам қаю вақтда нима сабаблар ила ул шаҳар вайрон ва хароб бўлган ва нима учун ул жойда ҳеч ким туролмаган. Йиқилган девор ва иморат асорати ер остиға кўмулуб қолгандурму, деб. Бул муддао бирла газет ўқуғувчи зотлардин илтимос қиламизки, ҳар кимнинг кўлида ҳар хил тарих китоб бўлуб, ул китобларда Ахси шаҳри хусусида хоҳ қисқа, хоҳ муфассал хабар бўлса, биз газет муаллифиға ёзиб юбориб, бизни хурсанд қилса, ва лекин мазкур хабар бу тариқа ёзилса, чунончи: «Ахсикет Мовароуннаҳрда Сайхуннинг соҳил шарқисида бир қасаба эрди.

Ахсикет Мовароуннаҳрда Фарғона доҳилида бир қасаба ўлуб, Сайхун дарёсининг шимол тарафидағи қасабаларнинг бири Ахсидур. Китобларда битадурлар, чунким Асириддин⁸¹ шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада Андижондин сўнгра мундин улўғроқ қасаба йўқдур. Андижондин ғарб тарафида тўққуз тош йўлдур. Умар Шайх Мирзо мун пойтахт қилди. Бир-икки мартаба ташқарироқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк кўрғон йўқтур.

Ахси кўрғони баланд, жар устида воқеъ бўлубдур. Иморатлари ҳам жар ёкасида эди. Ушбу тарихда, яъни 899 ҳижрийда, душанба куни ва рамазон ойини(нг) тўртида Умар Шайх Мирзо жардин кабутар мисллик учуб вафот қилди. Ўттуз тўққиз яшар эрди, валодати 860 да Самарқандда эди, Султон Абу Саид Мирзонинг 4-ўғли эди. Султон Абу Саид Султон Маҳмуд Мирзо ўғли, ул Мирзо Мироншоҳ ўғли, Мирзо Мироншоҳ Амир Темур ўғли. Умар Шайхни қабри алҳол Ахсидадур. Умар Шайх Мирзодин уч ўғил, беш қиз қолиб эди. Ўғлонларининг улуғи мен Заҳириддин Бобур эдим. Менинг онам Қутлуғ Нигорхоним Юнусхон қизи эди», деб.

Бу иборалар «Бобурнома»да худ Бобурхон сўзларидур. Яна «Бобурнома»нинг 40 ва 29-саҳифаларида ёзиладурким «Бир-икки кундан кейин Кандарлик доवони ила Ахси ва Андижонға азимат қилдим. Ахсиға етиб, отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъани вақтида чиқиб, Бандсолур йўли ила Андижонға кирдим», деб.

«Таърихи Рашидий»да⁸² ёзилганига қараганда, Ахси шаҳрининг аввал биноси мўғул хонлари тарафидин бўлуб, 890-900-ҳижрий таърихида Амир Темур авлодларидин Умар Шайх Мирзо ва Шайбонийхон авлодларидин Жонибекхонга Ахси шаҳри бир неча вақт пойтахт бўлуб, бу шаҳарда ҳукмронлик қилган эканлар. Ўшал асрларда Ахси шаҳри ғоятда ободонликда экан.

⁸⁰ Исҳоқхон Ибратнинг «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган мақолалари, таҳририят қондасига биноан русча сарлавҳа билан эълон қилинган. Сарлавҳалар аслиятдагича берилди.

Исҳоқхон Ибрат 1913 йилнинг июнь-июль ойларида Тошкентда бўлади ва археология жамияти томонидан уюштирилган Ахси шаҳрининг тарихига бағишланган мунозарада қатнашади. Мунозара материаллари «Туркистон вилоятининг газети»да мунтазам бериб борилади. Бу мунозара Исҳоқхон Ибрат мақоласи билан бошланади. Унинг мақоласи ушбу газетанинг 1913 йил 48, 52, 53, 55-сонларида берилган.

⁸¹ Асириддин Ахсикатий — Абу Рашид Аҳмад ал-Ахсикатий (1073-1134), ўрта асрларда Фарғона водийсининг марказларидан бири ҳисобланган, маданият, илм-фан гуллаган Ахсикат шаҳрида дунёга келган. У шоир, насрда пешқадам, катта мударрис. У олимлар ўртасида «Зул-фазойил» («Фазллар эгаси») унвони билан машҳур бўлган. У тарих, шарҳ, тилшунослик илмларида устоз даражасига кўтарилган.

⁸² «Таърихи Рашидий» — Мирза Муҳаммад Ҳайдар Дуғлатнинг (1499-1551) машҳур тарихий асари. Чиғатой хони Абдурашид (1533—1570)га бағишланган ушбу асар Кошғар, Марказий Осиё, Шимолий Ҳиндистон ва Тибет халқларининг XVI аср тарихига оид муҳим манба ҳисобланади.

Кўб замонлар Кошғар вилоятида ҳукмронлик қилиб, Абдуллахон Самарқанд ва Бухоро ва Фарғонага истило қилгандин кейин Султон Абу Саидхон кўб аскар ила Кошғарга бориб, тамом тавобиоти Кошғарни олиб, 939 йилгача ҳукмронлик қиладур.

Таърих эски Ахси маноқибни рисолаи Ҳазрат Лангар Бобо Азиздин шул тариқа ёзилибдур: «Ахсикентни аввали биносини Эрон подшоҳи Нўширавони одил бино қилган экан. 521-тарих милодийда Нўширавон ўғли Хурмуз подшоҳ Ахсини неча вақт пойтахт қилиб, анда ҳукумат суруб, сўнгра 1233 милодийда Сирдарё катта тошган вақтда бир зилзила бўлуб, дарёни(нг) суви Ахсини(нг) биёбонига чиқиб кетган экан. Анда бузулуб, хароб бўлган экан. Аммоки аввалги ободлигида иморатлари икки-уч қабат хиштдин бинолари бўлуб, шаҳар ниҳояси Косонғача боруб, Косон ила Ахси ўртаси қирқ чақиримлик йўл ҳаммаси иморат, бозор бўлган экан. Ҳаттоки бир эчки Ахси томида юрмак бўлса, то Косонғача борур экан. Том устидан юруб ҳаммомлар, мадрасалар, саройлар, ер тагидан юрадургон савқи ерлари, кўб таажжублик нимарсалари ҳозир ҳам кўрунуб турадур. Ҳозирда Ахси икки ерда бўлуб, бирини Эски Ахси, бирини Янги Ахси дерлар. Яъни Янги Ахси Эски Ахси бузилгандан сўнг қолган одамлар дарёдин қочиб, Косон тарафида баландлик биёбонга иморатлар қилиб, кўб қишлоқ бўлганлар. Ҳозир Янги Ахсида ўн икки қишлоқ, Шоҳанд деган бозорлик, бир қишлоқи оила бир бўлушиб бўлган. Аммо Эски Ахси одамлари оғзидаги сўзлари кўб ажиб ва ғариб сўз сўзлайдурлар. Аларни олмай, маноқибдан ёзилди. Эски Ахсини бузулган тарихи 1030 милодийда бўлган экан. Андин буён мазкур Ахсини ҳеч подшоҳлардин ёки фуқаролардин обод қилгани йўқ. Дехқонлар ва ўтунчилар ҳар хил нимарса топуб олурлар, чунончи, мис асбоблар ва шишалар, ҳар хил тошлар чиқадур, кўб ерлари дарёга кетгандур. Алҳолда ҳам иморатларга аксар хиштларни андин олурлар».

Туркистон вилоятининг газети, 1913 йил, №48, 23 июнь

ПИСЬМО В РЕДАКЦИЮ

ИСҲОҚХОН ТЎРАДИН ТУЗЕМНИ ГАЗЕТГА МАҚОЛА⁸³

Ушбу 1911 нчи йилда августда Тўрақўрғон қасабасидин чиқиб, азбаройи ёр-биродар жанобларини зиёратла-ри учун ўз каласка аробамиз ила Чустга келиб, андан ошнойи қадимамиз бўлган ҳурматлу Мулло Азизхон мироббоши ҳовлиларига тушуб, икки кун истироҳатдин сўнг жўнаб, Фоф келиб, анда турмай, бир от илан тўғри Арслонбек кемага келиб, дарҳол ўтуб қиём вақтида Янгибозор мавзеида бўлган Урганжи қишлоқга келдук. Ул кун бозор ниҳоятда чанг экан. Бир ерда андек истироҳат қилиб, жойлануб, сўнгра жўнаб кетиб турган эдук, қўрғондин ташқари бир баланд йўл кўзга кўрунди. Ажойиб бул хил баланд ер йўқ эди деб, таажжубда эдук. Баногоҳи икки мардикор занбар кўтарган йўлда экан. Ани аравадин кўруб, тушуб савол қилдимки:

— Бул нима йўл? - деб. Жавоб бердики:
— Наманган темир йўлидур. Сўрадўм:
— Ушбу кун қанча ерга борди? — деб. Ул жавоб бердики:
— Ушбу кун бул ердан ўн олти чакирим бордур, - деб. 14-август эди. Яъни вокзолдин, Хўканд вокзолидин 28 чакирим релс темирларни бошлаб босган экан. Камоли хурсандлигимдин аробадин тушуб, ҳар икки мужикларга бир-икки танга бериб, алҳамдулиллаҳ, бизларга ҳам роҳат бўладурғон вақти келди. Бизга келгучиларга йўлларимизни бетартиблиги катта нуқсон эди ва фақир бечораларга ғалатларни арзон бўлиши, сайёҳ аҳлига бормоқ-келмоклари осонликка мубаддал бўлди. Юз шукур деб ўтуб Хўкандда бўлган ошнойи қадимамиз жаноб Ҳазрат Миён Содик Ҳазратни ҳовлиларига нузул қилиб, анда икки кун туруб, кечки пўчтовой поезд илан ифторой класда жой оллуб, кечаси бир кеча, яъни икки соат туруб, яна жўнаб, тамом кун чиқганда Тошкандга, Русия ичида Обухов кўчада ҳурматлу коллежиски секретар Ибн Яминбек Худоёрхон ўғлиларини(нг)⁸⁴ ҳовлисига кўндук. Биринчи рамазон анда бўлинди. Мазкур бекни(нг) ҳовлилари хусусида бир-икки банд манзума ёзилган эди, дарж қилинди. Чунончи манзума:

Бегимни ҳовлилари бир риёзи жаннатдур,
Саконат этса киши кони бир масарратдур.

Кишики умрини яхши қилур, хасис ўлмай,
Музейян таъбини хуш айлаганга раҳматдур.

Хасис, мардуми мумсик бўлиб, емай-ичмай,
Жаҳонда умр кечурган кишига лаънатдур.

Не бу ерга қўйиб кетма, сарф қил, илло кейин
Қоронғу гўр ичида ушбу санго офатдур.

Ичида сарви гулу лола-ю райоҳинлар,
Муфаррах дили мафҳума катта ҳикматдур.

⁸³ Ушбу мақола 1911 йили Қўқон-Наманган темир йўлининг қурилиши ва ишга туширилиши муносабати билан ёзилган. Исҳоқхон Ибрат ушбу воқеага бағишлаб «Тарихи вагон Исҳоқхон Ибратдин» номи билан катта ҳажмда муҳаммас ҳам битган.

⁸⁴ Ибн Яминбек Худоёрхон ўғли - сўнгги хонлардан Худоёрхоннинг тўртинчи ўғли, узоқ муддат «Туркистон вилоятининг газети»да ҳамкорлик қилган. Исҳоқхон Ибрат Худоёрхон ўғиллари билан яқин дўст бўлган.

Худойим берди бу дунёни умри роҳатга,
Кимики умрига сарф айлар, ул ҳимматдур.

Худо дерки: «Кулу вашрабу» бу Каломинда,
Тасарруф этгучига охиратда беҳжатдур.

Бу ерда хайру саховатни қил ғарибларға,
Сахийга ваъдаси бор, охиратда нусратдур.

Назифу тоза жинон муза жаҳон янглиғ,
Кўнгулни сайқал этар, жонға бир фароғатдур.

Кишики оқча йиғиб, сарф айламай ўтса,
Ики жаҳонда онинг кори бори захматдур.

Худо юборди бу дунёга имтиҳон қиладур,
Тасарруф айла они неча кунга фурсатдур.

Ҳама кетар бу дунёдин бахил ёки хасис,
Кўруб турубсан ўзунг, ушбу санга Ибрatдур.

ОТКРЫТИЕ КОКАНД-НАМАНГАНСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ

Ушбу 7-июлда Наманган оташ ароба йўли битиб, они очилганлигиға шукрона байрами бўлубдур. Шул куни соат бирға Хўқанд истансиясиға боёнлардин йиғилиб, Наманганга борадургон поезни кўб зийнатлар бериб, ул жойда дуо ва фотиҳалар қилиб, ул йўлни(нг) биносига сабаб бўлган одамларни ҳам ҳақлариға дуо қилиб бўлуб, мазкур ясатулганни олиб келиб сийр тортиб қўйган лентани кесиб, анинг устиға «Наманганга салом!» деб ёзган ёзувни вокзолға рўбарў қилиб, ул поездға Наманганга шукрона байрамға борадургон одамлар тушуб, алоҳида чиройлик қилган, устиға «Яхши соатда!» деб ёзган дарвозадин поезд ўтиб, Намангонга қараб жўнаб, ўшал аснода фотографлар ва ҳам алоҳида чиқарилган синимотограф ўшал ерда ҳозир бўлуб, тасвирларини олиб турибдур. Ул поезд Чуст истансияға расми юришда юруб бориб, андин кейин Сирдарёға кўб харажатлар билан бино қилган ёғоч кўфрикдин ўтуб, ул йўлларда кўб жойларда кўб чуқур жойларға кўфрик солиб, хусусан, икки чуқурлик жойға бири саккиз саржин, бири ўн икки саржин жойға кўфрик солиб, бул икки кўфрик ул йўлни тезлик билан битмасликға сабаб бўлубдур. Мазкур поезд Чуст ва Тўрақўрғон истансиялариға келганда, қишлоқ фуқаролари тарафлариндин мутасаддилар қарши чиқиб, нон-туз ушлаб, Чуст мутасаддилари Фарғона области жаноб военный губернаторини ноиблариндин ҳукуматдорлардин тўсукқа ҳам оташ аробани тезлик бирлан келмоғиға ионат кўрсатмоқликни илтимос қилибдурлар ва ҳам ўз тарафларидин беокча ул оташ ароба кераклик ерларни бермоқликға ваъда қилибдурлар. Поезд Наманганга келгандин кейин истансаға ниҳоятда кўб сартиялар йиғилиб, атрофдин, қишлоқлардин умрида оташ аробани кўрмаган одамлар келиб, ул оташ аробани биринчи маротаба кўруб хайрон қолиб, поезд келаётган вақтда оқ саллалик одамлар адади ниҳоятда кўб 25000—30000 га етибдур. Наманганга етиб дуо ва фотиҳа қила бошлаганда, ул кўб ҳужум бўлган сартияларни политсиялар машаққатлар бирлан тарқатиб, чеккаларға чиқорибдурлар. Поезд тўхтаган жойда Наманган тарафдин кўб зийнатлик дарбоза қилинуб, ул дарвозани гилам ва байроқлар бирлан зийнат қилинуб «Хуш келдилар!» деган сўзни ёзиб қўйилган экан. Келган меҳмонларни наманганлик мутасаддилар кўб яхши қарши олиб, ҳозирда битмаган вакзал яқинида беш адад одамға дастурхон тайёр қилиб, зиёфат қилиб, кўб ажойиб мушаклар ҳам тайёр қилинган экан. Икки нафар аскария музиканлар нағма чолиб турубдурлар. Ул нағмагарларни бири Хўқанддин поезд бирлан йўлларда машқ қилиб келибдур. Зиёфат таом вақтида ўлтурган одамлар кўб қуллуқлар этиб, ул баланд даражалик Туркистон генерал губернатори отлик аскарларни гинирали Самсўнуф жанобларидин муборакбод қилиб юборган телегромни ўқубдурдилар ва ул темир йўлни биносига ва тараддуд қилган одамларни саломатликларини ва Туркистон вилоятини ободончилигини тилабдурлар ва яна кўб адад муборакбод қилиб юборган телегромлар ўқулибдур.

Шул тариқа қилиб, Наманган шаҳри ул биринчи поезни қарши олмоқликға харажатни аямабдурлар ва соат 4 да эрта бирлан Намангандин ул поезд Хўқандға қараб борган меҳмонларни олиб жўнаб, соат 8 да Хўқандға келибдур.

Туркистон вилоятининг газети, 1912 йил, №54, 15 июль

ПО ПОВОДУ ВЫБОРОВ ДОЛЖНОСТНЫХ ТУЗЕМЦЕВ В НАМАНГАНЕ⁸⁵

Туземний газет идорасига бир хабари афсус осор 1910-йилги аҳволоти халқияларимиздин. Надомат қиладургон ишлар воқеъ бўлиб, халқни ҳайратга соладур. Алалхусус, аҳли илм ва аҳли фатвои шариат ишларига алоқалик ёки мулофлик одамлар гўё табодили олам ёки табодили мулк бўлган каби кўринадур. Чунончи, ҳар ерда бўлган сайловлар хусусидаги бетартибликлар ва бефикрликлар миллатга ошно кишиларни ниҳоятда ғусса ва андишаларга соладур. Чунончи, Ўзганд қози сайловидек Наманган аҳолисида ҳам атрофларида кўб ерларда барпо бўлган сайловларда Наманган атрофида бўлуслар муҳофазат қилиб, ўз қозилари илан тортишиб, элликбоши деган халқларни ўз ихтиёрига қўймаганларини ҳамма ерда пристўф ва ҳокимлар билиб туруб манъ қилмаганлари фикрга соладурки, бўлуслар ҳам қози сайловиға алоқалик эканлиги маълум бўладур. Халқни фаҳми шул эдики, бўлуслилар фақат одам ҳозирлаб берувмакға ҳадди бор, бўлак хусусда даҳли йўқ, деб фаҳм қилурдилар. Эмди маълум бўлдики, бўлак хусусда ҳам кўб даҳли бор экан. Иккинчи шулки, элликбошилар сайлаганда халқ элликбошини андиша ва фикрлик дурбин кишидин қилмаганлари ўз инқирозига юз тутганларини кўрсатадур. Масалан, бир одамни қозиликка сайладилар, хоҳ яхши, хоҳ ёмон. Миллий қози бўлишни положенияда 223-бобда зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундин зиёда ҳибис бўлмаган, ўттиз сўмдин зиёда иштроф тўламаган, ёши йигирма бешдин паст эмас одам бўлур, деган экан. Олим ё оми, аҳмоқ ё доно киши ё шариат биладургон ва ё низом биладургон демагани шулки, фақат инсон бўлсун, мазкур айбларга дучор бўлмаган бўлсун дегани бул вилоятларимизга катта йўл бўлиб, саводи бўлмаса ҳам, миллий шарорати бўлса ҳам, миллий положенияда илми кифоя қиладургон ҳам деб ёзилмагандур. Ҳибис бўлмаган, иштроф тўламаган, ёши йигирма бешдан зиёда деган сўз катта ваҳх бўлиб, алҳолда кўрасиз, кимларни қўлларига бул катта шариат ҳукмини топширадурлар. 15-номерлик газета бир муҳаққак Салоҳ имзоси-ла ёзган мақола ҳўб дуруст, тўғри мақола эканки, башарти қозилар мулладин, уламодин бўлса, кодири имтиҳон бўлурлар эди. Лекин сад ҳайф, ўзимиз айбдор, на учунким миллатимизни қавий бўлмагани, ҳеч фикр-андиша қиладургон киши йўқ. Андиша қиладургон одамни одам ҳам ҳисоб қилмайдурлар. Бул ҳам ўзимизни бефикрлигимиздан бўлур. Хўб, оми ҳам бўлсун, оми ҳам фақат ўз ройи илан бир иш қилмоқға қодир эмас. Шариат масъалаларини муфти ва олимлар кўрсатуб фатво берадурлар. Анда ҳукм қилса керак. Шунчалик эканки, фалон ерда омидин қози қилибдур. Раҳмат ёки лаънат деганда ўттуз минг аҳли бўлса, ўттуз мингдин раҳмат ёки лаънат тегадур. Положенияни бобиға мувофиқ элликбоши деган халқ хоҳлаганига мувофиқ кимгаки шар кўб тушса, они ёзар экан. На қилсунлар, бул хил қилмасалар, положенияга мувофиқ бўлмайдур. Положенияда шариат биладургон мулладин деган эмас экан. Ўзимиз хоҳлаймизми, нима ва ким бўлса они қилурлар. Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан. Бинобарин, ўз халқимиз бири паст, бири баланд деб, беиттифоқ бўлурлар. Фард:

Бефикр ўлсанг, эй дўст, муҳтожи нон ўлурсан.

Идорадин:

Положенияда халқ орасида обрў ва эътибори бор одам бўлсун деган. Албатта, мингбошиликка мингбоши бўлмоқликка муносиб обрўси бўлуб, қозиликка қози бўлмоқға лаёқат ва муносабатлик обрў бўлмоқ лозимдур. Положенияни мулоҳаза қилмоқ керак.

Идора.

Туркистон вилоятининг газети, 1910 йил, №22, 21 март

⁸⁵ 1910 йили генерал-губернаторлик маъмурияти маҳаллий лавозимларга (мингбоши, қози, юзбоши ва ҳ.к.) сайлов ўтказишни жорий қилади. Шу муносабат билан Исҳоқхон Ибрat сайлов жараёнидаги найранглар, сохтакорлик, порахўрликларни ва айниқса, шундай масъулиятли лавозимларга нопок кимсаларнинг сайланганини қаттиқ танқид қилади. Ҳатто газета маъмурияти ушбу мақолага жавоб ҳам ёзишга мажбур бўлган.

ТОШКЕНТ САФАРИНДАГИ МАЪЛУМОТЛАРИМ⁸⁶

12-апрелда макони маъхудим Тўрақўрғондин поездга ўлтуруб муддати уч соатда Хўкандга келтурганда, бу мўъжизоти оламини кўруб ва халкуллохларни сайри саёҳати осон бўлганини мушоҳада қилиб, ҳамд ва шукрлар айтуб, алалхусус, Сирдарёдин аввал вақтларда ўтмак тўрт соат, балки баъзи кунларда ўтолмай қолур эдук. Неча ашёйи жадидалар, чунончи, ишларимизда, тижоратимизда, зиндакорчиликларимизни осон бўлгани, бормак, келмак ёки бўлак иш қилмак осон бўлгани. Алалхусус, булар ичида аҳли илм ва аҳли фикрларга маълумотлар ва китоблар кўб бўлуб, ҳар нима билмак ва топмак осон бўлгани, ҳамма қўл ишларига мошина ихтиролар чиқорилиб, оз вақтда кўб иш қилиши, қуруқда ва дарёда юрмакка асбобу адавотлар муҳайё бўлганининг устига бу мамлакат аҳлини маданиятга солмак учун яхши мактаблар тайёрланиб, толиби илм ва касб кишисига ҳаммалари очиқ бўлуб турганини кўруб хурсанд бўлуб, бизни халқ ҳам шояд бу илмлардин баҳра олсалар эди деб, Тошканд боргунча фикримда эди. Тошканд борганда, кундузлар боғ саёҳатларида, кечалар томошахоналарда ҳикоят китобларидин ўткан воқеаларнинг ҳикоясини суратда ўзини қилиб, синимотуграф томошасида бўладургон томошаларни мушоҳада қилиб кўруб, бормоқ-келмоқда ўтуруб бормоқ учун қилинган кўнка электрияларни ва кечаларда ёкмаклик учун ёғсиз ва ўтсиз ёнадургон электрия чироғларни кўруб, аҳлимиз бундан манфаат олганларидин бошқа Еврўпо илмига ҳам ўргансалар эди деб, афсуслар қилиб эдум. Баногоҳ, Тошкандни Хадра мавзеёида бўладургон дувухкласной шкўлда имтиҳон вақти экан. Рафиқо ва катталаримиз таклифлари мўжибича боруб, они кўрдумки, имтиҳонда бизни мусулмония болалари ҳам яхши, дуруст русия забонини расо ва яхши сўзламоққа қодир бўлуб, улуғлар ҳузурларида ҳикояларни икки бола бир-бировига муқобил савол-жавоб қилишиб, яхши имтиҳон берганлари яна мани шодландурди. На учунки, бизни ислом болалари ҳукумат лисонларига олим бўлмоққа ҳам ҳаракатлари борлиги маълум ўлди. Иншаоллоҳ, яна бир неча йилларда бу ёзилмуш илм ва касби камолотларидин ҳам ҳиссаларини олмоққа истеъдодлари бўлғудек экан.

Туркистон вилоятининг газети, 1914 йил, №48

⁸⁶ Исҳоқхон Ибрat 1914 йили рус-тузем мактабларида ўтказиладиган битирув имтиҳонларида қатнашиш учун махсус таклиф билан Тошкентга келган. Хадрадаги икки синфли рус-тузем мактабида рус тилидан имтиҳон олишда иштирок этади. Имтиҳондан олган таассуротлари ушбу мақоланинг ёзилишига сабаб бўлади.

ПИСЬМО ИЗ ТЮРЯ-КУРГАНА⁸⁷

Эй, бизни мусулмон фирқалар, сизларни бу йиллардаги аҳволи аъмолларингиз ичкари шаҳарлардаги маданият топган халқга кулки бўладурғон ҳоллардурки, бунини олдини ҳеч қайсиларимиз олмадук. Эмди олиб ҳам бўлмади. Бул қарздорликлар мулкларимизни ва обрўларимизни тўкмакка сабаб бўлган беилм, беҳисоб, бефикр ва маданиятсизликларимиз, бепарволигимиз ва эринчоқлигимиздур. Хусусан, ҳукумат бизни шаҳарларимизни забт қилгандин буён қайси бир сартиядин мадрасаларда хатм қилиб, замонага мувофиқ илмлар ҳосил қилди? Қанча сарт болалари ўқуйдур, билурмусиз? Йўқ, йўқ! Ҳоло ҳам биз қадимги, эски андишада мазорларга сиғиниб, ўз динимизга ҳаракат қилмай, оқча топсак, хоҳиш улоқ, тўйларга ўн минг сарфи беҳуда, исроф деган уламо йўқ. Ўлганга беш минг сарф-исроф учун қайси уламо буларга фатво берган, ҳалол деб. Ҳалол деса, бундан зарур ҳалоллар бор. Улар қолубдур. Ҳеч кимда халқга насиҳат йўқ, бўлса ҳам қулоқга олмайлар. Ёшлар бўлса, кукли ила юрадурлар. Қарилар аҳли аёлини бетартибда, ахлоқсиз қилиб ўстурган. Уйлангандин сўнг росхуш отасидин ейдур. Отаси бирор кун камроқ росхуш берса, они ўлдурмакда. «Ўзидин чиққан балога қайга борсун давога». Бу мубталолик, жаҳолат тартибсиз бўлуб, сўкуб, катта қилиб, ёшликда кўчада ёнғоқ, ошук, ондин каттароқ бўлганда гапхонада сафсата, азкия деган беҳуда сўз, урушмоқ, сўкушмоқни таълим оладур. Бу афъоли бадларни, бу мараз дардни доруси илмдур. Ёшларни мактабда тартиб қилиб ўстурмаганликдиндур. Ҳоло ҳам сизларга вақтдур. Илмсиз киши асоссиз девор деган. Асоссиз девор ғоятда безътибор бўлур. Илм ўқунг, ўқутунг, ахлоқи фунун замонага даркорлик илмлар зарур, агар сиз шул замонда турмак бўлсангиз. Лекин, йўқ, сизни замонларингиз, бу замона, бул аср эрмас, бул асрда турмаклик сизга душвор бўлур. Агарда янги илм, янги йўл, янги олам, янги асрдин бидъатни орода қилиб, сўфилик қилурман десаларингиз, хоотири жамъ бўлинг. Эски нимарса қолган? Йўқ, ҳар аср, ҳар қарн аҳволи ўз вақтига мувофиқ бўладур. Сизлар бул аср халқни ўз йўлларингизга солмоқ иложини қилсангиз, мана замон қилиб бўлмайдурки, Машраб девонани сўзига тўғридур: «Баёзидни вақти ўтти, шайхи сўфиён излама» дейдур. Ибрatлик сўздур. Ҳар аср, ҳар қарн бир атвор илан кечар. Агар умрни хоҳлаб ёки қайтариб олмоқ мумкин бўлса эди, **Ва лайсаш-шабоба биъавди қувватин**⁸⁸, демас эдилар. Умрни қайтариб олур эдилар. Лекин бўлмайдур, замона турмайду, аср ва тор вақт кетар, илмсиз, ахлоқсиз қолур. Сизлар вақт, аср лайлатулқадрдек ўтуб кетар, илмсиз, ахлоқсиз қолурсиз, ҳаракат даркор, ижтиҳод даркор. Ҳаётни сизга бойлаб бергани йўқ. Мамот ҳозирдур, воқиф бўлинг, амал қилинг, иш қилинг, йўл топинг, илм ўқунг. Оллоҳ ёр этур.

Қуруқ юрма, қуруқ дасти ажалда

Солур токи камон этмас маҳалда.

Туркистон вилоятининг газети, 1914 йил, №18, 2 март

⁸⁷ Ушбу мақола миллатни жаҳолатга судраётган иллатлар танқидига бағишланган. Миллатни янги илм-фан, техника тараққиётидан баҳраманд бўлишга даъват этади. Мақолада аёллар маърифати, бунинг фарзанд тарбиясидаги ўрни масалаларига, айниқса, алоҳида эътибор берилган.

⁸⁸ Ва лайсаш-шабоба биъавди қувватин — Қувват қайтса-да, ёшлик қайтмайди.

ЭСКИ МАКТАБЛАР ХУСУСИДА⁸⁹

Муаллим бечора азиз фарзандларимизни калтак, қамчи йўқ баҳонаси-ла беш-ўн саналар (5—10 йил) осмонга қаратуб, «алиф, бабазер, бебазер», деб шовқин қилдириб-қилдириб, бир ҳарф ҳам ўқув-ёзув билдирмайинча умрларини барбод қилиб ётмоқга тақвиятгина бўладур. Болаларни эски мактаблар ила жамоаларга тақсим қилиб, келиш-кетиш, калтак ва қамчи масъалаларин ислоҳ қилмоқда албатта лозимдур. Лекин ўқулажак китоблар — мазкур эски китоблар, ўқулажак домлаларида — эски домлалари, мактабларида — эски ҳашарот уялари бўлдуқинда бу масъалалар минг маротабалар ислоҳ этилса-да, бекор, беҳудадур.

Агар виждон, инсоф ила муҳокама қилсак, таваккуфсиз ва тараддудсиз эски мактабларимизни асосларидан йиқиб, жойларига тартиб ва интизом билган янги усул домлаларнинг ҳимоясида бўлган мактаблар вазҳ этмаки лозимдур. Эски мактабдорларимизнида деҳқончилик ҳунарларига саҳв этмак мувофиқи ҳақиқатдур. Бу сўзум жаноби муаллимларга — эски ва янги домлаларимизга охириги сўзум.

Мен ўзум ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафинда бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб вердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлгани йўқ. Йигирмадан зиёда кичик болалар «алиф нима?» деган саволига «калтак» деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадурғон бўлдилар. Тўрт-беш ва етти-саккиз саналар Қўконга юруб, ҳеч нарса билмаган муллабачалар битамомихи арабий муколамага қодир бўлиб, ҳар бир китобларни мутолаа этадурғон бўлдилар. Шу сабабдин биз кўзумиз ила тажриба қилиб, бул ўқутишга тамом ихлос қилдик. Агар Русия илмларини билмак даркор бўлган ҳолда, ўшал мактабларда Русия муаллимларидин сақлаб, бирор дарс Русия илм ва забонидан таълим берилган ҳолда анча нафъ олур эдилар.

Туркистон вилоятининг газети, 1907 йил, №72

⁸⁹ 1907 йили «Туркистон вилоятининг газети»да эски мактаблар тарафдори Мулла Ҳусанхўжа эшон билан Исҳоқхон Ибрат ўртасида кескин мунозара бўлиб ўтади. Мулла Ҳусанхўжа домла эски мактабларни енгил-елпи ислоҳ қилиш шиори билан чиқади, Ибрат эса эски мактабларни тубдан ўзгартириш, улар ўрнида замон талабларига жавоб берадиган мактаблар очиш тарафдори бўлади. Шу муносабат билан Ибрат 1907 йилда Мунаввар қорининг таклифига биноан Тошкентга келади, унинг мактабидаги битириш имтиҳонларида қатнашади, олган таассуротларини мақолада баён этади.

МИЛЛАТНИ КИМ ИСЛОҲ ЭТАР?⁹⁰

Биз Туркистон мусулмонлари орасинда хилофи шариат одатларини кўплиги ҳар кимга маълумдир. Мунинг дафъи ва ислоҳини ким этар? Бизни фикримизча, мунинг дафъу ислоҳига уламо ҳазароти камари ҳиммат боғлаб, муқаддас меҳробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолига аҳкоми шариатни билдуруб, байтуллоҳ ҳукминдаги масжид ва жомеъларида эрта-ю кеч амри ба маъруф ва наҳй аз мункар этиб, халойиқ англайтургон бир тил илан панду насиҳат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўймасдан ҳар кун баъд аз намози фажр ва баъд аз хуфтон доим мухталиф мавзуълардан баҳс этсалар, албатта, таъсирсиз қолмас. Хусусан, муқаддас масжидга сўйлаган ваъз ҳар бир мўъмин қалбина ду боло таъсир этар.

Қуръони карим амри маъруф ва наҳйи мункар этмоқ учун мавъизан панду насиҳат учун кўп оятлар борлиги уламо ҳазаротлариға маълумдир.

Олами исломни ҳар тарафидаги масжидларда халқ тили илан ваъзу панд этмоқ жорийдир. Ёлғиз Туркистон ва Бухороға, билмайман, на сабабдан жорий эмас. Онингчун халқни ахлоқу одоби исломияси кундан-кун бузилмоқда. Ори, бизни масжидда «салоти Масъудий»ни бечора авом англамайдур. Зотан, оти имомларни ўзлари ўқимоқлари лозим. Лоақал, мазмунини авомга тушундурмоқ керак. Ҳолбуки, халойиқга зарурроқ, керакдур. Бугун кўпайган бузуклик ва фасодларни ислоҳи учун ваъз қилмоқ керак. Заруриёти диния ва ахлоқи исломияни аларға таълим ва танбеҳ қилмоқ керакдур. Баъзан намози фаждан сўнгра масжидга оми гадоилар ғазал ўқиб, хурофот сўйлаб, ваъз айтган бўлуб садақа жамлар. Бесавод бир гадои оғзиға келганини имом афанди ҳузуринда бемухобо сўйлар. Ҳеч ким анга бир нима демас. Ҳолбуки, масжид ичинда гадоилик ва садақа дуруст йўқ эди. Имом афандилар масжидда ваъз айтсалар, халойиқни билмаганини билдурсалар, албатта, иззату ҳурматларида зиёда бўлур. Халойиқда ислоҳ топилур, дунёву охиратда ажрлари ҳам зиёда бўлур. Зотан, уламо ҳазратики, варасат ул-анбиёдурлар, вазифалари таълиму ҳидояти халқуллоҳдур. Кунтум хайра умматин ухрижат лин-наси таъмуруна бил-маъруфи ва танҳавна анил-мункар, буламау умматий каанбийаи бани Исроил оят ва ҳадисларининг шаъни шудур.

Собиқ «Самарқанд» жаридаси ва «Ойна»да ҳам бир неча дафъа мундан баҳс бўлуб эди. Алҳамдулиллаҳки, идораға яқинда хабар олиндики, Самарқандни Хожажон Хожа маҳалласининг имоми мухтарам домла Ҳожи Абдуғаффор жаноблари бир неча кундан бери халқ тили илан баъд аз намоз ваъзи панду насиҳатға бошлабдурлар. Намозгузорлар ниҳоят рози эмишлар ва ададлари ҳам кўпайибдур. Ваъзларида таъсирини оз бир муддатда кўрсатибдур. Аллоҳ таоло бу имом амсолини кўпайтирсун. Домла Абдулғаффор жаноблари бир неча саналар Ҳарами мухтарами Набавий ҳазратларининг Самарқандда бу амри лозимни бошлаганлари учун табрик этармиз. Ори, уламо қавмидиндурлар. Уламо ғайрат этканда миллат, албатта, ислоҳ топур.

«Ойна», 1914, 12-сон, 274 — 275-бетлар

⁹⁰ Мақолада пайғамбарларнинг вориси бўлган олимларнинг бурчлари ва вазифалари хусусида сўз юритилади. Жумладан, уларнинг омма тарбиясига масъул эканликлари, маърифат тарғибига эътибор кўрсатишлари зарурлиги таъкидланади.

ҲАҚСЎЗ⁹¹

Намангон уездида Тўрақўрғон қозиси ас-саййид-ул-ҳаж Исҳоқхон тўра афанди бир ҳақиқий мусулмони комил эканини ўз ҳамқарялари билиб туруб, баъзи афкори содиқона тарафдори ўлдуғи учун қози афанди хирожи вос-вос деб таажжублануб, таън еткурадурлар. Лекин биз ўз фикри қосиронамиз бирла тафаккурот эдуб, у жаноб қозини жумла ҳаракоту ақли писандонасини маъқул топмоқдин бошқа йўлимиз йўқ. Албатта йўқ. Чунки Бокуда Ҳусайнзода жаноблари бир фикри содиқонада бир гўшай чекди. Исҳоқхон тўра жаноблари эса бу гўшай чекмоқни ҳам бошқа фикр ила мардуд эдур. Чунки ақли комил инсон дунёнинг сонсиз меҳнат ва андуҳлариндин ва чархи кажрафтор таъналариндин бир зарра қадар ўлсада малулият ҳосил эдмаз.

Исҳоқхон тўра саййидзода ҳам ҳожи ва олим ва фозил бир зоти олий ўлуб, бу турфа фазойили инсония молик ҳам хаттоти азимдур. Чунки мусулмонча хат ёзмоқдин ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузурлар. Бу осори қаламия ва ақлиясинда намунаи зотий демакка шоён бир санъати ўтган йил 1907 йилда жаноб Туркистон генерол губернаториға тақдим қилинуб, шойисталиғиға иккинчи даража почотной халат олгон эдилар. Мазкур фазойили инсониядин моада қози тўра жаноблари арабча, туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билуб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмоққа яна моҳирдурлар. Баъзи ихтиролари ҳам бордур. Бу сўзумдин мурод Исҳоқхон тўрани элға танитмоқ ёки хушомад қилмоқ эмас. Балки шул қадар инсония жамъ бўлган бир одамни мамнуъи бутун вилоятда бўлунмагани учун инсониятда адм ул-мисол эканини маданият ҳурмати учун ёзмоқ қаламимга малол келмади ва мунча фазойили инсонияси орасиндаги ошиқона ва ҳақирона ва гиряхезона шеърларини таъдид қилмоққа ҳусулим бўлмади. Йўқса, бир неча газетаға ёзсам-да, ҳануз итмомиға еткузмоқ мумкин бўлмаз. Мана ислом этиқоди, фаранг фикрли, оврупо киёфали, мўмин инсон. Раҳмат анго!

Агар Исҳоқхон тўраға тобе кишлок фуқаролари, яъни Тўрақўрғон бўлусти аҳолиси мундоқ қозийи инсониятпарварни билмасалар, минбаъд авсоли бадахлок, нафс овораси, мажнундин хароброқ қозиға учраб, фалокат остида эзилмоқлари ҳақиқийдур. Қози тўрани(нг) фуқаропарвар ва инсоф доирасинда ҳақшунослик ила ширин ва беозор халқуллоҳға қилган муомалаи комилоналарини ёзмоққа мажбур ўлдум. Ҳамда ёзмоқ шаънига лойиқ бир ишдур.

Хўқанд, Даврон

⁹¹ Ушбу мақола биринчи ўзбек фотографи, шоир, публицист, маърифатпарвар Мираъзам Иброҳим ўғли — Иброҳим Даврон (1874—1922) қаламига мансуб. Мақолада Исҳоқхон Ибрatнинг ҳаёти ва ижоди, маъ-рифатпарварлик фаолияти тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

МЕЗОН УЗ-ЗАМОН⁹²

Жавоб берадур: мана бундин ортиқ нодонлик бўлмаски, адувлари — душманлариға бор нимарсасини бериб, ани(нг) азобини, ҳисобини ўзи берсун. Худо бул феълдин сақласун. Шул бойларга ҳаётларида мактаб ёки мадраса ё хизмати динияни тарғиб қилса, улар қаттиғ ёмон кўрадулар эди. Мана эмди бориб кўрарлар. Буларни(нг) ўз олдида кўб кишилар шу хил вафот бўлди - кўрдилар, булар ибрат бўлмади, ҳирси дунё ғалаба қилди. Ағниёу фуқаро эмас, бутун исломда мингдан бир киши ризки муқаддара⁹³га қаноат қилиб, истиқомати шариатда бўлган. Ҳама мубталои дунё ва ғано. Хоҳ шайх, хоҳ олим, хоҳ хон, бу бир.... замонани(нг) даври бирла келгон...

Бу сўз эмди айтилгон эмас. Ҳама тасаввуфда бу бор. Аммоки ман бу «Мезон»ни муқаддима қилмоқда сизни «Хубб уд-дунё...»⁹⁴дан кўнглингиз қайтаруб, сўнгра муддао ёзаман. Бу «Мезон уз-замон» мақсади халқга амри маъруфдурким, **кунтум хайра умматин ухрижат лин-наси таъмуруна бил-маъруфи ва танҳавна анил-мункар**⁹⁵ муфоди⁹⁶га қараб, ҳар фард аз афроди уммат маъмури амри маъруфдур. Бу амрни гарданидин тушурмоқ фақат айтмак ила бўлур. **Ва ма алар-расули илал-балағул-мубин**⁹⁷ этмак бўлса, қалам ила бўлур. Савт ила айтилса, бир самоъ эшитуб тамом бўлур. Қалам била бўлса, қиёматгача хизмат бўлур, ҳар бир аҳли савод кўруб ўқуса, амри маъруф бўладур. Биз қилиб турган хизмат кейинги асрларга ҳам хизмат этар умидинда бўлуб қалам юргуздук... Аллоҳ таоло бу хизматимизни қабул этуб, сўзимизни исломга таъсирини этсун. Омин.

БИРИНЧИ МЕЗОН

Мезон - баробар қиладургон тарозудур. Бу асрларни, замонларни вазн қиладур. Сўнгра ҳосили мезон — бир натижа ҳосил бўлур. Биз бу мезон ила ўз асримизни тортамыз. Аввалги замон ва кейинги замонларни(нг) бўлак тарозуси бор. Биз кўз билан кўрган нимарсани вазн қиламыз. Табодили замон⁹⁸ — инқилоб ошондин зухур этмиш. Ашъи жадида ва асбоби адидаларни кўруб, булар ҳама халқи Оллоҳга ато қилингон нимарсалар экан. Булар баъзиси ҳусния ва баъзиси нисбия суратинда кўрунуб, истеъмоли алал-умум бўлуб, бундан баъзи муташарриълар⁹⁹ ижтиноб қилсалар¹⁰⁰ ҳам умумун-нос тайассиран лин-нос (одамларга осон бўлсин учун) тутуб, одат қилдилар ва расму урф билдилар. Ва баъзи мутазоҳидлар, аслидин бохабарлар, ижтиноб ва тақво қилдилар — бу бизим аҳли ислом. Баъзилари ҳаром, макруҳ деб авом халқни тафриқага, машаққатга қўйдилар.

Аввалдин биз — аҳли ислом уламосини жузъий сўзларга кулли жанжал қилиниб, байнал-уламо¹⁰¹ ихтилоф бўлуб юргандур. Булар ҳам ани қабилиндан: фақат исломията кифояти иттифоқ ва иттиҳод¹⁰² зурурлиги ҳеч кимни андишасида, ноаниқ чакана ишни катта қилганлар.

⁹² Асарнинг бизга маълум бўлган ягона қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 11618 рақами билан сақланади. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаси йўқ.

⁹³ **Ризки муқаддара** — тақдирда белгиланган ризқ.

⁹⁴ **Хубб уд дунё** - «Хубб уд-дунё раъсу кулли хотиъа» (Дунёга муҳаббат қўйиш барча хатоликлар боши) — ҳадисдан.

⁹⁵ Оли имрон сураси, 110-оят. Мазмуни: (Эй, уммати Муҳаммад), одамлар учун чиқарилган миллатларнинг энг яхшиси бўлдингиз. Зеро, сиз яхши амалларга буюрасиз, ёмон амаллардан қайтарасиз (Қуръони карим оятлари мазмуни Алоуддин Мансур таржимаси асосида изоҳланди).

⁹⁶ **Муфод** - мазмун, моҳият.

⁹⁷ Анкабут сураси, 18-оят. Мазмуни: Пайғамбар зиммасида (Оллоҳ фармонини бандаларга) очик-равшан етказишгина бордир.

⁹⁸ **Табодили замон** — замон ўзгариши.

⁹⁹ **Муташарриъ** — шариат билимдонлари.

¹⁰⁰ **Ижтиноб қилмоқ** — сақланмоқ, ўзини тиймоқ.

¹⁰¹ **Байнал-уламо** — олимлар орасида.

¹⁰² **Иттиҳод** — бирлашиш, қовушиш.

Худо амринда уламолардин амри маъруф, ағниёдин эҳсон, бинои хайру имдод, фуқаро ва умумун-носдин ҳаракати касби илм тараққий ва таолий эди. Йўқ, булар ишни ғайри мавзуъга ишлатдилар. Уламо ва фузало ва авом ҳама нафс хизматида бўшамай, дунё қилмоқ, иморат, ҳашам, манфаати нафсияларин мубталойи. Хизмати уммат, хизмати миллат деган нима? Ани билмай, муни қилмаса ҳаром, муни қилмаса макруҳ, бу мустаҳаб, бу мубоҳ деб, бу умматга фарзи айн бўлган ишлар қолуб, мустаҳаб ила макруҳни жанжал қилдилар. Чунончи, булардан аввали ҳолларда янги жорий ҳама ашё бўлса, булар кўрмаган бўлсалар, ани ҳаром ақида қилиб, то расму урфу таомил бўлгунча ҳуркуб турдилар. Сўнгра било иштибоҳ¹⁰³ истеъмол қилдилар.

Бу бизни халқимизни бир вазълари борки - қуйундек, буларга бир мақол ҳаром дейилур, ҳуркиб елур. Мундин беш йил аввал ҳаром деб ҳуркиб юрган нимарсаларни ўзлари олуб ҳамадин аввал тутдилар. Мана бундан буён ҳама ашёи жадидалар зухур этса, яна шул хил ҳуркарму? Кейинлар бу халқларимизни бу феъллари беилмликлдан, шаҳар кўрмагонликдан маҳз ваҳшийликдур. Буларда авваддан маданият йўқ эди. Мана эмди анча-мунча ихтилооти фариқи ажнабийлар¹⁰⁴ илан кўзлари кўруб туруб, фойдаи динимиз не — билдилар. Аммоки ўзлари урнамайдурлар.

Бу ахлоқлари тарбия илан аҳолидан йўқ қилса, тамбаллик тухми кўкаруб Туркистонни истило қиладур. Халқни зиллатга солур. Расулуллоҳ ҳазратлари марҳамат қилибдурларки: **Ал-илму иззуд-дунйа ваш-шарафул-охирати**¹⁰⁵ деб. Иккинчи бир ҳадислари: **Утлубул-илма ва лав кана бис-Сийн**¹⁰⁶. Бул ҳадислар бизни талаби илм қилмоққа таклиф қиладур. Биз қочармиз. Шориъи акбар¹⁰⁷ набиййина алайҳиссалом қайси сўзларидан зарар кўрдукки, меҳнат қилиб, қаттиғ урнамаймиз? Ҳеч иш қўлга келмайдур, илло қаттиғ ҳаракатлардан. Бул тўғрида Худованди акбар Каломи қадимда айтадур: **Ва ан лайса лил-инсани илла ма саъа**¹⁰⁸. Ҳаракат даркор. Бул ҳам ҳадисдурки, дар таваккул пойи уштурро бибанд. Аввал инсон — сўнгра таваккул. Мана «Мезон»ни(нг) сизга кўрсатадургон вазни.

Аввалги асрларни(нг) одами, чунончи боболарингиз ёки бўлак одамлар илмда, хунарда, маъишатда — жамиъи умурида¹⁰⁹ машаққатда ўтган. Эмди умури маъишат роҳатга бадал бўлди. Боболарингиз чакмоқчакар эрдилар, кўрки, ҳозир кандоқ роҳат. Қаро чироқ ёқар эрдилар, электрий лампа кандоғ роҳатдур. Инқилоби замон шундоғ қилди. Хусусий сафар қилмоқда машаққатларга қараб вазн қилинг. Тошканд илан Хўқанд ароси бир ҳафта кўб меҳнат илан, йигирма сўм сарф илан, бир ҳафтада сарт аробада борилур эди. Худованди оламни(нг) марҳамати, ҳукумат ҳаракати илан темир йўллар солинуб, бир уч соатда тўрт сўм сарф ила борадургон бўлди.

Бўлак ашёлар ҳам бул тариқа осон мезон қилганда фарқ бўлур. Бул осонлик аввалда нега бўлмагон? Бунга сабаб мутараққий ва маданий халқни(нг) йўқлиги, их-тилот йўқлиги. Бинобарин, кийинликда бўлган. Асли иллат ҳамасига илму хунарсизлик. Илму хунар бўлса, мактаб-мадраса бирла бўлур. Бу асбоби илмлар ҳеч бири бизда йўқ учун ҳама умуримизда уср¹¹⁰ бўлган. Эмди дунё ва охират роҳати илм экан, нимага ўкутмадукки, биздан кейинги авлодларимиз роҳатда бўлмадилар. Оллоҳ таоло бизга йуср¹¹¹ни хоҳлагон, усрни хоҳлагон эмас. **Йуридуллоҳу бикум ул-йусро ва ла йуриду бикум ул-усро**¹¹² деса, биз ўзумизни ўзумиз

¹⁰³ **Било иштибоҳ** — ҳеч бир шубҳаланмай.

¹⁰⁴ **Ихтилооти фариқи ажнабий** — чет элликлар билан борди-келди қилиш.

¹⁰⁵ **Илм** — дунё иззати ва охират шарафи (ҳадис).

¹⁰⁶ Хитойга бориб бўлсада илм талаб қил.

¹⁰⁷ **Шориъи акбар** — шариатнинг улуғ асосчиси (Пайғамбар алайҳиссалом назарда тутилган).

¹⁰⁸ Наҳм сураси, 39-оят. Мазмуни: Инсон учун фақат ўзи қилган ҳаракатигина бўлур (яъни ўзгаларнинг қилган яхши амалларидан унга бирон фойда етмас).

¹⁰⁹ **Жамиъи умурида** — барча ишларида.

¹¹⁰ **Уср** — қийинлик.

¹¹¹ **Йуср** — осонлик.

¹¹² Бақара сураси, 185-оят. Мазмуни: Оллоҳ сизларга енгилликни истайди, сизларга оғир бўлишини истамайди.

қийинликка солган. Худо солган деб қийинликдан чиқмай юришимиз мани Худо шундай қилган деб иймонга келмаган қабилиндандур. Агар бидъат деб тақво қиладургон бўлсангиз, бул бидъат бўлса, бидъат эмас нимарса қайси? Чакана фикр ила мусулмончилик муддаога етиб бўлмайду. Катта йўлдан юруб борадур подшоҳга — Худованди олам боргоҳига. Овони илму ҳунар¹¹³ ва касб бўлганда атрофу акноф ўртага чиқиб ийд қилиб юрса, биз халқ ғарибу ожиз бўлуб бир кунжада ўтурсак, ўз аҳлимиз майли, ажнабийлар нима дейдурлар? Бас, ўкунг, ҳунар касб этмак учун ҳаракат даркор экан, кўруб турубсиз.

ИККИНЧИ МЕЗОН

Ислом дини ва шариат иборати иттиҳод ва иттифоқдур. Чунончи, Каломи қадимда Оллоҳ таоло айтур: **Ваътасиму биҳабиллаҳи жамиъан ва ла тафаррақу**¹¹⁴. Яъни Худонинг риштаи маҳкамига даст уринглар, ҳамаларингиз иттифоқ бўлуб, тафриқа ва пароканда бўлмай. Ҳама муттафиқ бўлуб, нифоқ қилманглар, дер. Ва ҳам Оллоҳ таоло буюрадурки: **Ва ла тақуну каллазийна тафаррақу вахталафу мин баъди ма жаа ҳумул-баййинат**¹¹⁵. Яъни мутафаррик ва ихтилофда бўлманглар ул кишилардекки, мутафаррик бўлдилар. Сўнгра иттифоқ ва иттиҳоддаги халқни(нг) тараккийларини кўрдилар. Сураи «Анфол»да буюрадурки: **Ва ла танозаъу фатафшалу ва тазхаба рихукум**¹¹⁶. Яъни бир-бирингизга мунозаат қилманглар, нифоқ этманг. Кўрқингки, роҳатларингиз кўлдан кетар. Яъни сизни(нг) нифоқингиз таъсири қабойилларингизга уруб аларни(нг) таъсири оламга урадур. Бас, боиттифоқ тафкир¹¹⁷, тадбир ва дафъи душманга ожиз бўлманглар. Сураи «Оли имрон»да айтадурки: **Ва шовирҳум фил-амри фаиза азамта фатаваккал алаллоҳ**¹¹⁸. Яъни, эй расул, сан замоники, агар бир амрга мубошарат қилсанг, мустабид бўлма, худройлик қилма. Балки асҳоб ила машварат қил. Дор уш-шўрода бўлган иттифоқ илан ишга ҳаракат қилиб, ани рой қилиб, ул корни(нг) оқибатини манго таваккал қил. Ва ҳам сураи «Шўро»да мўминлар таърифида айтадур: **Валлазийна астажобу лироббиҳим ва ақомус-солата ва амруҳум шуро байнаҳум**¹¹⁹. Яъни биҳишт ул кишигаким, Худосини даъватини қабул қилиб, намозни барпо қилиб, ҳар амри бўлса, ани шўро (маслаҳат билан¹²⁰) этибдур.

Сўнгра сураи «Бақара»да буюрадурки: **Ва из қола роб-бука лил-малаикати инний жаъилун фил-арзи халифатан. Қолу атажъалу фийҳа ман йуфсиду фийҳа ва йусфиқуд-димаа ва наҳну нусаббиҳу биҳамдика ва нуқаддису лак. Қола инний аъламу ма ла таъламун**¹²¹. Ҳосили калом буки, Худои таоло мушовара қиладур малоикаларгаки, (одамни) рўйи заминга халифа қиламан. Улар айтадур: «Агар халқ этсанг уларни ер юзида фасод қилурлар ва қон тўкарлар. Биз Сени(нг) тасбеҳ ва тақдисингни қилиб турибмиз». Худо айтадур: «Мани(нг) билганимни сизлар билмассизлар».

Бас, Худованди олам ҳазрат Одамни(нг) мартабаларини кўрсатди. Малоикалар қабул қилиб,

¹¹³ Овони илму ҳунар — Илму ҳунар замони.

¹¹⁴ Оли имрон сураси, 103-оят. Мазмуни: Ва барчангиз Аллоҳнинг арқонига (Қуръонга) боғлангиз ва бўлинмангиз.

¹¹⁵ Оли имрон сураси, 105-оят. Мазмуни: Аниқ ҳужжатлар келганидан кейин бўлиниб кетган ва бир-бирлари билан ихтилоф қилиб, талашиб-тортишган кимсалар каби бўлмангиз.

¹¹⁶ Анфол сураси, 46-оят. Мазмуни: Ва (ўзаро) талашиб-тортишмангизки, у ҳолда сустлашиб, куч-қувватингиз кетар.

¹¹⁷ Тафкир — фикрламок.

¹¹⁸ Оли имрон сураси, 159-оят. Мазмуни: Ва ишларингизда уларга маслаҳат солинг! Энди (маслаҳат қилгач, бирор ишни) қасд қилсангиз, Оллоҳга суянинг — таваккал қилинг!

¹¹⁹ Шўро сураси, 39-оят. Мазмуни: Улар Парвардигорларига ижобат-итоат этган ва намозни тўқис адо қилган зотлардир. Уларнинг ишлари (мудом) ўзаро шўро—маслаҳат (билан) бўлур.

¹²⁰ Қавс ичидаги изоҳлар нашрга тайёрловчиларники.

¹²¹ Бақара сураси, 30-оят. Мазмуни: Эсланг (Эй, Муҳаммад), Парвардигорингиз фаришталарга «Мен Ерда (Одамни) халифа қилмоқчиман», деганида улар айтдилар: «У Ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўқадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Оллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан».

ўзининг сўзин биз билмадук, дедилар. Бас, мақсуд: Худованди олам **Фаъалун лима йурид**¹²², **Олим ул-ғайби ваш-шаҳодат**¹²³ дур, машваратга мухтож эмас эди. Нима учун машварат қилди? Магар уларга машварат одобидан таълим бермоқни ирода қилди. Ва дигар сураи «Моида»да Оллоҳ таоло буюрадур: **Ва таъавану алал-бирри ват-такво ва ла таъавану алал-исми вал-удвон**¹²⁴. Яъни ҳамкорлик қилинг, ионат беринг ҳар савоб ишга ва иттиҳодга ва эҳсонга саъй қилинг ва ҳар ишики, сабаби адоват ва нифокдур, анга ионат қилманг, дейдур. Ва ҳам сураи «Бақара»да айтурки: **Ва казалика жаъалнакум умматан васатан**¹²⁵. Яъни ман сизларни уммати адолат ихтиёр қилдим ва қарор бердим: мояи адолат — мухторият, вифок ва иттиҳоддур.

Сураи «Хужурот»да айтурки: **Иннамал-муъминуна ихватун фааслиҳу байна ахавайкум**¹²⁶. Яъни мўминлар бир-бирига биродардур. Агар нифок бўлса, иккисини(нг) ўртасини сулҳ қилинглари, дейдур. Ва ҳам сураи «Бақара»да айтур: **Вал-фитнату ашадду мин ал-қатли**¹²⁷. Яъни икки кишини(нг) миёнасига фитна қилмоқ одам ўлдирмоқдан ёмонроқдур. Сураи «Моида»да айтур: **Вас-сориқу вас-сориқату фақтаъу айдийахума**¹²⁸. Яъни ҳар марду заники, ўғирлик қилса, қўлларини кесинглари. Зероки, мунофикдур: ўз биродарларига нифок қилибдур. Сураи «Нур»да айтадур: **Аз-зонияту ваз-зоний фажлиду кулла воҳидин минҳума миата**¹²⁹. Яъни зану мард зинокунандалара юз камчи урунглари. Зероки, нифок ва фасод ишини қилибдур. Ва сураи «Бақара»да айтур: **Ва ақимус-солата ва атуз-закот**¹³⁰. Яъни намоз ўқинглари ва закотни адо қилинглари. То аз ҳоли бечорагонки, биродари шумоянд¹³¹, хабардор бўлунглари ва ғафлат қилманглари. Зероки, ғафлат бегоналиқдур. Бегона нифок бўлур. Вифок ила нифокдин халос бўлурсизлар.

Сураи «Оли имрон»да айтадур: **Ва лиллаҳи алан-наси ҳажжул-байти ман истатоъа илайҳи сабила**¹³². Яъни ҳажга боринглари қодир бўлсаларингиз. Токи ўз биродарларингиз ила улфати муҳаббати тоза пайдо қилинглари. Ҳар йўлда иттифок, дўстликни ўртада тутунглари. Яна сураи «Оли имрон»да айтур: **Фанажъал лаънаталлоҳи алал-козибийн**¹³³. Яъни қарор бердим Худони(нг) лаънатиини ёлгончиларга.

Чунки ёлгончи нифокни ошкор қилур. Сураи «Нисо»да айтур: **Йа аййуҳа-н-насу-т-таку роббакуму-л-лазий холақокум мин нафсин воҳидатин**¹³⁴. Яъни, эй мардум, қўрқинглари Худойингизданки, сизларни бир ота ва бир онадан пайдо киддики, отангиз Одам ва онангиз Ҳаводур. Бас, ҳамаларингиз бир кишини(нг) фарзанди: ўғул-қиз, оға-ини. Бир-бировларингизга муҳолафат қилманг. Иттифок — бир тил, бир жон, бир тан ва бир жиҳат бўлунглари. Бул тўғрида Саъдий айтур:

Бани Одам аъзои яқдигаранд,
Ки дар офариниш 3-як гуҳаранд.

¹²² Буруж сураси, 16-оят. Мазмуни: (У) истаган нарсасини амалга оширгувчидир.

¹²³ Ҳашр сураси, 22-оят. Мазмуни: (У) ғайб ва шаҳодатни (яъни яширин ва ошкора нарсашюрни) билгувчидир.

¹²⁴ Моида сураси, 2-оят. Мазмуни: Яхшилик ва такво йўлида ҳамкорлик қилингиз, гуноҳ ва ҳаддан ошиш йўлида ҳамкорлик қилмангиз!

¹²⁵ Бақара сураси, 143-оят. Мазмуни: Сизларни ўрта (адолатли) бир миллат қилдик.

¹²⁶ Хужурот сураси, 10-оят. Мазмуни: Мўминлар ҳеч шак-шубҳасиз оға-инилардур. Бас, сизлар икки оға-инингизнинг ўртасини ўнглаб қўйинглари!

¹²⁷ Бақара сураси, 191-оят. Мазмуни: (Одамларни) алдаб, фитнага солиш ўлдиришдан ёмонроқдир.

¹²⁸ Моида сураси, 38-оят. Мазмуни: Ўғри эркакни ҳам, ўғри аёлни ҳам қилмишларига жазо бўлсин учун, Оллоҳ томонидан азоб бўлсин учун қўлларини кесинглари.

¹²⁹ Нур сураси, 2-оят. Мазмуни: Зинокор аёл ва зинокор эркак — улардан ҳар бирини юз даррадан уринглари.

¹³⁰ Бақара сураси, 43-оят. Мазмуни: Намозни тўқис адо қилинг, закотни беринг.

¹³¹ То аз ҳоли бечорагонки, биродари шумоянд — Ёру биродарларингиз ичидаги бечораҳоллардан хабардор бўлинглари.

¹³² Оли имрон сураси, 97-оят. Мазмуни: Ва йўлга қодир бўлган кишилар зиммасида Оллоҳ учун мана шу уйни ҳаж-зиёрат қилиш бурчи бордир.

¹³³ Оли имрон сураси, 61-оят. Мазмуни: Ёлгончиларни Оллоҳ лаънат қилишини сўрайлик.

¹³⁴ Нисо сураси, 1-оят. Мазмуни: Эй инсонлар! Сизларни бир жондан (Одамдан) яратган Парвардигорингиздан қўрқингиз.

Ки узви бадард оварад рўзгор,
Дигар узвхоро намонад қарор¹³⁵.

Рубоий:

Заволи мулка сабаб шўру шар эмаса надур,
Тараққиёта адоват зарар эмаса надур.
Бақои миллат эдар иттиҳоддан тавлид,
Бу шабуҳи мулк аҳли назар эмаса надур.

Иккинчи тариқ будурки, шориъи акбар ҳадислари «Саҳиҳи Бухорий» жузъи сонийсида Иху-н-набийи бай-на-л-муҳожирин ва-л-ансори ан-Саъд ан-жаддиҳи қола: «Ламма қадиму-л-Мадината аҳо Расулуллоҳи саллоллоҳу алайҳи васаллам то охири ҳадис»¹³⁶. Яъни расули Худо марон ҳунайфа¹³⁷ ки, Мадинага қадам ташриф буюрдилар. Ансорки аҳли Мадина, муҳожирки аҳли Маккадурлар, ўрталарига биродарлик солуб, биродари зоҳирини биродари ботиний арқони била бойладилар, маҳкам қилдилар, чунончи, ақди расул ботин эди, пайғамбарлики расули зоҳирдур, муайяд қилдилар. Бас, моли муллоқ, боғ ва нақдларини миёналарида тақсим қилдилар. Ҳаттоки бир ансорни(нг) икки завжалари бўлса, бирини талок қилиб, дигарларига қабули никоҳладилар.

Ва дигар буки: **Ядуллоҳи маъа жамоатиҳи**, яъни Худони(нг) қўли жамоат иладур. Худованд мустабидларга иши йўқ вақтида сўрайдур. Худонинг иродасидан ташқари ҳеч иш анжом топмайдур, дерлар. Шориъи акбар буюрадурлар ҳадисдаки: **Инний бикум минний мажлисан ва аҳсанукум ахлоқан алмуваттинун ақнофан аллазийна йанифун ва йунифун.** Яъни манга яқинроқ сизлардан жаннатда ул киши бўлурки, хушхулқдур ва ақноф оламини сайр қилиб, мардумни улфат ва иттифоққа солур, нифоқ ва муҳолафатдин қайтарур. Ўзи халққа улфат, вифоқ йўлини тутур, дерлар.

Яна бир ҳадисларидур: **Алмуъминун хаййинун ва лай-йинун.** Яъни мўмин ул кишидурки, мулоийм ва нармхислат бўлур. Мардумга вифоқ йўлин тутар.

Бешинчи ҳадисда айтурларки: **Улуфун маълуфун ва ла хойра фийман ла биулуфин.** Яъни Худованди олам бу оламни ижтимоъ учун яратгандур. Хайр йўқ ул кишидаки, худрой ва мустабид бўлса, улфат бўлмаса ва улфат қилмаса.

Олтинчи ҳадисларидур: **Алмуъмину лилмуъмини ка-л-бунйон йашудду баъзукум бибаъзин.** Яъни мўминнинг мўминга нисбати бамисоли девор иморатидурки, баъзиси баъзисини маҳкам қилур. Маълумдурки, вифоқ беиттифоқ вуқуъ ва қоим бўлмас.

Еттинчи ҳадисда айтурларки: **Алмуслиму ахун муслими ман кана фи ҳожати ахийҳи каналлоҳу фи ҳожатиҳи.** Яъни мусулмон мусулмоннинг биродаридур. Мусулмон биродарини(нг) ҳожатини раво қилса, Худованди олам ани(нг) ҳожатига машғулдур. Агар ғамини зойил қилса, Худованд ани(нг) ғамини зойил қилур қиёматда. Ғами қиёматдин зиёда ғам йўқдур.

Саккизинчи ҳадисда айтурлар: **Алмуъмину фи таводдиҳим ва тароҳиҳим мислу-л-жасад иза иштако минҳу узван тудрой лаҳу соиру-л-жасад.** Яъни ҳосил буки, мўмин мисли аъзойи бадандурки, бир узви оғриси, бошқаси ҳам озор топар.

Бу муқаддималарни(нг) натижаси будурки, биз одамизотни Ҳақ жалла ва аъло бир ота ва бир онадин халқ этиб, бизларни бир-биримизга биродари сулбий қилди.

Асрлардан ҳар асрда бир пайғамбардин зиёда пайғамбар юбормади. Биродарлик шоҳу

¹³⁵ Одам фарзандлари бамисоли яхлит аъзо,
Чунки улар барчаси бир гавҳардан яралган.
Агар аъзолардан бирортаси оғриси,
Бошқаси ҳам азият чекади.

¹³⁶ Пайғамбаримиз ансор ва муҳожирларни биродарликка даъват этганлари ҳақида. Саъд ўз бобосидан ривоят қиладики: «Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам Мадинага келган вақтларида муҳожирлар ва ансорларни биродарликка чақирдилар».

¹³⁷ **Ҳунайфа** — вақт, қисқа муддат.

шуъбасини **Холақоқум мин нафсин воҳидатин**¹³⁸ занжирига маҳкам қилди. Ва **иннамал-муъминуна ихватун**¹³⁹ мужибича бу биродарлик муҳаббат ва улфатлик учун шариати уззода бир масъулият тариқида мустаҳкам қилди ва аларга суннати сания берди. Бу сунъи ҳикмати сиришт ва суннати иззат кунҳида бизларга нукталари беинтиҳо ила далолат қилдики, ул нукталар лафз қолибига кирдики, бу хитоби мустатобға ружуъ қилиб деди: «Эй, одами ғофил, эй, муштигили жоҳил, билингларики, бегона эмассизлар бу дорулфанода ҳама бир ота ва бир онадансизлар ва бир султони одил ҳимоясинда яшамоқдасизлар. Лозимки, сизлар ўн биродар бир уйда истиқомат қилмоқда иттифоқ бўлмоқ, ҳар ўнларингиз маоши зиндакорликда бир-бирингиза ёрдами дастбори қилмоқлик ва салоҳи корларингизни ўртада бомашварати биродари бажо қилмоқлик».

Худо айтур: «Сизларга жон бердим. Жонларингизни танларингизга турам қилдим сизларга. Би-з-зурва тирикликда ҳифзи ҳимоя қилдим. Ғараз, субҳоним ила сизларга зарурият беҳисобдур. Олдингизда маскан ва либос, хўрак ва маош ва дафъи мавзийот ва рафъи ҳавориж, ҳифзи сихат ва дафъи мараз ва ғайри заликки, маош лавозимотидур». Худо ва набийни танимоқ ва амрларини қилмоқ, наҳйиндан тўхтамоқ ва аҳкоми шаръияларини ёд олмоқ ва тариқи маош илмларин ўрганмак вожиб ва лозимдур. Чунончи, биринчи вожиби айний, иккинчиси вожиби кифояст, тарки аввалий ҳасорати ухровий мишавад. Шунга ўхшаш тарки сонийси зиллат ва ҳалокат ва залолати дунёвийдан самара берур. Балки они ...¹⁴⁰ ухровий ҳам келтурур. **Хасирад-дунё ва ахирота залика ҳува-л-хусрону-л-мубин**¹⁴¹.

Бас, сизлардан бирингизга манки вожибу-л-вужудман ва ... маъмурман. Сизларга ўз ичларингиздан халифа қилдим. Ани илми диний ва сиёсий тўғрисида мумтоз қилдим. Сизларни ислоҳи кори маошияларингизга олимда ато қилдим. Бас, ҳама диний ишларингиз андан ёд олуб ва илми санойиъларни бақадри кафофи деҳқоний, оҳангарий ва хайотат ва тижорат ва табобат ва ғайруху ишлар талабида бўлуб, ёд олинглар. Ва ҳам шул дастурда амал қилинглари. Бу иштиғол ул-жунд биродар асабийликни ёддан чиқармангизлар. Чунончи аъзоларингиздаги кўз, кулоқ, қўл, оёқларингиз ҳамаси бир-бирига хизмат ва ёрдам қиладур. Сизлар ҳам бадан аъзосини бўлганда ҳар бирингизга иттифоқва ёрий берингизлар. Қарангки, аъзойингизда маҳали қозурот бўлган энг паст фаҳм қилган бир ерингизки қорун эди, муни агар бир киши ёрса, ҳаётингиз тамом бўладур. Шунга ўхшаган инсоннинг ҳар аъзо, ҳар фарди биридан жудо бўлса, эҳтимол, ҳалок муқаррардур. Бул тўғрида Саъдий раҳматуллоҳи алайҳи айтадур:

Тах батадриж мебарад ва че ғамаст,
Гар бубандад чунонке накшояд.
Гар дил аз умр микани нашоад,
Дар кушояд чунонки натовон баст,
Ку бишу аз ҳаёти дунё даст.¹⁴²

Бас, сизлар бадан мулкида подшоҳ - акл маҳкумидасиз. Ҳама тарафдан эҳтиёжмандсизларки, оҳангар, дурадгор, тужжор, деҳқоний, табибий, хусусан, ашъи жадидаларга эҳтиёжингиз ҳамадин зиёда мундадур. Будур инқилоб ила қўшниларингиз темирйўлда юрса, сиз пиёда юрсангиз, нуқсонингиз маълум бўлуб, булар айшу нашотда бўлсалар, ғаму кулфатда бўлмоғингиз Худованди олам неъмат илоҳиясига қўл урмай, имтитоъ қилмоғингиз ўлур. **Холақо лакум ма фи-л-арзи жамиъан**¹⁴³ инъомидан махрумият бўлур.

¹³⁸ Зумар сураси, 6-оят. Мазмуни: У сизларни бир жондан (Одамдан) яратди.

¹³⁹ Хужурот сураси, 10-оят. Мазмуни: Мўминлар ҳеч шак-шубҳасиз оға-инилардир.

¹⁴⁰ Кўп нукта қўйилган ўринлар асл матнда ўчиб кетган.

¹⁴¹ Ҳаж сураси,) 1-оят. Мазмуни: Агар унга (диндор бўлгани шарофатидан) яхшилик етса, ўша сабабли хотиржам бўлур, агар бирон фитна-бахтсизлик етса (диндан) юз ўгириб кетур. У дунёю-охиратда зиён кўрур. Бу эса очик-аниқ зиёндур.

¹⁴² Мазмуни: Ҳар ишнинг поёнига босқичма-босқич элтади. Агар боғласа, шундай боғлайдики, улар (бир-биридан) ажралмайди. Шундай экан, ҳаётдан кўнгил узсанг, муносиб эмас. Агар ажратиш ташласа, уни қайта улаб бўлмайди. У ҳолда, бу дунё ҳаётдан қўлингни юв.

¹⁴³ Бақара сураси, 29-оят. Мазмуни: У шундай зотки, сиз учун Ердаги барча нарсани яратди.

Хусули ҳаракат ила бўлурга Худованди олам марҳаматидан **Ва ан лайса ли-л-инсани илла ма саъа**¹⁴⁴ мазмунидан воқиф бўлиб, амал даркор, ҳаракат даркор. Ўранмоқ керак, танбаллик ила мақсадга эришилмаз. Ўранунг, ўранунг, ўранунг.

УЧУНЧИ МЕЗОН

Бизни бу Туркистон, хусусан Фарғона халқимиз бир одати маъҳудалари бордурки, ҳар бир ишлариға тасаввуф, тариқат йўлларида бирор жуз қўшмоқ бўлиб, анга ҳужжатдек сўзларида савоб сўзи сўзланадур. Амал ва ниятларида манфаат ва нафсоният муддаоларидур. Биринчи мезонда айтилди, жузъий масалага куллий жанжол ва мухосамат бўлур. Чунончи, ағниёларимизда юз сўм ақча фақирларға йиллик 25 сўм фойдаға берур, байъ жоиз деб ҳийлаи шаръ ила. Фақир ожиз бўлганда биддилар: амлок, ашёси йўқ - куядургон. Ани дарҳол ўз-ўзига закот қиладур. Керак эдики, қўлига нақд ақча бериб олмоқлари. Йўқ, закот қилдим, дейдурлар. Иккинчи, яна фақирни чақируб, йигирма тийин газламаларини(нг) олти газини уч сўмға олдикум деб амруллоҳға ҳийла қилурлар. Учинчиси, бонқдан олган ақча қанча фирусент бўлса бебайъ. Ани халқға берилган беҳужжат ақчаларға бонк фирусентларини чочуб солиб оладурлар.

Тўртинчиси, пахта тижоратига ўранган кишиларда шариати исломияга муҳолиф уч катта гуноҳ муайяндур. Муни ҳеч тужжор уламодан сўрамайдур. Чунончи, биринчиси, тарозуда кам олмоқ. **Ва иза калуҳум ав вазануҳум йухсирун**¹⁴⁵ дан ваҳмлари йўқ. Иккинчиси хиёнатдурки, сотқувчи ризосидан ташқори партав деган олумлари бор — пуддан бир қадок. Бу одат ўрниға кечубдурлар ва нимасиз бечора мадйун мазлум турадур. Учинчиси, пахта беролмаган кишига суммасига 55 тийин иштироф ҳисоб қиладурлар. Уламолар бўлса, бул хил ишлар хусусида амри билмаъруфдан ҳифз қилиб, дам урмаслар. Аксарлариға амри маъруф ўрни эрди, қилмадингиз, сизларни(нг) зиммаларингизга вожиб эди, деганда фитнага оид бўладур, дейдурлар. Машойихлар бўлса, ўз маишати жоҳ ва ҳашамлариға оввора бўлуб, жамъи молу мулкка банддурлар. Қуззоти аҳли исломларимиз бўлса, эҳтиёжи халқуллоҳдан ва ҳукумат саволидан бўшамай, халқға амри маъруф қилмоққа вақтлари йўқдур. Чунончи банда ўзум ўн йил ичинда хизмати шариатда бўлган вақтларимда биддимки, амри маъруфға вақт топа олмадим. Алҳамдулиллаҳки, қазодин фориғбол бўлуб, анча-мунча хизмат этарга вақт бўлуб, уламо ва авомун-нос мажлисида, **калому-н-нос ала қадри уқулиҳим**¹⁴⁶, билганимизча айтиб, зиммадин соқит бўлсамукин умидиндабиз. Эмди биз - аҳли ислом китобуллоҳ ва суннати расулуллоҳдан тажовуз этмай, тириклик қил-моқда бўлсак керак. Бинобарин, лозимки, шариат буюрмаган йўлдан юрган миллатни йўлга солмоқ. Авомун-носдан — мунинг йўлини сўрамоқ. Уламо айтмаса, авом сўрамаса, авоми аҳли ислом табиати хоҳиши бўлган йўлга кетадур, оқибати қайга етадур.

ТЎРТИНЧИ МЕЗОН

Аввалги вақтларда раиси ислом бўлуб, бул хил ишларни тафтиш қилурлар эрди. Алҳол ҳама баҳоли худ. Бул вақтинда уламо ва фузалолардан халқни тараққий ва таолийға қўшмоқ йўлини кўрсатмак энг катта хизмати миллияндур. Бу овонимиз овони илму касбу ҳунар замонидурки, асримиз даврида кўруб турубсиз, илму ҳунар арбоби қандоғ, ваҳший ва бадавий халқ қандоғ. Муни мезонга қўйунг. Ҳосили мезон имтиҳон бўладур.

¹⁴⁴ Нажм сураси, 39-оят. Мазмуни: Инсон учун фақат ўзи қилган ҳаракатгина бўлур (яъни ўзгаларнинг қилган яхши амалларидан унга бирон фойда етмас).

¹⁴⁵ Мутаффифун сураси, 3-оят. Мазмуни: Уларга (бошқаларга) ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса кам қилиб берадиган кимсалардир.

¹⁴⁶ Одамларнинг сўзлари ақллариға мувофиқ бўлади.

Аввалги асрларда авом халқ меҳмонларига чироғ ва шамъ йўқ экан, курок қуға хашак ёқуб қўнушар эдилар. Алҳол нима қиладурлар? Подшоҳлар бир-бирларига муҳораба очсалар, найза ва камон, фалахмон ва гурзи ила муқолаба қилур эрдилар. Алҳол нима ишлар? Асбоби рўзгорияларида бу ажаботи касрияи жадидалар кўрунуб, ишлануб, ҳам чиқуб турубдур.

Мундин ўтуз беш йиллар муқаддам мабодо бир маҳаллада ўт йўқ бўлса, ўт ахтаруб иккинчи маҳаллага боруб, бир чўпни учига латталарни ўраб, ўт олуб келганда, маҳалладин раҳматлар олинур эди. Бизни(нг) Фарғонага ислом вақтинда бир анвоъ шуҳрат байаннос жорий бўлдики, ҳар ким бир-биридин эшитиб, таажжублар қилишдилар. Ул нима экан — янги самовар чиққон экан. Муни кўрмагон шул хил муболағалар қилдиларки, бу аломати киёматга ўхшар. На учунки, ажабо, ўтни ҳам соладур, сувни ҳам соладур, бир-бирига аралашмас. Янги кўрган кишиларга ани(нг) хожаси жўмрагидан сув тушурса, дуди чиқуб турубдур. Субҳаноллоҳ, бу қандай сеҳрдур, деб ҳама яқоларини сиқиб, икки-уч фарсах йўллардан тамошоға келган эдилар. Гугурд янги келгонда кўб кишилар тамошоға борган. Ламфа янги келгонда банда бир адад еттинчи усталовой ламфа олган эдум, азбарои янги ва антиқа китоб кўрмакка деб ани кўб кишилар отини гуҳар шабчироғ деган шул эмиш, деб содда кишилар кўб таажжуб қилдилар. Уларни(нг) таажжуби буки, шамдек ҳар бир соатда мунча мартаба учини кесмас экан ва шамдек оқуб кетмас экан, бирдек доимий ёнуб турар экан, деб истихсон қилганларида соддадил муллоларимиздан бунга қарши «Буни(нг) равшанида ўлтуруб бўлмайдур, ёғи ҳаром эмиш. Иншо насронийдур, алалхусус масжидга қўйиб бўлмайдур», деб неча-неча бўлмаган, тубсиз хурофотларни чиқоруб бўлганлар. Мундин беш йил ўтди-ўтмади, ўшал муллолар ҳама шамъ ва чироғни тарк қилиб, ўзлари олиб истеъмол этдилар.

Мана бу феъл ҳамаси соддалик, маданий эмасликдур. Худованди олам ҳажни фарз қилди. Машрикдан мағрибгача аҳли ислом қодир бўлса, умринда бир марта бормоқ мақсад. Худованд бандаларни(нг) оқча сарф қилиб, сафар меҳнати ва мусофирот машаққатини кўргузмак бўлса, керак **Ҳажжул байти ман истатоъа илайҳи сабила**¹⁴⁷ дан ғараз фарик аҳди исломни неча қабиласини кўруб, ихват муҳаббатини алар ила бойлаб, сафарда Худованди олам халқидан кўрмаган нимарсаларни кўруб, эътиқодини комил қилмоқ бўлса керак.

Маснуботи илоҳий ибтидои оламдан интиҳоғача бўладургон ва чиқадургон нимарсалар ҳамаси ояти Қуръонияда мубайяндур. Чунончи, Фарғонадан бир вақт уламо мажлисида парахўдларни(нг) оятда зикри борму ёки йўғму, деб муқолама бўлганда, бир киши бир юз эллик сўм оқчани ҳар киши отидин — ҳужжат топиб берсун, берурман деганда, ҳама уламо ҳадяни чиқорунг, дейдур. Дарҳол оқчани ўртага чиқорганда, уламо олуб, кармонга солуб, бу оятни ўқугон экан: **Фил-фулкил-машхун ва холақна лаҳум мин мислиҳи ма яркабун**¹⁴⁸. Уламолар ҳама ҳужжат шулдур, деб қабул қилгон экан. Мана Худованди олам бандасига дарёларда юрмакка мундоғ осонликларни инъом қилгон. Аммоки бизни(нг) уламолар ҳоли ҳам иншооти жадидаларга қийлу қоллари кўбдур. Маъкулот, малбусот, мафрушотлардан кўрмаганлари бўлса, неча вақт таваққуф этарлар. Кўшни истеъмол қилгандан сўнг дарҳол тутарлар. Мана энди мезонда вазн қилинг: нимани? Илмни, бадавият ва маданият фикрларини. Ҳосили мезонни чиқарарсиз (мана эмди тарозуда тортуб, илм нима, бадавиятлик нима, фикр юргизиш орқали ҳосили мезонни чиқарарсиз).

Ҳазрати Одам селоватуллоҳу таъаййуш (тириклик)лари ва сакано (турар жой)лари. Ҳама таърих ўқувчиларга маълумдурки, бинолари хусусида сайёҳлар ва ҳожилар айтмайдурларки, ҳазрат Одам иморатлари бетондан ёки тошдан ёки ёғочдан. Уч ошёна ёки бир қабатдан, хабар бермайдилар. Андин неча овон ўтуб, од, самудлар асрида бир маданият топғони Қуръонда

¹⁴⁷ Оли имрон сураси, 97-оят. Мазмуни: Ва йўлга қодир бўлган кишилар зиммасида Оллоҳ учун мана шу уйни ҳаж-зиёрат қилиш бурчи бордир.

¹⁴⁸ Ёсин сураси, 42-оят. Мазмуни: Яна Биз улар учун ўша (кемага) ўхшаш (бошқа) минадиган нарсаларини (яъни катта-кичик нарсаларни) ҳам яратдик.

хабар берилибдур. Чунончи, **Ирама зотил-имадиллатий лам йухлақ мислуҳо фил-билад**¹⁴⁹.

Андин сўнгра Фиръавн подшоҳи жобир бўлуб, ширкда туғенидан сахнаи фиръавниялар бино қилди. Андин асри саодати расулуллоҳга келиб, дини исломни(нг) интишориға кўб-кўб ишлар, жиҳодлар, амрлар бўлди. Аммоки имороти музаййана ва мушаддадаларга асри саодатда амр бўлгони маълум эмас. Мана алҳолда кўрунг: балвои ом гардиши даврон батодили ошон ила халқда қандай бинолар ва қандай зийнатлар бўлиб турадур. Мана буларга назари гириҳ (ёмон назар) ила бокмоқ қуруқ сўфийлар ишидурки, тамаддун ва тараққийдан қолдурмак ёки маданийликни хоҳламасликдандур. Бир катта иморат ва либосларга эмас, илмия йўлига ҳам шул хил янги рисоалар ёки қоида чиқоруб, умматга хизмат этганларга бизни(нг) Туркистон уламолари кўпда назари раҳматлари йўқ.

Чунончи ўзум мушоҳада қилдимки, бизни(нг) тарафларда усули савтия мактаби жорий бўлди. Бунга кўб уламолар қарши бўлуб, охири Марғинонда бир усули жаид муаллими ила уламо муноқаша қилгонда, бечора муаллим ман таълим қиладургон илмларимни ҳузури қуззотда, яъни сийазд мажлисинда имтиҳон этай, шаръий-ношаръийсини манго кўрсатсунлар, деб сийаздга шогирдлари илан келиб дедики: «Эй уламои аҳли ислом, эй қуззоти зул-эҳтиромлар, банда неча муддатдан буён авлодларингизни(нг) таълим ва адаби тарбиятидаман. Аммоки баъзи кишилар манго яхши назар ила бокмай, балки иттиҳом йўлида сўз айтурлар. Бул ман ўкутадургон илмларимни сизларга ҳузурларингизда кўрсатай, агар дуруст, шаръий бўлса, манго бул илм дурустдур, деб ҳукм қилиб қўлумга ҳужжат берингизлар. Агар ношаръий ёки авлодларингиз илмида бузуқ илмлар бўлса, мани манъ қилинглар», деб ўкутадургон «Бадъ ул-маориф», «Аввали назофа» ва «Шифоҳия» дарсларини келтуруб, бийрон-бийрон шогирдларини саволу жавобга солуб турганда, уламолар ва қозилар кўз ёши чикиб, раҳматлар айтуб, бу усулда ўқутмак шаръий экан, деб ҳукм қилдилар. Балки имдод қилмоққа ваъда чиқордилар. Мана халқимизни(нг) ваҳшийлиги. Баъзилари «Усул деб динни айтур, усули жаид демак янги дин демак», деб ғалат мутолааларга киришуб, мақсадлари бу эски йўлда овқат қилиб турган муаллимларни(нг) ризки узилар эмиш, деган хаёлларга боруб, бунга қарши турсалар ҳам муни(нг) моҳиятин билганлар уларни(нг) қаршиликлариға қарамай, ўкута бошладилар. Алҳамдулиллаҳ, ҳозирда ҳама шаҳарларда усули жаид мактаби жорий бўлиб, ҳама нафъини билиб, сартия, ўзбакилар ҳамасидан муаллимлар кўпайуб, ҳар ерларда мактаб очуб турадур.

Усули жаид демак — янги қоида, янги тартиб демакдур десак, ҳама қабулга олмаган эдилар. Гардиши ошон ва хоҳиши замон ила ўзи-ўзича жорий бўлиб кетти. Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида банда ўзум неча йилда уч адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин ўз уйимизда жорий қизлар мактабида, волидаи марҳумамда ўқуб, савод чиқордим. Икки сана қиблагохимда ҳуснихат машқ этдум. Боқинг, маҳалла мактабида усули қадимда етти йил умрни зойиъ этуб, ўқув-ёзувни билгон эдум. Мана эмди банда ўзум усули савтияни(нг) авлоди исломга ёрдамини кўруб, ўз масжидимизга мактаб очдим. Бир санада кўб ёшлар, ҳаттоки катта ёшга кирган тужжорлардан ўқуб, хат-саводини чиқоруб, маъишат ва тижоратларида осонликлар мушоҳада қилдилар. Мана замонни(нг) мезони вазн бўлди. Алиййул-Муртазо мақолаларида айтур: **Иъламу авлодакум лизамони ғайро замоникум**¹⁵⁰ дерлар. Ҳар замон (нинг) ўзига қараб, илму хунар касби даркор.

БЕШИНЧИ МЕЗОН

Бу мезон — халқимизни(нг) аввалидаги ҳаракатлари ила алҳолги ишларини вазн қилур. Чунончи, 1290 ҳижрийдан буёнги аҳволларин вазни. Умумий халқ ҳама аввалги ҳолда бекор ва

¹⁴⁹ Фаҳр сураси, 7—8-оятлар. Мазмуни: Баланд устун (ли қаср)лар эгаси бўлган Ирам (шаҳридаги) Од (қабиласи)ни қандай (ҳалокатга дучор) қилганини кўрмадингизми?

¹⁵⁰ Авлодларингизга келар замон илмини ўргатинг.

тамбаллик эди. Эмди иш-иш деб югуруша бошладилар. Аҳли хурафолар ҳамалари аҳволи замонга қараб, тезроқ юрмоққа бошладилар. Маданият иси келиб турадур. Чунончи кишда ерларга уриниб, сурати аҳволлари ҳам бўлак асбоби рўзғориялари маҳаллада аввалги вақтларда қаро чойжўш катталарда бўлур эди. Алҳолда ҳама уйида беш-ўн ададдан чойнак, лампа, самовар кўрулур. Маъишат ҳафтада бир мартаба палов, гурунж оши бўлур эди. Алҳолда имконсиз ҳар кун палов қилинур. Бир маҳаллада икки-уч кишида от бўлур эди. Эмди оти йўқ чўлоқ ҳукмидадур.

Мундин бир аср аввал бир киши бир юз сўм қарзи бўлса, гўристонга қарз ила кетодур, дер эдилар. Мана эмди аднои мартаба бўлган кишини(нг) минг сўм қарзи бўлса, писанд эмас. Аввалги ҳолда саксон-тўқсон йиллар амсоқ (сарф қилмай сақлаб) қилиб, ағниё қаторига бир шаҳарда бир ёки икки киши кирар эрди. Мана эмди беш йил тижорат қилиб, юз мингга қодирдурлар. Бу нимадан ва на сабабдур? Мана замон даврини(нг) феъли ва ҳаракатни(нг) асари, Оллоҳ баракати. Илмияда ҳам шундоғ ўтуз йил ўқуб хатми кутуб қилган кишилар бор, ичинда ўн йилда хатм қилганлар ҳам бор — илми аввалгидан ортуқроқ. Мана булар мезон эмасму? Замон тарозуси бундан иборатдур. Ҳосили каломул-муддао вал-маром асримиз илму ҳунар, ҳаракат асридур. Турмоқ асри эмас. Ғофил турса, ғафлат уйқусидан тургунча, бозори олам ўтуб кетадур. Ўранмоқ даркор. **Фаътабиру йа ули-л-абсор**¹ (Эътибор қилинлар, эй оқиллар).

ОЛТИНЧИ МЕЗОН

Бу мезонда аҳлимизни(нг) ортуқча, Худо ва пайғамбаримиз буюрмаган машаққат ва сарфларга дучор ўлиб, расму урфи ом бўлғони кўрсатиладур. Чунончи, бизнинг халқимизда урф бўлган нимарса — ўлганга сарфи беҳудаларни қиладур. Ани(нг) отини хайрот дерлар. Ваҳоланки, саййиот бўлса керакдур. Бир киши ўладур, ани(нг) беш-ўн адад сағиралари бўлур, саканоси (турар жойи) бир ҳовлидур. Ани(нг) ярмини дарҳол сотар ёки бир бойдан дайн қилиб, ақча оладур-да, ани бир кунлик амри сақотий деб маҳалла ва шаҳардан киши чақириб, жаноза деб сарф қилур. Бойларга бир сўм, ўрталарга 50 тийин, охири ўн тийиндан, имомларга тўн берадур. Бу ақчаларни қарз олган эди, яна жанозага келганларни отини икки-уч ададини сўраб, ўлганга бағишладингму деб олурлар-да, ани(нг) ҳаммасини бир арқонга боғлаб, қарз олган ақчани боғлаб, имомларга топшуруб, давра деган бир ҳийла дерлар, фидя савму салоти мутавоффои мазкур ба шумо дафъ кардам, деб бир мискинга бериб, ул олиб: «қабул кардам ба шумо дафъ кардам» деб ўн икки ёшдан ўтган умрига ақча ва отларни(нг) баҳосини таққос қилиб, неча умрга етса, ани исқоти салот ва савмига фидя деб, сўнгра олган мискин ва дафъ қилган имомина ўшал ақчадан бирор нима бериб олуб, ани халққа улашурлар. Сўнгра жаноза ўқурлар. Исқотий имомлар мунда ҳозир бўлурлар. Маййитни(нг) бечора сағиралари «Вой отам, вой онам» бирла овора, ўшал куни беш юз сарф бўлса, бир йил ичинда яна беш юз сарф бўлур. Чунончи, уч кундан сўнг маърака ишлари, катта сарф бўлур¹⁵¹. Маҳалла ва ғайри маҳалла хотунлари келиб, азо қилодур.

Ҳар ким ўлганини айтуб йиғлар. Учинчи куни етти деган иш. Хотунларга мунда ҳам йиғи-сиғи, таважжухгирлар келур. Мунда яна сарф. Панжшанба куни келиб, шаби панжшанба деган ош.....эмди ўликка...¹⁵²

... тўй ўтиб тамом бўлур. Авом халқи фалоний яхши тўй қилди, улоқ, пойга, тамошолик тўй бўлди, демаклари бас. Шуҳрат доми буларни(нг) ниятларики, мактаб, мадраса имдодига дор ул-айтом, дор ул-ожизин, мусофирхона деган сўз ҳеч кимда йўқ ва сўзламайдурлар. Нимагаки, ўзлари мусофиротни кўруб, ани(нг) биноси халқуллоҳ фойдаси эканлиги буларга маълум эмас.

¹⁵¹ Ҳашр сураси, 2-оят. Мазмуни: Эй ақл эгалари, иброт олингиз.

¹⁵² Шу ердан бошлаб матннинг кейинги икки саҳифаси асл манбада йўқ.

Жаридаларда ўқуб, эшитганларга Амрико шахрида бир миллионер бой неча миллион ақчасини жинни, девоналар фойдасига қўйган экан. Нимага мундай қилдингиз? деганда, ман жиннилардан кўб нафъ кўрган эдум, қайтариб турубман, деган экан. Булар ўз ақчаларини ўзига қайтаруб, миллат нафъига бир бино қилмоқлари дайнларини(нг) адоси эди. Йўқ, варасага қолдурурлар. Ҳалол-ҳаром ерларга сарф қилур, ҳисоби маъхазасига ўзлари жавобгар бўладурлар. Қани идрок?

Ва ҳам жамъияти никоҳ тўйида булар қиладургон исрофлари бир киши ўғлини тааллуқ қилдурмоқ бўлганда фотиҳа тўй деган бир катта тўй бўладур. Мунда бор ажносидин бир кийимлик, яъни 8 газдан - ҳар жинсдан бир донадан солуб, миёналар тўрт қўй, бутун қанд, бутун дока, бунга ўхшаш нимарсалардан ҳар бирин бир лаганга солуб, кўчадан кўтартуб, қудасини(нг) уйига олиб борур. Аъёндан катталар, маҳалладан ҳам имоми маҳаллага борурлар. Буларга ғала қадри ҳол тўн кийдуруб чикорур. Ҳоли булки, шул фотиҳага беш юз сарф бўлса, никоҳ тўй куни албатта икки минг сарф бўлур. Бу сарфларни(нг) ўғлига ва қизига бирон тийин нафъи йўқ, ўртадаги кишилар ейдур, ичадур, киядур. Лозим эди, ҳар иккиси сарфларни... янги рўзғор бўлмишларга хоҳ тижорат ва хоҳ бўлак ва амсоқ айтуб қўйсалар. Буларга вақтида дастгир ўлиб, икки тараф авлодларига қилган марҳамат ва шафқат бўлса керак эди. Беҳуда сарф мустадрак бўлиб, ҳеч ким фойдаланмади. Булар эрлар ичинда бўлган ишини айтдум. Хотунларни(нг) қиз тўйига қилган меҳнатларини, овораликларини айтсам, мия қолмайдур. Сиф-сидирға балоси қалмоқдан қолган одат. Мана бу балолар устимизда оғир бир юқдур. Буни кўтаруб, мақсадга етиш бисёр қийиндур. Худованди олам айтсаки, **Йуридуллоҳу бикуму-л-йусро ва ла йуриду бикуму-л-усро**¹⁵³ деса, расулуллоҳ ҳазратлари усроҳу йусроҳу де-салар, биз ўзимизча нима қийин бўлса, ани қилсак, қайдан муддаога етамиз. Балки бу оғир юк илан кетамиз. Мана мезоннинг тоши оғир тарафи мундай бўлур. Кўзимиз тарозу ва бурнимиз.....бўлиб қолдук.

Авомунноса жорий сарфи беҳуда ва молан, яъни сўз ва ишлар 1290 ҳижрийдан буён одати жорий бўлди. Муни аввалги ҳолда мардуди шаҳодат ва гуноҳ қаторида халқ назари гириҳ ила боқар эди. Алҳол урфу расм ўрнига кечди. Чунончи, халқимизда чойхона деган исмни самовар деб юрутларлар - расм бўлди. Муни вазъи мусофир ва йўлчи кишиларга эди. Булар - умумий нос ҳама бунга мубталодурларки, аҳлия ва олия кишилар аксар мунда тааййиш этмоқ одатларидурки, эрта намоздан чиққонда дарҳол чойхона дўконида ўлтуруб, кўк чойга мубталодурлар. Уйларида бўлса ҳам мундин ортуқ шайдо эмиш. Мунда бўлак гуноҳи кабиралар жорий бўладурки, ул ғийбатдур. Ҳама мунга мубталодур. Уйланмаганлари бўлса, уч ой киш бекора кеча киргандан сўнг тўкма ва гап деган суҳбат ва ижтимоълари бордурки, уч ой кечаси мунда бўлурлар. Иттифоқлик жиҳатина десак, жавоб чиқаду: иш йўқ, гуноҳ бўтгур деб оғизда айтурлар. Аммоки мунга равшан бир суҳбат тафтиш қилгон йўқ. Аммоки биз суҳбатларда гапдан гап чиқса, ғийбат бўлмаса, китоб, масъала ўқулса, албатта савоб бўлур. Аммоки оилалик кишиларга ўз уйида бекалари илан емакни буюрган. Унда ўйун ёки шикоятлар бўлур. Анда ижтимои саййиаъ бўлишида шубҳа йўқ.

Эмди булар қишда бекор ош ошамай, китоб ва ёки масъала ўқушуб, ижтимоъ қилсалар, ҳасана бўлса керак эди. Ман ўзумча гапчиларга айтаман, сизлардан турмада ётган маҳбусларни(нг) илми дунёвий ва ухровийга ҳасана бўлса керак. Нима жазоки, маҳкум анда бекор ётмоқ эмас, балки тўффи ёки шалвор банд тўқуб, санъат ўрганадурлар. Мана сизлар ҳам бир иш ишлаб, маъишатларингизга кераклик хунар қилсаларингиз эди, тўғри йўлда юрган бўлур эдингизлар. Ҳеч пайғамбар ва ҳеч авлиё беҳунар эмас. Ҳамалари бир касбни қилганлар. Сизлар беҳунар турсаларингиз, муҳтожи нон бўлурсизлар, деб ўз ақлларига мувофиқ насиҳат бериладур. Самарасини кўрдук: бир неча одоти мажусийлар жорий эди, аксари йўқолди. Булар

¹⁵³ Бақара сураси, 185-оят: 20-изоҳга қаранг.

ҳам вақти илан йўқолур, иншооллоҳ.

Бу мезонни(нг) мақсади халқни тафриқа ва иштибоҳдан чиқармоқдур. Чунончи, асбоби жадидалар зуҳури ҳар ишга осонлик ила тайёрламоқ тўғрисида бўлган мошинлар янги кўрулгон бўлса, бу бизни(нг) Туркистон ва Фарғона халқи ҳоло ҳам таассуб қилурлар ва бидъат билурлар. Бул тўғрида суҳбати уламо ва авом мажлислар бўлса, савол тариқида сўрарлар, онларга ботинса жавоблар бериб, бидъатму, агар бидъат бўлса, гугурд ёқманг, керосинни тарк қилинг, чой ичманг, қанд еманг — булар ҳам пайғамбар асрларида йўқ эди. Ваҳоланки, ҳамма кийиб турган либосларингиз ажнабийлар ишидур. Бу таассубларин-гиз ўзунгизни машаққатга солмоқдур десак ҳам табиатларида бир ижтиноб бўлуб турадур. Бул феъли аслий мўғулия феълидурки, ажнабий таомидан ва либосидан, ашёсидан ижтинобга буюрган мутаассибларидан қолган феълдур. Бу таассуб аксар аҳли фатво сиқотларимиздан ҳам чиқиб турадур. Чунончи, вақтида бир аълами мамлакат бўлган уламоларимизга эътиборлик кишини(нг) ҳовлиларида меҳмон эдук, баногоҳий бир аҳли талабаларимиздан бирини(нг) қаламдонида бир подшоҳни(нг) расми бор экан. Жаноб мезбон аъламимиз кўруб: «Кимники бу?» — дедилар. Соҳиби «Бизники» деган ҳамон дарҳол: «Махви даркор, қиринг» — дедилар. Қаламдон эгаси махв қилди ҳам савол қилдики: «Тақсир, суратни сўрагон суғрон ав кабирон ҳукми баробарму ёки меъёри борму?» - деган саволига жавоб бердиларки: «Ҳамасини ҳукми бир. Хоҳ заррача бўлсун, хоҳ кўҳи Қофдек» — деб фатво бердилар. Аммо сойил айтмадики: «Сурат деб луғатда қандай нарсани айтар?» - деб. Расм ила суратни фарқини қилмай, мунча харжга қўйдилар. Банда ул мажлисда эдум. Суҳбатда ўртада бир самовар бор эди, чойнак пиёла турган эди.

Банда айтдум: «Бўлмаса, мана самоварда тўрт адад сурат бор экан. Мана чойнакда ҳам бор, пиелада ҳам. Мана торилкаларда, мана гугурдларда, мана кармонингиздаги ақчада ҳам» — десам, Хўқанддан келган меҳмон мударрис аъламни(нг) шериклари экан. «Эшони аълам, буларга бул фатвони(нг) ўрни эмас эрди, мана эмди уйингизни сурат ила тўла манбаъи сурат қилурлар» - деганда, ул киши махзумларини буюруб, эговламоқ, ҳамасини махв қилмоққа амр қилдилар. Мана уламои замонларимизни(нг) таассублари, расм ила суратни фарқ қилмай, бандаларни харжга солганлар. Ваҳоланки, ассурату мужассаматуз-завату-зилли ва расмун ма ла зилун лаҳу луғатидан беҳабар эканлар. (Сурат — жисмлик сояси тушадиган нарса, ҳайкал, расм — чизиб қилинган соясиз нарса.) Агар суратни эҳтиёти бир ҳунари қаттиқ бўлса эди, макруҳ демай, ҳаром дер эдилар. Сурат пайкар ва ҳайкалдур. Расм бўлса, нақш ва тарсим бўлур. Мана бул хил чакана йўлларни ўртага чиқоруб, катта шохроҳлар қоладур. Лозим эди муни(нг) ўрнига халққа фарзи айн бўлган нимарсаларни эътиқодотлардан билдуруб, кабиралардан қайтармоқ эди. Муни матбуот воситаси қалам илан айтсак, аксар бу уламоларимиз жаридотлар (газет-журналлар)ни ҳам бидъат ва ҳаром билиб, аҳли илмни ўқумоқдан, авомунносни эшитмаққан манъ қилур. Бизни(нг) Фарғонада юздан бир киши бу янги рисола ва жаридаларга муҳаббатлик чиқодур ва ҳам бизда, Фарғонада бу илми жарида ҳам йўқ. Аҳли ҳимматлар бўлса, ўз манфаатлариға овора. Чунончи «Мезон»ни(нг) муқаддимасида айтилуб ўтди. Эмди қолди қалам ила айтуб, маҳали қабул ерларга юборуб, таъб этдурмакдан бўлак чора йўқ.

ЕТТИНЧИ МЕЗОН

Замоннинг аҳли хизмати: замон бир фаол, бир муаллим, бир воиздурки, аҳли анвоъ синоатларни чиқоруб, таълим қилур. Аҳли ҳам ўз оиласидек бираъси вал-айн қабул қилиб олурлар ва ани(нг) таълимида юрурлар. Мана ҳар омон ва ҳар замон аҳлини(нг) ва ишини(нг) афёолларини синиматагроф пардаси (кино экрани)дан кўрунган янги газетадек ҳар замонда неча минглар маснуботи жадида кўрсатуб, аҳлини(нг) ақвол ва афёолини табдил қилур. Чунончи, маснавий:

Кас че донадки, чархи буқаламун

Аз пеш буде че урд бирун.

Мазмуни: Бу товланиб турувчи фалак ерда орқасидан нималарни чиқаришини киши билмайди.

Бу замонни(нг) бу равиши ва қилмишига ҳеч ким таассуб этмай ёки зиддиға иш юргузмокқа қодир эмас. Кўб муқтадир подшоҳ ва ҳуқкомлар ҳам иложсиз замон маслагига кирган ва юрган. Бунга форсийлар айтурлар:

Замона бо ту насозад
Ту ба замона басоз¹⁵⁴.

Ва ҳам Алиййул Муртазо дерлар: Иъламу авлодакум лизамони ғайри замоникум (Авлодларингизни келажак замон илми билан тарбияланг) деган сўзлар ҳаммаси бу замон хоҳиши ва ошонинг келишидан иборат бўлиб, ҳар қайси замонни(нг) келадурган тарафидаги, яъни атиййасини, илму ҳунари даркорлигини кўрсатадур.

Мундан бир кичкина мисол кўрулса бўлур. Чунончи, сўзда такрор қубх кўрунур. Бунга ўхшаган ўтганни(нг) сўзи ва ишини, тарихий жиҳати бор бўлса-да, бу замон аҳлига мақбул қилиб бўлмас. Чунончи, йироқ сафарга тева бирлан боринг десангиз, поезд турганда (ёки қаниқли деган қалмоқ чиқарган сардия аробасига избосчик турганда таклиф қилинса), албатта қабул қилмаслар. Ёки гугурд ёқманг, чақмоқчақинг деса, албатта маъкул бўлмас. Ҳам бу замон ҳамма нимарсани табдил қилиб турадур. Инсонларни(нг) феъл-атворини, расм ва ойинларини ва ҳўрак ва пўшакларини, кор-борларини, кирдорларини. Мана, чунончи, бизни(нг) халқлар, хусусан уламо ва машойихларимиз янги чиққон нимарсадан ижтиноб ва парҳез қилур эрдилар. Ўзлари одат қилдилар. Мана фойтун ароба, мана калош, бўлак-бўлак нимарсалар бу мезонни(нг) биринчи фаслида айтуб ўтган эдук. Булар ҳаммаси замонни(нг) буйруқи илан. Аҳлига замон бир ҳоким, нуфуз ул-аҳкомдурки, имконсиз фармойишидан чиқиб бўлмайдур. Замон даврасига банд юрадур. Аҳлини(нг) атворини кўруб, ўз фарзандининг афъолини билгандек, бу аҳлини то вақти келмаса, бир ишга амр қилмайдур. Овони келган вақтда жорий қилур. Фарбдан бошлаб маданиятга солуб келди, Шарқ тарафга боруб турадур. На учунки, аҳли арздан¹⁵⁵ кўб инсон анда эмиш. Аларни(нг) эскидан ўз санойиъ ва касби камолотлари бўлса ҳам, маданияти ҳозира йўқ учун, аларни маданияти қадимани ҳозирга коргар ўлмишлиги замонга маълум учун Шарқ аҳлини Фарб аҳлидек ҳунар ва санойиълар ва интизомға соладур. Агарчанди қадимдан санойиъи нафисалар жорий, аммоки низоми сиёсиядан орий ўлганлар замон фарзандини(нг) ноқобил мутаассиблари бўлгандан буларга кичик ўғлидан кейин маданият берди. Кичик ўғли кўб қобил, атоларини(нг) рафторига қараб юрди. Аносига ҳам мақбул бўлди. Аҳли оламга ҳам қабул бўлди. Кўб мулкларга соҳиб бўлди. Аҳли Шарқ ўз истилоҳларинча, аларни янги дунё деб от қўйдилар. Алҳолда укаларига бўйинларин қисадурлар. Балки бўлақлар, яъни қўшнилари уларга муҳтождурлар. Замон равишига юрмаслик шунга ўхшарки, бир ҳовли ичинда бир отадан ўн фарзанд бўлиб, буларни(нг) баъзиси ота амрида ва баъзилари бўлак ерда юруб, оталарини(нг) сўзини олмай, нифоқ қилиб, иттифоқни қўлдан бериб, ер-сув амлокларида бермай, оталари буларни ноқобил деб маҳруми мерос қилиб, бўлақларга ўтказгандек, бу замон шу отадурки, бола ақлига қарар ва ақл ҳам ўргатар. Сўзга кирмаса, йўддан юрмаса, ўз ҳолига ташлар-қўяр. Бул тўғрида эшон соҳиб муддаванларида ёзадурларки, фард:

Песарки, бадгухар уфтод
Падар че кор қунад¹⁵⁶.

Бас, замон айтур: Мани хоҳлаган ишимни, кўрсатган илмимни билиб, бул ҳунарни қил, бўлак болаларим ичинда хор бўлма, - дер. Булар қабул қилмаслар ва оталарини(нг) амрини билмаслар. Сўнгра замон бўлак аҳллариға таълим қиладур. Булар қолурлар. Билмам,

¹⁵⁴ Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, мазмунида.

¹⁵⁵ Арз - ер маъносида.

¹⁵⁶ Фарзанд ноқобил бўлса, отанинг иложи қанча, - мазмунида.

оталарини(нг) насиҳатларин қачон олурлар. Булар таълим олгунча аввалгилар муддаоға етадур. Мана тасвир. Фикр қилса, замон ҳукми кўрунуб турадур. Аҳли замон ўзлари ҳам бунга қойил. Чунончи, бир иш жорий бўлмагон бўлса, бир кишига шундаё қилинг десалар, жавобига айтурки: «Замона кўтармайдур»,— деб. Ўзлари ҳам бу замонни(нг) кўтармагон ишини билурлар. Бул тўғрида ўз таршиҳи таъбимиздан шеъри миллияларни ўз ерида ёзиладур. Ҳар ишни ўз тўғрисидаги далиллари илан айтиладур, ёзилур иншооллоҳ....

Мана бу «Мезон уз-замон» андозаи шаръдин, мезони шаръдин ортуқча расму одат бўлгон нимарсаларни кўрсатуб турубдур. Қалбида, фаҳмида мезони бор зот тортуб билурлар ва амал қилурлар.

САККИЗИНЧИ МЕЗОН

Бизни халқни умумий ҳаммасида бир хейли зотий феълларидур, ўз шаҳарларини(нг) либосидин бошқа мамлакат либосини кўрсалар, ичи билан ишлари йўқ, салласи бўлса, мажусийни ҳам мусулмон деб ушлаб, эътиқод қилурлар. Аммоки, телфак ёки шилфа, ё фас ё бўлак хил тўффи кийган бўлса, ани Боязид ёки шул киши Баҳоуддин десангиз, албатта нафрат қилурлар. Бир киши ҳажга боруб, анда туруб қолуб, мурури замони мусофирот арабча кўйлак кийиб келган экан, ани(нг) ўғли нафрат қилиб, «Отамиз ҳаждан бузулуб келибдур», - деганлар. Бир вақтлар Намангондан бир мўйсафид яҳудий катта салла ўраб, мўйлабни олдуруб, катта тасбиҳ ушлаб тоғда, қирғизда Бухородан янги келган катта шайх деб шуҳрат бўлуб, кўб оқчалар жамлаб турганда бир шинос киши таниб: «Эй, фалоний яҳудий-ку», деб, ул яҳудий: «Эй, садаға шум, айбни ошкор қилма», деб илтижо қилиб қочган экан. Бизни(нг) халқни(нг) ихлоси либосга, одамга эмас. Шоирлар, бинобарин, айтганлар:

Жомаи қўхна гар малак пўшад,
Дар миёни жаҳониён хор аст.
Чил атлас агар хари пўшад,
Ассалому алайкум бисёраст¹⁵⁷.

Бизни(нг) ихлосимиз арабларга. Ихлос қилиб, кўб нузурот олуб кетган арабларни кўруб, эмди кўб насроний араб ва қизилбошларни гадоиликка ўргатуб кўйдилар. Андин ўтуб буларни(нг) соддалигини билиб, Кошғар, Хитой фуқаролари ҳам араб бўлуб келиб, булардан назр оладурлар. Туркистон саховати, муруввати кўб фирқани гадо қиладур. Либосга ишонадурлар. Агарда либосда динга хабар бўлса эди, икромун бил-лисон ва тасдиқун бил-қалб демай, **ал-ийману қалансувати-л-араби ва жуббатуху-т-тижория** дер эдилар.

Ваҳоланки, араб либосдан ҳам бир ҳунар қилурлар. Ўзларини(нг) қалмоқча икки катфида кичик пагончали кўйлақлар, яъни худ пайғамбар кийган қабо ва суман деган кўйлак шул фаҳм қилурлар. Ман Ҳиндустонда вақтимда бир саллалик ҳинд уч кун манго хизмат қилди. Бир кун чой келтурди. Уч кун манго ҳаммол бўлуб, нон емакка таклиф қилсам: «Мусулмон эмасман, ҳиндуман. Сизни(нг) таомингиздан парҳез қиламан», - деди. Аммо бу бизни(нг) халқчи, ичи билан иши йўқ. Тошини билурларида мажусий телфак, қалфоқлари одат. Хитойча ҳам одат. Аммоки Оврупо либосларидин эътирозлари катта. Чунончи қирғизиялар либослари мўғулча, бизни(нг) сартия кўйлақларимиз ҳам эски хитойча кўйлак эди. Бизга одат бўлган хитой либоси бизни(нг) зоҳирий мулланамо омиларимиз наздида ман тушаббихаху эмиш, ўзлари юз адад тушаббихаху феълан, қавлан, ақлан ва нақлан, жулусан, қоидан, малбусан ва мафрушан туруб, кўлиға полка ушлаганни ман тушаббихахуга кўшарлар. Тилимизни(нг) нисфи қалмоқча, одатимиз аксари қалмоқча, булар ман тушаббихаху эмас, аммоки **шиблит ёки қўндара** кийса,

¹⁵⁷ Агар эски либос кийган бўлса,
Фаришта ҳам жаҳон аҳли орасида хор.
Агар устига атлас ёпилган бўлса,
Эшакка ҳам ҳамма салом беради.

ташбихий бўлур экан. Мана муллолар оламни хароб қилган. Қариялар мақолида борки, «Ёрти мулло дин бузар», — деганлари тўғридур.

Либос тўғрисида бизга тамассуки суннат бўлса керак. Суннат либос бўлса, араб бадавийлар либосидур. Пайғамбар алайҳиссалом камислари икки хил экан. Бири қабоки, садри санияда чоки бор. Бири суманки, катф тагидан чоки бор. Ҳар иккиси ҳам бадавийларда расмдур. Бас, бу мамлакатларимизда суннат либослар йўқ амомадан бўлак. Эмди ҳар фирқани(нг) ўзига махсус албиса бўлиб, либоси мил-лиялари билиб, анго эътиқодлари бор эди. Бунга замон табодили халал қилиб, бу албисларни табдил қилди. Муни фикр қилса, мезон чиқар. Асри аввалда қандай, асри ҳозирда қандайдур? Муни(нг) ашқолини кўз ила кўрсатмак лозим эмас, идрок кифоя. Бошимиздаги тўффи беш хил табаддул бўлди. Тўнимиз уч хилга табдил бўлди. Оёқ кийими ҳам тўрт хил табдил бўлди. Замонага караб бул ҳам бўлак рангда бўлиб турур. Бу табодил билдурмак мақсад эмас. Табодили замонга назари гирих ила боқуб, замон ила муҳорабадан тўхтамак керак. **Йафъалуллоҳу ма йашаъ¹⁵⁸ ва йаҳқуму ма йурид¹⁵⁹** га амал қилиб, амруллоҳ ва суннати расулуллоҳда умр кечур-мақдан иборат ва буюрган ишоратдур.

ТЎҚҚИЗИНЧИ МЕЗОН

Бир аср илгари ўтган халқлар таъайиушларини кўрсатур. Чунончи, ул аср одамлари содда, софдил, тўғри, хиёлату буғзу адоват, кизблар кам бўлуб ёки бўлса ҳам ошкор эмас экан. Бунга сабаб исломни(нг) янгилиги, маҳкам ушлаганлари ёки муҳтасиби аҳли ислом ҳафта баҳафта таҳқиқ қилиб тургани сабаб бўлса керак. Алҳолчи, бул хил одамлар мингдан бир, балки қалил, дар ҳукми адамдур. Ҳамада нифоқ, нафсоният, кизб, буғзу адоват, хиёнатдур. Ул вақтни(нг) либослари бошда қолин пахталик тўффи, бўз кўйлак, қўлда тўқулган тўнлари. Шул бўзни кўк, қарога мойил пахталик бир қабат оёғ кийими — ёрғоғдан қилган кафш-махси йўқ эди. Хўраклари бўлса, миллий буғдой оши — гўжа, қарилар — атала, гоҳи тариқ оши, сут-қатикдан иборат эди. Мажлислари катта маъракаларда, чунончи тўйлар, хоҳ суннат тўй, хоҳ никоҳ бўлсун, дастурхон ўрнига миёналарга, яъни оммага хиёт замин-ерларга фахол-хошок солуб ўтқузуб, бир кун кўчада юруб, арбоблар чоқируб, мунодий айтуб, фалонийникига нонга ёки ошга деб, бир кун ош, бир кун нон таом эди. Ифторларда киши олдиға икки нон, бир косадан сув қўйуб, суюқ ош ила ифтор бўлур эди. Никоҳ тўйлар маҳаллага бир ош, зиғир ёғи илан тортуб, ақд холос эди. Мана бир асрни(нг) мезони! Фарқ: иккинчи мезондаги шаън-шавкат, сарфи беҳудаларни ўқудингиз. Мана балво!

Мана табодил! Мана мезон! Булар ҳаммаси маданиятдан намунадур, ободликдан нишона. Оламни кўрмак кўб асрлар аҳволини билмақдан иборат бўлса, мана кўрдингиз бир асрни(нг) аҳволини! Ҳама аҳволдин ёзмак бўлсам, ҳар аср неча жилд бўлмаги муқаррардур...

* * *

Ушбу қўлёзма тўрақўрғонлик Исҳоқхон тўра томонидан ёзилган. Аммо қайси йилда ёзилгани номаълумдур. Мен бу китобни 1950 йилда авторнинг ўз ҳовлисида топиб олганман. Менинг фикримча, ушбу китоб октябр революциясининг дастлабки йиллари (1918-1919) ёзилган бўлиши мумкин... Бу қўлёзма қанчалик аҳамиятга эга эканига унчалик ақлим етмаса ҳам ҳарҳолда тарихимизни ўрганишда ёрдамлашар деган мулоҳаза билан сақлаганим бу қўлёзмани таҳлил қилиш ниятидадурманким, бу менинг муяссарим бўлармикан?

Мазкур зотнинг яна битта қимматли (босма бўлса ҳам) китоби бордурким, у ҳам мендадур. Номи «Жомиъ ул-хутут».

¹⁵⁸ Иброҳим сураси, 27-оят. Мазмуни: Оллоҳ ўзи хоҳлаган ишни қилур.

¹⁵⁹ Моид сураси, 1-оят. Мазмуни: Албатта, Оллоҳ ўзи истагандек ҳукм қилур.

Жўра Зокирий - ахсилик. (Асл исмим Идрис).
1958 йил, Акси-Киров

Ушбу асарни текшириш ва уни таҳлил қилиб, бир вақтлар «халқ душмани» деб эълон этилган асарнинг эгасига тўғри баҳо бериб, бирон нарса ёзиш учун, биринчидан, ўзимнинг шахсий турмушимдаги шароит имкон бермади. Иккинчидан, авторнинг бошқа асарларини ҳам топиш, уларни ҳам ўқиб чиқиш, ундан сўнг ижобий натижага келишга ҳаракат этиш керак эди. Бундай мақсадга етиш учун, турлук сабаблар топилиб, эплай олмадим.

Ушбунни текшириб, бир нарса ёзиш лозим бўлган тақдирда мени ҳам эслатувчи одам топилар, деб умид қилиб қолдим.

Жўра Зокирий
Имзо

ЛУҒАТ

А

абу-л-башар — башарият отаси, яъни одам
авзо — вазият
авло — яхшироқ, тузукроқ
авомуннос — авом халқ, илмсиз омма
авон — вақт, давр
адаво — асбоблар, куруллар
адил — монанд, ўхшаш, тенг
адим ул-иститоат — қудратсиз, имкониятсиз
ажнос — жинслар, нарсалар
азал — бошланиш, ибтидоси, номаълум ўтмиш замон
азл — бўшатиш, четлатиш, тушириш
аимма — имомлар, дин пешволари
айман — Арабистонда бир жой номи
акноф — томонлар, тарафлар
акнун — энди, шу вақт, шу лаҳза
акобир — энг улуғлар, энг катталар
алалхусус — хусусан
аласту — мен эмасми?
алкан ул-лисон — тили дудук
алйақ — энг лойиқ, энг муносиб
алҳол - ҳозир
алфоз — лафзлар, сўзлар
алфози қабиҳа — ёмон сўзлар
амлок — мулклар, ер-сувлар
аммо баъда — шундан сўнг
амн — хавфсиз
амруллоҳ — Аллоҳнинг буйруғи
ан-асл — асли
анбиё — пайғамбарлар
анбиёи изом — улуғ пайғамбарлар
анвоъ — навлар, хиллар
анжом — охир, тугаш, сўнг натижа
анзор — назарлар, қарашлар, текшириш
аном — одамлар
ансаб — муносиб, лойиқ
ансор — ёрдамчилар, ёрдам берганлар (Муҳаммад алайҳиссалом Мадинага ҳижрат қилганларида уларга ёрдам берган мадиналиклар)
анқариб — яқинда, тез фурсатда
аодий — душманлар
арз — баён, маълумот; ер, замин
арзоқ — ризқ, насиба
асбоби ҳарб - уруш асбоблари
асокир — аскарлар, енгилмас
асфал — энг паст, энг қуйи
асфор — китоблар, буюк китоблар

афвоҳ — оғизлар
афвоҳи носда — одамлар оғзида
афлок — фалаклар, осмон
афрод — шахслар, кимсалар
афъол — феъл-ҳаракатлар, қилиқлар
ашрор — бадкирдорлар
аълам — донишманд, доно
аъно — яъни
аъраж — оқсоқ
ақабинда — орқасида
ақаллият — озчилик
ақбо — қийинчилик
ақво — улуғлар, кучли
ақнас — мукаддасроқ
ақлот — саҳв, хато, янглиш, чалғитиш
ақолимн сабъа — етти иқлим
ақрон — яқин, тенг
ақсон Шарқия — Узоқ Шарқ
аҳабб — жуда севимли, энг яхши
аҳад — бир, ёлғиз
аҳком — йўл-йўриқлар низомлар
аҳфод — авлод
аҳмар — қип-қизил, қизил
аҳодис — ҳадислар
аҳсан — гўзал, аъло, энг яхши

Б

бадхоҳ — ёмонлик хоҳловчи, нияти бузук
базл — инъом, эҳсон, ҳадя
базла — ёқимли сўз, шеърни ёқимли ўқиш
байзо — пок равшан, оқ
байннида — ичида, мобайнида
байъат қилмоқ — бирор кишини ёки ҳукмдорни ўз устидан ҳоким деб тан олмоқ
бадда — шахар
балиғи аён — ошкора балоғат эгаси, сўз устаси
бар давр осудахол ва бар аср форигбол — ўз даврида тинч ва ўз асрида хотиржам
бар ҳар ҳол — ҳарҳолда
бараҳна — яланғоч
бардуш — елкада, елкага
баста — боғлиқ, банда, боғланган
баъд — кейин, сўнг
баъдаху — ундан сўнг
баъида — узоқ
бақоё — қолдиқлар, боқимандалар
беадил — тенги йўқ, ўхшаши йўқ
беҳамто — тенгсиз
билқул — бутунлай, тамомила

биъсал миҳод — ёмон ўрин
биғайри ҳақ — ноҳақ
бовужуди — шундай қилиб
бодия — дашт, чўл, сахро
бодиянишин - саҳройи, кўчманчи
боний — бино қурувчи, қурувчи
ботил — бузилган, беҳуда
боқс — боқийлик
бун — паст
бурудат - совуқлик
бурқаъ — парда, никоб, ҳижоб
буғз — кек, душманлик
бурҳон — далил, ҳужжат, гувоҳ

В

валасавфа юътика раббука фатарза — тез орада сенинг Раббинг сенга ато қилади ва сен рози бўласан (оят)
вар — ва агар сўзининг қисқаргани
вараса — мерос
васф — таърифлаш, мақташ
вахдат — бирлик, яккаю ягоналик
вифоқ — мувофиқлик, бирлашиш, уйғунлик; фикрдошлик
во айламоқ — қутқармоқ
вожиб — шариатда бажарилиши зарур бўлган нарса
вожиб ул-вужуд — борлиги, мавжудлиги зарурий, яъни Худо
вола — мафтун, шайдо, берилиш
восил — эришувчи, етишувчи

Г

гардиш — ҳаракат, айланиш, юриш
гиря — йиғи
гирибон — ёқа, кийим ёқаси
гирих - 1. тугун, бурушиқ, чигал; 2. қийинчилик; 3. қошнинг чимирилиши
гум - йўқолиш, йўлдан озиш
гумашта — бирор ишни олиб боришга, бажаришга вакил қилинган киши
гумрукхона — божхона
гуноҳи кабира - оғир гуноҳлар
гўш - қулоқ
гўш айламоқ — эшитмоқ; қулоқ солмоқ
гўшмол — жазо

Д

дабистон — мактаб, адаб ўргатадиган жой

далил — йўл бошловчи; ҳужжат, асос
далирона — дадиллик билан, жасуруна
дастгир — 1. ёрдамчи, қўлловчи; 2. қўлга олиш, қўлга тушириш
дастраст — етишиш, имконият
дарж - киритиш, қайд этиш
дахл — бир нарсанинг ичига кириш, муносабатда бўлиш; алоқа, аралаштириш, суқилиш. Бу ерда «Дахллик пули» - «контрибуция пули» маъносида
дахана, даҳона - дарвоза, чегарадан кириш жойи
дахоқин — деҳқонлар
домод - куёв
домон, доман - этак, ўнгир
дун — разил, пасткаш, бузук
дуруд - дуо, салом, мадҳ, сано
дуруди номаъдуд - беҳисоб саловотлар

Ж

жабҳа - манглай, пешана, юз
жавор - ҳамсоя, яқин
жало - ғурбатда бўлиш, ватандан айрилиш
жалол - улуг, буюк, виқор
жовидон - абадий, мангу, доимий
жинон — жаннат
жорий — юрувчи, истеъмодаги
жория — чўри
жулус — ўтириш; мас, тахтга ўтириш

З

забар — уст, устки; баланд, юқори
заввор — сафар қилувчи, ажнабий
завжа — хотин, аёл, жуфт
завол — йўқ бўлиш, сўниш
заврақ - қайиқ
зайл — этак, бир нарсанинг охири
закый — тоза, покиза, покиза табиатли
зарфинда - ичида
завал — уқул - ақл эгалари
зирих - зирақ, ҳалқа, исирға; ўқ ва тиг ўтмайдиган уруш кийим, совут
зобит — забт этувчи, бошқарувчи, офицер
зобита — қоида, тартиб, дастур
зоҳир — кўриш, очиқ-ошкора
зул-уқул - ақл соҳиблари
зулфиқор - Ҳазрати Алининг икки дамли қиличи
зуннор — христианлар белбоғи
зуфунун - илм, ҳунар эгаси, донишманд

зухр - куннинг ўрта вақти, кун ўртаси
зухур - зоҳир бўлиш, кўриниш, пайдо бўлиш

И

ибо - тортиниш, кўнмаслик
иддао — муддао, орзу, даъво
ижтиҳод — саъй-ҳаракат, тиришиш
иктисоб - касб қилиш, ўрганиш
иктифо - қонмоқ, чегараланмоқ
иложхона - касалхона
имдод - ёрдам, мадад
имтннӯ — тортиниш, чекиниш
инд ал-баъз - баъзиларнинг назарида
инжимак - ранжимок, хафаланмоқ
инжу — марварид
инналоҳи бариун минал мушрикин - Оллоҳ таоло покдир, мушриклардин ҳолидир (оят)
инон - жилов, тизгин, олд
иноятнома — лутф ва марҳамат мактуби
интишор — ёйилиш, тарқалиш
инқиёд — бўйсунуш, берилиш
инқизо — тақозо, охир, тугаш
инқилоби омон - замоннинг зайли, ўзгариши
Исломбул — Истанбул
истиво — кун ўртаси, туш пайти, қиём вақти
истиқлол — мустақиллик
истинтоқ - сўроқ, тергов
истиҳсон — олқишламоқ
исқотнӣ муллалар — яроксиз, илмсиз муллалар
иттиҳод — бирлашиш, қовушиш, бирикиш
ифшо — очиш, ошкор қилиш
нхтилот — аралашув
ихтилоф — қарама-қаршилик, келишмовчилик
иигпвол — шуғулланиш, машғуллот
иъода — қайтармоқ, тикламоқ
иғфол зтмак — ғафлатда қолдирмоқ
ихроқун бин-нор — оловда қуйган

Й

йуз — овчи ит, гепард

К

каёсат — ҳушёрлик, донолик
к-ал анъом — ҳайвонлар каби
каломи қадим — яъни Қуръон
карг, каркадон — каркидон
карим - сахий, олижаноб
кизб — ёлғон

кирдор — амал, иш, одат
козиб - ёлғончи
комрон — ўз мақсадига эришган, бахтли
коғаз — қоғоз
«қун» ибораси — кун арабча «бўл» дегани, бу ерда, Худойи таолонинг «қун» сўзи билан еру осмонларни яратганига ишора
комкор — ҳукмрон, подшоҳ
кулли — тамомила, бутунлай
кунх - моҳият, ҳақиқат, ҳар бир нарсанинг асли
курраи арз - ер курраси
кутуб - китоблар
куффор — кофирлар
кўш — ҳаракат қилиш

Л

лавлока лама халокту-л-афлок — сен бўлмасанг, фалакларни яратмас эдим (оят)
лафз — сўз, ибора
лахву лаъб - ўйин-кулги, кўнгил ҳуши
лисон — тил
ло будда - зарурий
ло мутаноҳий — тугалланмаган, чегараланмаган
ло ратб вало ёбисин илла фи китобин мубин — ер тубидаги ҳар бир дон, бор ҳўлу курук наrsa, албатта, Очиқ китобда (яъни Оллоҳнинг илми азалийсиди) мавжуддир (оят)
лобагор — фирибгар, хушомад қилувчи
луъбат — ўйин, ҳийла-найранг, ўйинчок

М

мабдаъ — бошланиш
мабъус - юборилган, элчи қилинган
маввадат — дўстлик
мавзий — жой, ўрин, ер
мадфун — кўмилган
мажусий — ўтга топинувчи, оташпараст
мазбур — ёзилган, битилган
мазбут — забт этилган, қайд қилинган
мазоқ — маза, таъм
макин - мустаҳкам
макнун - яширилган, махфий
макрух - 1. ёқимсиз, кўнгилни айнитадиган, жирканч. 2. истеъмол этилиши лозим кўрилмаган
малбусот — кийиладиган нарсалар, кийим-кечак
макфуф - ташланган, тарк этилган
малиҳагўй — ширин сўз, дилкаш

малулият — ранжиш, азият чекиш
мамдўх - мактовга лойиқ, ғазалда макталаётган киши
мамолики баъида — узоқ мамлакатлар
ман вазаҳа мўминан фа-каннамо аҳёху — кимки бир мўминни... уни тирилтирган билан тенгдир. Бу ерда феъл нотўғри ёзилган.
манқуҳа - никоҳланган хотин
мансужот — мато, материал, газмол
маноқиб — сифатлар, мадҳ, сано
мансух — эътиборсиз, амалдан қолган
маншаъ - бир нарсанинг келиб чиқиш жойи
манқаба — макталган ёки бирор хизмати баён этилган асар
манхуса - наҳс
маойиб — айблар
маосир — макбул ишлар
маъол - мазмун, натижа, оқибат
маоний — маънолар
марбут — боғланган, алоқали
марду зан - эркагу аёл
марзия - эмизувчи
мароҳил — манзиллар
мароҳиқ — балоғатга етмаган бола
марқад - қабр
масқанат — фақирлик
маснуот — яратилган нарсалар
маснуоти илоҳий - Худо томонидан яратилган нарсалар
масрур — хурсанд, шод
масруф — сарф этилган
мастур — ёзилган, чизилган
мастура - ниқобли, пардали
матбуъ — ёқимли, маъқул, манзур бўлган
матрук - тарк қилинган, ташланган, йўқолмоқ
мафҳум — фаҳмланган, тушунилган
маҳмул — юкланган, ортилган
машоҳири суфиюн – сўфиларнинг машхурлари
мафрушот — тўшаладиган нарсалар
маъво — бошпана
маъдум — йўқотилган
маъзул — озод, бекор, холи
маъқулот — ейиладиган нарсалар, озиқ-овқат
маъруф — таниқли, машхур
маъсият — гуноҳ
маъшар — одамлар гуруҳи, йиғин
мақар(а) — қароргоҳ, макон
мақарри ҳукумат — ҳукумат жойлашган ер, пойтахт
мақтул - ўлдирилган
меҳтар — буюк, улуғ, катта
миёна — ўрта, ўртача, бел

мин - ... дан
минбаъд - бундан сўнг
мифтоҳ — калит, очқич
моида — тузалган дастурхон, зиёфат
момик - пахта
мосуво — бошқа, ташқари, ўзга
мофийҳи - ундаги, унинг ичидаги
муайяд — қувватланган, таъкидланган; мадад берилган
муаррих - тарихчи
муассис — таъсис этувчи, пайдо қилувчи
мубайян - баён қилган, аён ва равшан бўлган
мубдиъ — ихтирочи, яратувчи
мубин - очиқ, равшан
мубошарат — 1. бошқармоқ. 2. жинсий яқинлик
мувадда - дўстлик
муваҳҳид — яқка худоликка ишонувчи
муваҳҳиш — ваҳшатга солувчи, қўрқинчли
мувосалат — борди-келди, кўришиб туриш
муддати мадид — узоқ вақт
муҷмалан — қисқача
муҷиб — сабаб
муҷовир — доим турувчи, муқим
музмаҳил — тоиталган
музоҳамат - нотинчлик, заҳмат
муковванот — яратилган нарсалар, мавжудотлар
мунис — улфат, ҳамдам
мункир - инкор этувчи, тонувчи
мунозаъат — низолашиш
муноқаша — жанжал, тортишув
мунташир - ёйилган, тарқалган, ҳаммага маълум бўлган
мунқод - бўйин эгувчи
мунҳазим - бузилган, енгилган
мунҳасиф — тутилган, нури тўсилган
муованат — ёрдам, кўмак
муояна — аён
мураввиж — ривожлантирувчи
мурассаъ — қийматли тошлар билан безалган, қийматли тошлар қадалган
муурофаа — шаръий шикоят, судлашув
мууроқаб(а) — кузатиш, мушоҳада қилиш
муроҳиқ - ўспирин
мурур — ўтиш, юриш
мурури замон - замонлар ўтиши
муртад — айниган, диндан қайтган
мурғ — афсонавий ҳаққуш, парранда
мусаллам — тобе бўлган, таслим бўлган
мусаммам - бир ишга қатъий қарор берилган
мусоада — ёрдам пули, аванс
мусораат — шошилиш, суръат этиш

мусолаҳа — сулҳ, ярашув
мустатоб — ёқимли, маъкул, юқори даражали
мустаҳаб — шариатда амал қилинадиган қоида, масалан, ҳожат ушатгандан сўнг сув билан покланиш ва бошқалар
мустаманд — ғамли, қайғули, гирифтор
мустамид — кўмак истовчи, ёрдам талаб
мустаҳсан - маъқулланган, мақталган
мутаваддин ер — жойлашган, ватан тутган ер
мутаваффо — вафот этган
мутаноҳий — тамомига етган, тугалган
муташарриф - шариат қонунларига тўлиқ амал қилувчи
мутиъ — итоат этувчи, бўйсунувчи
муттафиқ — келишувчи, якдил
муфаррих — шодлантирувчи, суюнтирувчи
муфсид — бадкор, фасод қилувчи
мухобара — ёзишма, хабар
мухталит — қоришиқ, аралаш
мухталиф - ҳар хил, турлича
мухолиф — тесқари, қарама-қарши
мушоввали — ташвишли, паришон, беором
мушаддад - шиддатли
мушрик — ширк келтирувчи, кўп худоликка ишонувчи
муқайяд - тааллуқли, боғланган
муқовамат — қаршилиқ
муқовала — битим, шартнома
муқотала — қатл, уришиш
муътамид — ишончли
муъин — қўллаб-қувватловчи, ёрдам берувчи
муътақид — ишонувчи, эътиқод қилувчи
муҳораба - уруш, жанг
муҳосара - қамал қилиш
муҳофазат — сақламоқ, муҳофаза қилмоқ
муҳтасиб — шариат қонунлари бажарилишини назорат қилувчи амалдор

Н

набий - пайғамбар
наврас — ёш, ўспирин, янги ўсиб келаётган
надам - афсус, пушаймон, ҳасрат
надим — дўст, ўртоқ
нажжор — дурадгор
наф — фойда, манфаат
нақд — бойлик
нағамот — куйлар, оҳанглар
наҳж — тартиб, кўриниш
наҳй - қайтариш, ман этиш
наҳну нақуссу алайка аҳсан ал-қасоси — биз сенга энг яхши қиссаларни ҳикоя қиламиз (оят)

наҳс — ёмон, ғусл қилмаган, нопок
нисор — фидо, сочиш
ниход — табиат, сифат, таъб
новдон — тарнов
нозил бўлмоқ — тушмоқ
ноком — истагига етолмаган
нокор — яроқсиз
номаъдуд - ҳисобсиз, сон-саноксиз
номашруъ - шариат қонунларига ҳилоф
носнх — насихат қилувчи, насихатгўй
ноқис — нуқсонли, камчилиги бор
нуамо — неъматлар
нусрат — зафар, ғалаба, кўмак, ёрдам

О

обдон - катта, энг қимматли
овон — вақтлар, муддатлар
оёт — Қуръон оятлари
озар - ўт, олов; қавс ойининг бошқа бир номи
озурда - озор чеккан, ранжиган
олами фоний — ўткинчи дунё
ом - умум, омма, халқ
онти аҳд — кучли қасам, қасам (онт) ичмоқ
орий — маҳрум, яланғоч, бурч
отил баён — баёни қуйида келади
охир ул-амр — натижада, сўнгида
ошуфта — мафтун, ошиқ, паришон

П

пайкар - 1. ҳайкал, жусса, гавда; 2. сурат
пироҳан — кўйлак
помол, паймол — оёқ остида қолган, эзилган
пўш — кийим, либос

Р

рабту забт - боғланиш алоқаси
Ражаб — ҳижрий йил ҳисобининг еттинчи ойи
ражо — умид, тилак
разийаллоҳу анҳу — Оллоҳ ундан рози бўлсин
роқим — хат ёзувчи, котиб
рамз - имо, ишорат
раъй — фикр, қараш
риё — иккиозламачилик
риқоб - узанги; ҳузурида юриш; кул
рожиъ - боғлиқ, тегишли, қайтувчи
роғиб — мойил, хоҳловчи, талабгор
ройи соҳиб — фикри ёруғ
руъят — кўриш, қараш
рўъб — қўрқув, ваҳима

С

сабаби куллий - асл сабаби, моҳияти
сабий - гўдак
савм — рўза
саййиъа - гуноҳ, ёмонлик
сайф — қилич
салламахуллоҳ - Оллоҳ уни саломат қилсин
салот — намоз
самин — қимматбаҳо
самий - эшитувчи, тингловчи
сандалий — сандал ранг, сандал ёғочдан ясалган курси
саноеъ — санъатлар, хунарлар, бадиият
сардия — сартия, сартлар
сардоба — сув сакланадиган чуқур ҳовуз
сарир — тахт
сариъ — тез, суръатли
сарозир — букилган, эгилган
сарубун — бошдан-оёқ
сатр — парда, ёпиш, беркитиш
саҳо — саҳийлик
сахв — хато, янглиш
саҳоб — булут
саҳоба - пайғамбарнинг дўстлари, у билан ёнма-ён юрган кишилар
сийм - кумуш, бойлик, кумуш танга
сикка — тамға урилган, олтин ёки кумуш танга
сила — инъом, бахшиш
сипоҳ — аскар, қўшин
сирож — чироғ, ёруғлик
сирот — кўприк
сиққа — сўзи ишончли, инонса бўладиган
содот - **сайидлар**, мўътабар кишилар
соний - яратувчи, пайдо қилувчи
соння — иккинчидан
солор - аскар бошлиғи, бошлиқ
сувар — суратлар, шакллар; ташқи кўринишлар
сулб, сулбни — қаттиқ, мустаҳкам
сукун - бирор жойда туриш, тўхташ
суман - хушбўй оқ гул
суманбар - оқбадан, гўзал, севгили
сунний ул-мазҳаб — сунний мазҳабдаги киши
сунъ — яратиш, қудрат
сухансанж — сўз устаси, сўзамол
сухо — ҳулкар буржидаги юлдузларнинг энг хираси

Т

тааддуд — саналиш, купаиш

тааййуши афъол — ёқимли феълу ҳаракатлар
таашшук — ошиқчиқ, севиш
табдил — айбланиш, ўзгариш
табъ — табиат, характер
таважжух — изланиш, юзни бир кишига ёки бир томонга қаратиш
таваккуф — тўхташ, тек туриш
тавзиҳ - изоҳлаш, шарҳлаш
таворих - тарихлар
тавр - тартиб, йўл, равиш
тавҳид - Оллоҳнинг ёлғизлигига ишониш, ягона деб ҳисоблаш
тавқиф — тўхтатиш, тўхтатиб қўйиш, бандга солиш
тадвин - китоб ёзиш, тўплаш
таждиди унвон — мансабни янгिलाш
такя, такия — дарвешларнинг махсус турар жойи, умумий ётоқхона, суянчиқ
талаба — талаб қилувчилар, илм олувчилар
талаф бўлмоқ - йўқолмоқ
талбис - ҳийла, макр, найранг
талъат - чехра, юз, гўзаллик
тамаввуж - мавжланиш
тасарруфига ўтмоқ — кўл остига ўтмоқ
тасвид — қораламоқ, ёзмақ
тасмия - от қўйиш, ном қўйиш, аташ
тасхир — қўлга киритиш, амри остига олиш
тасҳиҳ — тузатиш, хатоларни тўғрилаш
татвил - узайиш
тафосир - тафсир, Қуръон оятларининг шарҳи
тафтиш - тергов, текшириш
ташаббуҳ — ўхшашлик, ўхшатиш
таъдиб — адаб бериш, жазо бериш
таъдил — тўғрилаш, тузатиш
тағйир — ўзгартириш, ўзгариш
тақдис — пок, муборақ ва қутлуғ ҳисоблаш
тахта-с-само - осмон ости
теъдод — ҳисоблаш, сон, миқдор
тижорат — савдо-сотиқ
тахқиқ — ҳақиқатни англаш, ишонч
тийбат — яхшилик, хуштабиатлик, хуш ислик
тир — ўқ, камон ўқи, ёй ўқи
туғро — подшо фармонининг бошида келтириладиган исм ёки лақаб

У

убур - ўтиш
улё — энг олий, энг юксак
улул-абсор — узокни кўра олувчилар
умаро - амирлар **умм** - она
уммол — амал қилувчи, иш кўрувчи

уруж — юксалиш, юқори кўтарилиш, кўкка кўтарилиш

ухро - охират, нариги дунё

уқало - ақллилар, ақл эгалари

Ф

фавокиҳ — мевалар

фавт — вафот, ўлим

фарзи айн — Аллоҳ таолонинг барча кишилар бажариши шарт бўлган буйруклари

фасиҳ — очик, равшан, чиройли сўзловчи

фасиҳ ул-баён — чиройли баён этувчи, сўз устаси

фаҳш — ёмон сўз

фаъбалун лима юрид — яратувчи нимаики хоҳласа

фехраст — китоб мундарижаси

фириб — алдамоқ, алдаш

фоик — юқори, устун

фоний — йўқ бўлувчи, йўқолувчи

фосик — ёмон ишлар қилувчи, ёмон йўлга юривчи

фузало — фозил кишилар, олимлар

Х

хавос — хосиятлар

хавоқин — хонлар

хадиъа — ёлғончилик, фирибгарлик

хайотат — тикувчилик

хайр ул-калом — сўзнинг яхшиси

хайр ул-калом қалла — сўзнинг яхшиси — ози

хатми Қуръон - Қуръонни бошдан-оёқ ўқиб чиқиш

хишт - ғишт

хиштин — ғишдан қилинган

хилқат — яратилиш

хоб - уйку

холиқ - яратувчи

холиқ ул-халқ ва-с-само ва сониъ ул-кавокиб

ва-л-хаво — махлуқот ва осмонларни яратувчи, юлдузлар ва фазони мавжуд қилувчи хулафойи

киром — азиз халифалар

хулика лақум мо фи-л-арзи жамиъан — ер

юзигади барча нарсалар сизлар учун яратилди (оят)

хур - қуёш

хурондан — овқатлантормоқ, ичтирмақ

хуруж — чиқиш

Ч

чаҳ, чоҳ - чуқур, қудук

чаҳор ёри изом - тўрт улуғ дўст, яъни Абу Бакр Сиддик, Умар, Усмон ва Али

Ш

шарар - учкун, аланга

шарорат — ёмонлик, ярамаслик

шафиъ - воситачи, ҳимоячи

шафоат — восита бўлиш, ҳимояга олиш

шарқовот — бадбахтлик

шаҳодат топмоқ - шаҳид бўлмоқ

шиноот — ёмон ишлар

шинос — танувчи, билувчи

шомил — умумга тааллуқли, етарли, ўринли

шомил бўлмоқ — ўз ичига олмоқ, иборат бўлмоқ

шориъ — диний қонун-қоидаларни тузувчи, қонуншунос

шофиъ — исломдаги тўрт мазҳабнинг бирини

тузган имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Идриснинг лақаби ва шу мазҳабга мансуб

бўлган кишилар

шоҳроҳ — катта йўл

шукл - ижод қилиш, вазифа, машғуллик

Э

эъроб — ҳаракат

эътизор — кечирим, узр, афв

эҳтисоб — кузатиш, текшириш

Қ

қабо — эркаларнинг узун уст кийими

қаввол — чечан, сўзамол

қавл - сўз, гап, буйруқ, фармон

қалил — кичик, аҳамиятсиз

қамис — кўйлак; газлама

қариб - яқин

қуззот — қозилар

Ғ

ғайри мавзеъ - ўринсиз

ғозий — ғайри динлар билан урушда ғалаба қозонган киши

Ҳ

ҳасана - савоб, яхшилик

ҳашр - йиқилиш, тўпланиш

ҳифзи иктифо - хотирада сақлаш билан кифояланиш

ҳола - ой, қуёш атрофидаги гардиш

ҳудо - рост йўл, ҳақ дин, тўғри йўл

ҳурафо (бирлиги-ҳариф) - 1. қарши, муқобил; 2. шерик, бирга ишловчи, касбдош; 3. ўртоқ, улфат

ҳушманд — ҳушёр, ақлли, эсли